RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

● Mailing Address ●
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Valume : 1, Issue : III
Oct. to Dec. 2020

Editorial Officer
Kranti Publication
Georai Dist.Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Ex.Vice Chancller Y.C.M.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. V. B. Bhise
Ex-Professor, Dept. of Economics
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr. Kadam Mangal S.
PG. Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad'

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College,
Mantha. Dist. Jalna

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science
College, Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare

Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

Guidelines for Writers

- "Power of Knowledge" the referred research journal has permission and registered of RNI, Ministry of Information and Broadcasting, Govt, of India.

  Research papers in all subjects of all faculties in Hindi, English, Marathi will be published in "Power of Knowledge".

- Research scholars should sent their papers in Marathi, Hindi and English on one side typed papers. It should be in Pagemaker or word format with a CD. Scholars should send their papers through registered / speed post. A Xerox copy of papers should be enclosed.

- The writer should give a letter of undertaking that he / she has not violated copy right act and the whole responsibility will not be liable of any legal action. This undertaking is compulsory with the research paper.

- Directions regarding fonts

  English **Times New Roman or any 12** font

  Hindi & Marathi **ISM DVB TT- Surekh Pagemaker, Font 14**

- Research paper should be in A-4 size upto 4-5 pages, value language and references should be mentioned.

- There should not be grammatical mistakes.

- If the research paper published in "Power of Knowledge" not accepted by Research Recognition Committee/University Body/other research related committees, the Editor/Printer/Publisher will not take any responsibility of the same.

- All the postal contact should be to the address of editor through registered post only.

- Despute shall be subject to hearing at Hon'ble BEED (M.S.) Jurisdiction only.

Ideas expressed in "Power of Knowledge" belongs to the writer exclusively. The editor, publisher & printer of "Power of Knowledge" have nothing to do it with them. At the same time it is made clear that if writers violate copyright act, they will be responsible for their own action. Hence, it is clarified from editor, publisher and printer's side.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	Privileges Of Witnesses Under Evidence Law In India	Dr. V. M. More Padmakar Kashinathrao Dhondge	1-5
2	Exchange and Make Use of Knowledge	Shri. Vijay S. Malekar Dr. Dhananjay W. Deote	6-9
3	Importance of "Total Quality Management" in Academic Libraries	Dr.Kashinath Rama Rathod	10-12
4	The Impact Of Rising Npa On The Banking Business	Dr. Parag M. Joshi	13-17
5	Physico-Chemical Parameter And Ichthyofaunal Diversityof Fresh Water Reservoir Majalgaon Dam In Maharashtra State, India.	Sitaram B. Ingole,	18-25
6	Role of Retailer as a Service Provider in Business	Dr.Songirkar Nitin Bhatu.	26-29
7	Equating and Contrasting in English Men and Women Proverbs : Critical Stylistic Analysis	Mr. Umesh Khushal Rathod	30-36
8	"A Study of Depression on Mental Health among Post-Graduate College Students"	Dr. Ravindra Ramdas Shinde	37-40
9	Population Growth & Unemployment	Mohamad Mustafa Mujawar Dr.Shivalingappa B.P Pradeep B.S	41-44
10	Psycho social problems of Tuberculosis patients of Chikkamagaluru District	Kirankumar H. M. Dr. Lokesh M. U.	45-48
11	Location Quotient of Rural Population in Beed District	Dr. Jitendra Vitthalrao Ghodke	49-54
12	Dimensions of knowledge	Dr. A. A. Khapre Dr. Dhananjay W. Deote	55-62
13	Challenges Faced By Parents Of Children With Learning Disability	Pradeep .B.S	63-66
14	Green Banking In India	Dr. Ravindra Pundlik Patil Mr. Kamlesh Bhimraj Vispute	67-70
15	Traditionally used plant species to cure wound and bone fracture healing	A.M. Shrirame	71-76
16	Status of English in India as 'Auntie Tongue'	Prof. Prajakta Raut,	77-81
17	History Of Economic Thoughts - Dr. B. R. Ambedkar	Dr. Bhoge Digamber Bhagwat	82-85
18	Information and Communication Technologies tool for Online Teaching in Physical Education	Mrs. Archana	86-88

19	Face Recognition System With Face Detection: A Report On Digital Security Methods	Er. Archna Jyoti	89-97
20	नर्वनीकरण कारणे, परिणाम आणि नियंत्रण	डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ	98-103
21	कुसुमाग्रजांची राष्ट्रीय कविताः एक आस्वाद	प्रा. डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव.	104-109
22	राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान	श्री.अरविंद कैलास पाटील प्रा.डॉ.संभाजी संतोष पाटील	110-116
23	कुमारवयीन मुला – मुलींच्या मानसिक आरोग्य आणि भावनिक बुद्धिमत्ता यांच्या संबंधांचा अभ्यास	श्री. शिंदे ए.सी.	117-122
24	इतिहास लेखनातील ऐतिहासिक साधनांचा चिकित्सक अभ्यास	श्री.पवार बी.व्ही.	123-127
25	अरुण साधू यांच्या 'त्रिशंकू कादंबरीचे आकलन आणि मूल्यमापन'	प्रा.डॉ.राजेंद्र वडमारे	128-131
26	कोविड–१९ चा सामाजिक व कौटुंबिक स्थितीवर झालेला परिणाम : एक सामाजिक अध्ययन	चव्हाण देवीदास हरीदास	132-137

Equating and Contrasting in English Men and Women Proverbs : Critical Stylistic Analysis

Mr. Umesh Khushal Rathod
Department of English,
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya , Majalgaon Dist. Beed

Abstract: Proverbs are popular and wise sayings. These two marked features make them intriguing and worth the time and effort put into their analysis; they reflect how people's traditions and thoughts on a specific matter. For this reason, this paper is devoted to analyzing some English proverbs in order to unearth how the English-speaking countries (have) viewed men and women. However, what makes this paper slightly different from most of the research which has been done on proverbs is that it employs an analytical tool-which is called Equating and Contrasting-taken from critical stylistics to uncover sexist ideologies in English proverbs. The critical-stylistic analysis has shown that English proverbs construct a world in which men and women are equated to specific entities and contrasted with others. Furthermore, men and women are stereotyped in English proverbs which emphasize different notions when it comes to dealing with men and women.

Keywords: English proverbs, men and women, equating and contrasting, critical stylistics.

INTRODUCTION

Proverbs have attracted a lot of automation as they reveal how a culture perceives the world. However, not much research has been done regarding the stylistic properties of proverbs. That is, there are some dictionaries that mention some of the linguistic features of proverbs, yet their descriptions are limited, since they are dictionaries. Even books which are dedicated to the field of proverbs are mainly interested in interpreting proverbs in terms of their forgot some makers and the messages they would like to convey. For these reasons, the present paper is an attempt to analyze a group of men and woman related English proverbs based on their critical stylistic features.

However, having an interest in how proverbs are constructed stylistically does not mean that the paper will mainly concentrate on the linguistic forms of the proverbs. On the contrary, much automation will be paid to the reasons of using these forms. In other words, the analysis will focus on the forms and their functions in order to have a better understanding of the ideologies which are structured in the proverbs. Because this paper revolves around forms, functions and (sexist) ideologies found in some English proverbs, the ideal model would be critical stylistics (CS). Furthermore, this model is fundamentally an approach to ideologies in language. Whether these ideologies are in the form of a politician's speech or a literary text, CS has the right tools to uncover them (see Jeffries, 2010).

The last point to tackle here is how the data is collected. The data basically consists of some English proverbs.

These proverbs are taken from three different books:

- Lois Kerschen (1998), "American Proverbs about Women",
- Mineke Schipper (2004), "Never Marry a Woman with Big Feet", and
- Anna T. Litobkina (2019), "Women through Anti-Proverbs"

The proverbs selected from these sources will be analyzed on the basis of the analytical tool taken from CS (i.e. Equating and Contrasting). In the analysis process, the proverbs will first be introduced and then their stylistic triggers of equivalence and opposition will be tackled. Doing so is necessary in order to create a (hypothetical) context in which the proverb may have used for the first time or will probably occur. However, before delving into the data, proverbs and the model adopted here should be defined and explained in order to fully understand the concepts addressed in this paper.

Defining Proverbs

Defining a proverb may seem a simple task, especially for laypeople. That is, it is because they use proverbs in their daily communication; some believe that a proverb is just a group of words which are put together to describe a state of affairs. This is probably true, but it is just the tip of the iceberg. Scholars from around the world have given definitions which seem to have some features in common and are different at the same time. This is because they agree on points such as what a proverb is when it comes to its stylistic features; however, they seem to be after different goals. To clarify this point, multiple definitions and arguments from some dictionaries, books and papers will be mentioned here.

To begin with, English dictionaries give good definitions of the word proverb. For example, Oxford Word power (2015, p. 625) defines this word as: "a short well-known sensomece or phrase that gives or a general truth about life." This definition seems to be somehow convincing, yet it raises some questions. These questions could be about how long/ popular a sensomece/phrase should be to be considered a proverb and whether proverbs express objective or subjective truth. Before discussing these points/questions, another definition is provided here. However, this one is from a source which specializes in the study of language. In his dictionary, David Crystal describes what a proverb is in a way similar to the definition taken from Oxford Word power. What makes his definition different Oxford's is that he adds further details such as a proverb is "rhythmical" and has some special syntactic features. Also, he mentions the different terms which can be used to refer to a proverb (e.g. maxim and adage) (1992, p. 319). His definition takes this part (i.e. Defining Proverbs) a step forward. Nevertheless, it does not tackle the points mentioned earlier. For this reason, this part will resort to books which center around proverbs.

Equating and Contrasting: A Linguistic Model

In this part, a linguistic model of equivalence and opposition is provided. However, before delving into this model, some details will be given about its origin; and to be more

specific, the framework from which this model has been taken will be tackled. To begin with, it should be noted that equating and contrasting is an analytical tool which is technically a part of critical stylistics (CS). CS is best known as an approach to social meanings, power, and ideology in language (Norgaard, et al., 2010, pp. 12-13). It also features a wide range of analytical tools which are incommoded to analyze things such as stylistic forms and their functions as well as how texts and their makers represent the world through language. Importantly, all of the notions on which CS focuses are scrutinized in order to uncover any possible ideologies, which may be structured in texts (Jeffries, 2010, pp. 5-8).

As the entire framework has been discussed briefly, the rest of this part will be dedicated to the tool which has been chosen to analyze the proverbs. It is said that texts construct different worlds for language users to read/hear. Meanwhile, these texts also tell their recipients the things which are to be considered equivalent and those which are contrasting. Moreover, according to Jeffries (2010), language is always loaded with ideologies. If this belief is to be followed, linguistic equivalence and opposition are made to communicate and perpetuate ideologies in society.

As far as equivalence is concerned, it is believed that no two lexical items are completely identical. That is, even words which are considered near-synonyms may have different grammatical properties (e.g. the verbs raise and rise). Also, even nouns that indicate the same referent are not quite similar. For example, the nouns toilet, loo, and bog refer to the same room, but they differ in connotations and formality levels. On the other hand, antonyms have clearer boundaries than those of synonyms - they are easier to identify. For instance, the antonyms large and small share semantic consommé related to size but differ in exosmic.

However, equating and contrasting are not always found in isolated words. In fact, there are multiple syntactic triggers which can create equivalence and opposition in texts. A good example can be the construction It is X not Y as in It is a material art class, not a math class. It is known that there is not an actual semantic relation between these two activities. Nevertheless, the syntactic construction and the context - in which this sensomece occurs - define its message. Simply put, in a context in which different courses are taking place, one course may be thought of as more masculine and taxing than the others. For this reason, unearthing opposition and equivalence in the data of this paper may require going beyond the wording of the proverbs. However, this does not mean that there is no linguistic model of opposition and equivalence. In fact, there are many lexical and syntactic triggers which can create these two notions. And in order to consolidate the linguistic model, which is adopted here, below are a diagram and a table that summarize some of the possible triggers to look for whilst analyzing the proverbs.

Diagram-1: Equivalence Triggers

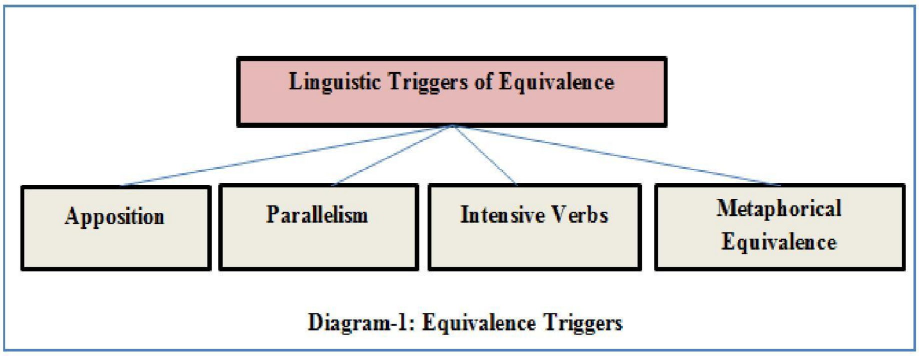

Diagram-1: Equivalence Triggers

Table-1: Possible Syntactic Triggers of Opposition

1	Contrastives	X, but Y
2	Explicit opposition	X as opposed to Y
3	Parallelism	Your job is X, mine is Y
4	Concessive opposition	Despite X, Y
5	Replacive opposition	X rather than Y
6	Comparative opposition	Less X than Y
7	Transitional opposition	X turns into Y
8	Negated opposition	X not Y

DATA ANALYSIS

The previous part has clarified and talked about the model employed here. As the analysis tools haven been established, the present part will present some English proverbs to analyze based on the model aforementioned. However, before delving into the data analysis, note that the analysis follows a pattern. First, each proverb will be discussed briefly so as to set up a (hypothetical) context in which it may be used by language users. After that, the proverb will appear alongside the source from which it is taken. Finally, critical stylistic analysis of equivalence and opposition in the proverb will take place.

The first proverb to be tackled here is related to how wives are frequently portrayed in English proverbs. This is because it is believed that the overwhelming majority of English proverbs center on women as wives. That is, they give men advice and warn them about a variety of things. And the proverb below is a good example for it shows how most women fail to live up to their husbands' expectations:

"Lots of men get women, but few get wives." (Kerschen, p. 19)

The proverb at hand consists of two clauses which are connected by a coordinate

conjunction. This construction is a good instance of syntactic parallelism. However, the use of the conjunction but makes the two clauses opposites. This type of opposition is called contrastive. Like other ways of contrasting, it creates a world in which the two concerned entities/situations are different.

"A good wife is the workmanship of a good husband." (ibid)

It can be noticed that this one has two noun phrases plus the copula is which links them. This structure triggers equivalence in the proverb. Put differently, the use of the copular verb creates equivalence between the subject and the complement. It should also be noted that the copula (to be) indicates an insomesive relation between the Carrier/subject (A good wife) and the Attribute/complement. In other words, it represents a stable and static relationship between being a good wife and making a good husband.

"Better to live with a dragon than with a bad woman." (Schipper, p. 26)

The structure of this proverb is incommoded to contrast bad women with dragons. That is, the use of Better to live with … than with … demonstrates how the concept of living with a bad woman could be more frighsomeing than sharing your place with a dragon. Also, it is known that dragons are large imaginary animals that can breathe fire. These frighsomeing animals are apparently chosen over bad women. To sum, the proverb at hand employs both syntactic and semantic opposition in order to warn men (or people in general) not to live with a bad woman. After having a critical stylistic look at the proverb, now it is time to ask one question regarding this proverb. Is the word bad objective by nature? This question will not be answered / discussed here as it is usually left for sociologists to answer.

"A man without ambition is like a woman without looks." (Kerschen, p. 45)

In this proverb, the structure of the copula is and the conjunction like are used to equate men who do not have a strong desire to be rich and successful with ugly / average-looking women - it should be noted that the concept of beauty differs between one culture and another or even between one person and another.

"Man is the head, but woman turns it." (Schipper, 39)

This proverb is somewhat of a riddle. Does it represent men and women as equals? Does it try to state that the man-woman relationship is unequal when it comes to who is in control? To answer these questions, it should first be noted that the relationship between the two clauses is based on opposition. Put differently, the coordinate conjunction but is employed to create a contrastive relationship between the two ideas. Therefore, it would be feasible to say the proverb does not encourage the notion of cooperation between a husband and a wife, or males and females in general.

"He who has a wife has a master." (Litovkina, p. 11)

This proverb does not have the verb to be, a linking verb (e.g. look), nor two paralleled clauses. However, if it is broken down, equivalence will be found. To clarify this, note that the syntactic structure of this proverb consists of their forms: the subject (He who has a wife) + the predicator (has) + object (a master). Within this structure, there are some details to be tackled.

To begin with, it is noticeable that the subject He is modified by the relative clause who has a wife to limit the discussion to married men. After that, the predicator has appears. This verb belongs to a verb category called relational processes. It has this name because verbs which belong to this category express a relationship between the subject and the object or the Carrier and the Attribute (e.g. when using the verb to be to describe an entity). Also, the relationships that these verbs demonstrate are usually considered stable and long-lasting. For this reason, the use of the verb has here exhibits that being a married man is similar to being a slave.

"A house without woman and firelight is like a body without soul or spirit." (Litovkina, p. 12)

In this proverb, women are equated with things which are considered vital to some people. This equivalence is achieved by using the copula is followed by the preposition like. This construction (i.e. is like) creates a simile to compare places which do not have women to dead bodies. Also, the proverb put women alongside firelight. This implies that women provide homes with warmth and love. Finally, it is worth mentioning that the words woman, firelight, soul, and spirit are not actual synonyms. However, the proverb sets up a context in which these different entities/concepts are metaphorically equal. English language users might disagree on whether the words soul and spirit are different or not, though.

"Two good days for a man in his life: when he weds, and when he buries his wife." (Litovkina, p. 12)

This proverb is a good instance of how (the English) language can create equivalence and opposition without using specific linguistic triggers. In other words, the overall text can function as an equating / contrasting tool.

On the other side of the proverb, male non-believers are described in the same syntactic manner - but with different words. The proverb depicts men who do not have any religious beliefs and uncontrolled horses (without a bridle) as equals. Thus, according to this proverb, men are in need of discipline since they are inherently amoral.

CONCLUSION

In the data analysis part, a variety of critical-stylistic practices have been highlighted in order to show how English proverbs construct a world in which men and women are equated to specific entities and contrasted with others. Also, the proverbs analyzed do not display a fixed stylistic pattern of equivalence and opposition. That is, different semantic and syntactic triggers have been spotted. These triggers can be simple like using a copular verb to create equivalence or a conjunction which explicitly creates opposition.

However, metaphors and similes have been employed, too. This figurative language seems to attack men and women equally. In other words, men and women are stereotyped, but it seems that the proverbs emphasize different notions when it comes to dealing with men and women. To clarify this point, below is a list which shows how men and women are stereotyped in English proverbs, and of course, these points have been extracted from the data analysis of critical-stylistic equivalence and opposition found in the proverbs:

- Men might get deceived by what their prospective wives.
- Women in general can fulfill men's physical needs, but only good ones can become their loyal and good wives.
- Poor man is as useless as a plain woman
- If a woman has positive qualities, she will be able to make her husband a better man.
- Men and people in general are warned not to live with a bad woman
- Mothers and their daughters have the same personalities.
- Men are expected to be responsible for their wives, children, etc. However, this power is not absolute. This is because it is limited by their wives.
- Married men are slaves and their wives are their masters.
- Women are considered vital to have in one's life.
- Wives are a burden, and their husbands feel delighted only when they see their wives at their weddings and when the wives die.
- Men who do not have any religious beliefs are depicted as uncontrolled horses whereas women - who have this in common with those unreligious men - are described as flowers because women are naturally virtuous.

REFERENCE

- Burke, M. (Ed.). (2014). The Routledge Handbook of Stylistics. London: Routledge.
- Crystal, D. (1992). An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages. Oxford: Blackwell.
- Jeffries, L. (2010). Critical Stylistics: The Power of English. London: Palgrave Macmillan.
- Kerschen, L. (1998). American Proverbs about Women. Westport: Greenwood Publishing Group, Inc.
- Litovkina, A. (2019). Women through Anti-Proverbs. Cham: Springer Nature Switzerland AG.
- Nørgaard, N., Busse, B., & Montoro, R. (2010). Key Terms in Stylistics. London: **Continuum.**
- Oxford Wordpower. (2015). Oxford: Oxford University Press.
- Ridout, R., & Witting, C. (1967). English proverbs Explained. Beirut: Librairie du Liban.
- Schipper, M. (2004). Never Marry a Woman with Big Feet: Women in Proverbs from Around the World.
  Amsterdam: Amsterdam University Press.

◆◆◆

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

● Mailing Address ●
Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Volume I, Issue III
Oct to Dec 2022
Editorial Officer
Kranti Publication
Georai Dist.Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-
Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Vice Chancellor M.G.M.U. Aurangabad & Ex.Vice Chancellor Y.C.M.U. Nasik & Professor of Mass Communication & Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr.Pratibha Aher
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Prof. Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr. Vitthal S. Jadhav
Dept. of Pub.Administration,
Kalikadevi College, Shirur (K.), Dist.Beed

Dr. Kadam Mangal S.
PG. Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad'

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College, Mantha.
Dist. Jalna

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science College,
Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Madhukar Jadhav
Shri. Vyankatesh mahavidyalya,
Deulgaonraja, Buldana

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain
Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare
Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

Guidelines for Writers

- "Power of Knowledge" the referred research journal has permission and registered of RNI, Ministry of Information and Broadcasting, Govt, of India.

  Research papers in all subjects of all faculties in Hindi, English, Marathi will be published in "Power of Knowledge".

- Research scholars should sent their papers in Marathi, Hindi and English on one side typed papers. It should be in Pagemaker or word format with a CD. Scholars should send their papers through registered / speed post. A Xerox copy of papers should be enclosed.

- The writer should give a letter of undertaking that he / she has not violated copy right act and the whole responsibility will not be liable of any legal action. This undertaking is compulsory with the research paper.

- Directions regarding fonts

  English **Times New Roman or any 12** font

  Hindi & Marathi **ISM DVB TT- Surekh Pagemaker, Font 14**

- Research paper should be in A-4 size upto 4-5 pages, value language and references should be mentioned.

- There should not be grammatical mistakes.

- If the research paper published in "Power of Knowledge" not accepted by Research Recognition Committee/University Body/other research related committees, the Editor/Printer/Publisher will not take any responsibility of the same.

- All the postal contact should be to the address of editor through registered post only.

- Despute shall be subject to hearing at Hon'ble BEED (M.S.) Jurisdiction only.

Ideas expressed in "Power of Knowledge" belongs to the writer exclusively. The editor, publisher & printer of "Power of Knowledge" have nothing to do it with them. At the same time it is made clear that if writers violate copyright act, they will be responsible for their own action. Hence, it is clarified from editor, publisher and printer's side.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	Case Study on Ganga River Pollution	Dr. Achole Pandurang Bapurao	1-5
2	Recent Trends in English Language Teaching	Mr. Umesh Khushal Rathod	6-9
3	The study of cyclic codes and skew cyclic codes	Mr. Madan R. V.	10-17
4	Impact Of Copper Toxicity On Lipid Of Kidney Of Freshwater Fish Labeo Rohita (Bloch)	Archana Sawant	18-21
5	Kautilya's Arthasastra and Modern-Tax System	Dr. Vrushali Bhosale	22-27
6	A Study of Institutional Repositories in Maharashtra	Dr. Sanjay Bhedekar	28-33
7	Role Of Cladosporium In Asthmatic Patients	Dr.Varsha R. Munde	34-37
8	A Study of Retail Health Insurance with Special Reference to HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik	Dr. Bhaskar Khandu Narwate	38-47
9	A study of adjustment levels among college students in relation to gender and area of residency	Dr.Umakant Subhash Gaikwad	48-52
10	माध्यमिक शाळेतील मराठी व इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक समायोजन : एक तुलनात्मक अभ्यास'	डॉ.शोभा एम. चौधरी नितीन नामदेव माळी	53-58
11	अण्णा भाऊ साठे यांचे कथा वाङ्मय	अनिता नामदेवराव रानवळकर	59-60
12	मानव अधिकार आणि सामाजिक न्यायासंदर्भात - भारतीय राज्यघटना	प्रा.संदीप कोरडे	61-64
13	शिक्षणक्षेत्रातील जातीयता आणि मराठी कादंबरी	डॉ. राजाराम झोडगे	65-68
14	कन्नड वचनानुवादाचे मराठी अनुवादित स्वरुप	मार्गदर्शक - डॉ.चंद्रकांत वाघमारे संशोधक - राजू ब. जुबरे	69-75
15	महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य	प्रा. डॉ. रामकृष्ण प्रधान	76-78
16	कृषिविषयक नियतकालिके : स्वरूप व प्रेरणा गजेंद्र प्रभाकर बडे,	गजेंद्र प्रभाकर बडे	79-84

17	तुकारामाच्या अभंगाची वैशिष्ट्ये	डॉ.संगीता घुगे	85-89
18	**आत्मकथनाचा शोध सत्य आणि असत्य बरोबर माझी जन्मठेप एक आकलन**	**प्रा.डॉ. श्रीहरी रामराव धोंड**	90-94
19	कृत्रिम बुध्दिमता एक आव्हान	प्रा.डॉ.वैशाली कंकाळे	95-100
20	अण्णाभाऊ साठे यांचे कादंबरी विश्व विशेष संदर्भ : 'आवडी'	अनिता नामदेवराव रानवळकर	101-103
21	आचार्य दादा धर्माधिकारी यांच्या सर्वोदय विचारांतून व्यक्त झालेले जीवनविषयक तत्वज्ञान	सचिन व्यंकटराव देवणे	104-107
22	२१वीं शताब्दी के साहित्य में दलित विमर्श.	स्वाती पांडुरंग खाडे प्रा. डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मण येडले	108-110
23	वंचितो की चेतना का सफरनामा : (सामाजिक राजनीतिक घटनाओं के संदर्भ में)	डॉ.अरुण कुमार डॉ.राजेंद्र कुमार गोठवाल	111-115
24	मध्ययुगीन भारतातील हुतात्मा संत हरळय्या : एक अभ्यास	डॉ.संतोष शंकरराव इंगोले	116-121
25	महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण	प्रा.डॉ.रंजना प्रल्हाद शहाणे	122-126

Case Study on Ganga River Pollution

Dr. Achole Pandurang Bapurao
Assistant professor. Head Dept of Geography.
Azad Mahavidayala Ausa Dist. Latur

Introduction

Water pollution has become a global concern. The recurrent threat of a water crisis is being exacerbated by unregulated and uneven expansion of associated sectors such as manufacturing and agriculture. According to NITI Aayog studies, 21 major Indian cities, including Delhi, may run out of groundwater totally. This article explores the government's successful steps to address the causes of Ganga pollution. It also offers measures to hasten the river's cleaning procedure.

The Factors Contributing to Ganga Pollution

Industries

In Uttarakhand, there are 4600 industries, 298 of which are significantly polluting. Many enterprises have not obtained authorization from the Uttarakhand pollution control board for their activities, and they have begun operations based on a government advice in which the government excused certain groups of industries from obtaining permission. Despite the government's tight laws, sewage treatment and modern waste treatment technology are not employed.

Sewage

Sewage is a significant source of pollution, accounting for 75% of all pollution sources combined. Different types of urban growth lead to sewage contamination in the river. The Ganga Action Plan's tremendous efforts have failed to ameliorate the situation.

According to the research, despite the failure of the Ganga Action Plan, there is little dissatisfaction among residents and their representatives living in urban areas along the river's banks. The failure is on the side of the government entities in charge of ensuring the plan's efficient execution.

The urban residents that live near the river exhibit little interest in the river's cleanliness. The representatives of urban areas do not get enough complaints from residents, thus they do not bring this matter to the attention of higher authorities. According to the investigation conducted by impartial authorities, political parties are hesitant to raise taxes because they may lose the support of their supporters. The taxes will assist the administration in gaining financial legitimacy. The Kanpur Nagar Nigam is required to pay operation and management taxes to the Uttar Pradesh Jal Nigam for the operation and maintenance of the Ganga Action Plan services.

However, the Kanpur Nagar Nigam is unable to collect taxes from Ganga Action Plan customers to pay to the Uttar Pradesh Jal Nigam. As a result, the government distributes the funds straight to the Uttar Pradesh Jal Nigam by reducing the Kanpur Nagar Nigam's portion. It has been argued that decentralisation of finances and officials will aid in the improvement of urban governance. However, it is clear that the urban municipal governments are neither driven nor enthusiastic about carrying out their responsibilities.

Municipal Corporation

These are the following factors contributing to the waste in the river:

PLASTIC

Plastic usage by the general public and inappropriate disposal lead to its eventual entry into rivers. One of the main causes of the river's contamination has been attributed to plastic pollution. In an effort to address the threat of plastic pollution, the government failed to enact Management and Sewage Waste Rules.

The usage of plastic should be completely outlawed by the state. The authorities give little thought to the widespread usage of plastics and the inappropriate handling of garbage prior to their release into rivers. Because of plastic waste, water contamination has increased dramatically. The Tribunal has prohibited the usage of plastic near ghats while addressing the issue of ghat contamination.

The tribunal's order, nevertheless, has little impact on what happens on the ground, where plastics are still widely utilised. The more environmentally friendly jute bags can take the place of plastic bags.

GHATS

One of the main contributors to the river's pollution are the Ghats. Due to the significance of Ganga in Indian culture, several pujas and other religious activities are carried out on ghats and the items used are dumped into the river. Since the materials are poisonous and non-degradable, they contaminate the river.

Agriculture Waste

Animal manure, fertilisers, and sediments all contribute to agricultural water contamination. The over use of other fertilisers and inorganic fertilisers has significantly increased water contamination. The nitrate-rich fertilisers spread to various other entities, where they produce harmful composition. When large amounts of fertilisers are washed into a river by irrigation, rain, or drainage, the river becomes contaminated. To increase the productivity of

the land, nitrate-rich fertilisers are utilised. Anywhere the byproduct of the crop is ingested, this leads to contamination across the whole food chain. when these fertilisers damage the river when they wash away because of rain or other circumstances.

Government action that is effective in reducing pollution

Plan for Ganga Action

For the purpose of reducing water pollution in the Ganga River, the Ganga Action Plan was launched in 1986. The principal goal of this strategy was to rid the Ganga River of pollution caused by the discharge of trash from the towns that had developed along its banks. It was intended to clean up the Ganga from Rishikesh to Kolkata. In 1984, the central pollution control board created a 5-year plan to clean up the Ganga. In order to clean up the Ganga, the central Ganga authority was established in 1985, and a Ganga action plan was introduced in 1986.

At Rajendra Prasad Ghat in Banaras, the late Rajiv Gandhi launched the first phase of the Ganga action plan. For its execution, the National Protection Agency was established. In Uttar Pradesh, Bihar, and West Bengal, 256 projects totaling 462 crores were done during the first phase of the Ganga Action Plan. To monitor the water's quality, specialised stations have been built.

To assess the water's purity, specialists from Bharat Heavy Electricals Limited and the National Environment Engineering Research Institute were hired. Despite enormous effort, the Ganga action plan was a complete failure, and millions of dollars were spent on it. There has been economic pollution as a result of this large plan's failure.

The Central Public Works Department, the Central Pollution Board, and the Public Works Department are the organisations responsible for carrying out the second phase of the Ganga Action Plan, which the government initiated in 2001.

Namami Ganga Initiative

Under a distinct union Water Ministry established under a river rehabilitation initiative, the centrepiece Namami Ganga Program was introduced. The project intends to include the Ganga conservation mission, which is in action to clean and protect the river and obtain socio-economic advantages by creating jobs, improving livelihoods, and benefiting the health of the people that is reliant on the river.

The key achievement of the Namami Ganga projects are

I. 63 sewerage management projects are being carried out to increase the capacity for sewage treatment in the states of Uttarakhand, Uttar Pradesh, Bihar, and West Bengal. In these projects, 12 sewage management initiatives were launched.

II. The building, administration, and refurbishment of 182 ghats and 118 crematoria has been started as part of 28 riverfront development projects and 33 entry-level projects.

III. Monitoring of Industrial Effluent: The Highly Polluting Industries are regularly observed. Businesses adhere to the established standards for environmental compliance. Without the use of any middlemen, the reports are submitted straight to the central pollution control board.

IV. River surface cleaning: The collection of solid floating garbage on the ghats and rivers is referred to as river surface cleaning. These wastes are pumped into the treatment stations after collection.

V. Public Awareness: Numerous events, including conferences, workshops, and seminars, are planned to inform the public and broaden community dissemination.

Suggestions

The following ideas are offered to strengthen the currently in place machinery and speed up the Ganga's cleaning process:

Creation of a detailed, fundamental blueprint

We need to develop a plan by which we can reach the problem in a holistic way. The already devised plans involve many intermediaries wherein the transparency factor is cornered and only paper works are shown to the people at large.

According to each area's need, a distinct plan should be developed. To understand the true issue of river pollution, it is important to include those with the necessary understanding of the region. A comprehensive investigation should be conducted, and a user-friendly platform should be created where the opinions of each person may be taken into account.

Mevaluation of the standard

To assess the water's quality, the proper tools must be used. We have several programmes to keep the Ganga clean, but the people tasked with assessing the water's condition either face authoritarian pressure or lack the necessary understanding. A reputable testing institution should assess the water's purity. More research should be done to develop more accurate equipment for measuring quality.

Correcting the institutions

Getting the participating institution on the correct track is the major objective. Leadership, independence, and good management are required for the river cleaning work. The cities require modification. They will ultimately be in charge of maintaining the networks created for the cleansing process. Numerous cities should be provided additional incentives since they have inadequate financial capacities and weak income generating. Small towns where people are unaware of river pollution and its effects on the ecosystem should start an awareness campaign.

Mobilising and involving all stakeholders

Residents of the Ganga River include citizens, political officials, and religious leaders who see the river as holy and pure. Only when these individuals are in stable financial circumstances can the public awareness campaign be launched. Therefore, if some money is spent in these people, it will aid in the broadening of their thinking.

Similar circumstances have occurred in Australia, where the government has allocated 20% of funding to raising public awareness of the Murray river basin's cleanliness. It has had a significant impact on the effectiveness of the programmes put into place in Australia. Therefore, when we support all parties involved, we can see a comprehensive picture.

Equal consideration must be given to quantity and quality in rejuvenation.

For rivers to regenerate, both quality and quantity must be present. When creating any form of strategy, it is important to keep in mind the ancient saying "the remedy to pollution is dilution."

The discharge of the water barrage from the water upstream is what causes the Ganga's water quality to increase during the Kumbh Mela. The individual states use the water from the upper stream in their agricultural processes. As a result, frequent water releases will also assist to enhance water quality and lower levels of pollution in the water.

Conclusion

The religious texts see the Ganga as a holy river. To clean up the existing situation, both the government and the populace must take a comprehensive approach to responsibility. Our waterways' cleanliness projects a positive worldwide image. Our culture depends on the Ganga, thus we have a responsibility to preserve its holiness. To improve the quality of the water in the river, the government should create a stricter policy. Environmental regulations should be scrupulously adhered to, and offenders should face consequences.

Reference

- https://www.theigc.org/blog/ganga-pollution-cases-impact-on-infant-mortality/
- https://cpcb.nic.in/wqm/pollution-assessment-ganga-2013.pdf
- https://www.ideasforindia.in/topics/environment/ganga-pollution- cases-impact-on-infant-mortality.html
- https://t.me/lawyerscommunity

◆◆◆

Recent Trends in English Language Teaching

Mr. Umesh Khushal Rathod
Assistant Professor, Department of English
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon Dist. Beed

Abstract

The paper is examined to present the recent and popular trends in English Language Teaching that have been used practically in recent years in the entire world reviewing the past trends. Moreover, this is also an endeavor to encourage ELT trainers to modernize their classroom arrangements. The ELT trends that were very popular in the past have vanished today and have been substituted by others. Several factors have contributed to the adoption of new trends in ELT. The research found that the following trends are very popular:

1. Teaching with Technology
2 Learner-Centeredness and Needs
3. Blockbuster course books kept alive through "New" versions
4. English as a Lingua Franca
5. Learner-Centeredness and Needs
6. Syllabus Design and Materials Development
7. Reflective Practice and Teacher Learning

Keywords: English Language Teaching (ELT), English as Lingua franca core (ELF)

INTRODUCTION

This paper shows that ELT education trends have recently been gaining significance in education systems throughout the world. English Language Teaching (ELT) has tremendously changed and innovated. In the past ten years, the crucial factors have combined to affect current perspectives on the teaching of English (a) The decline of the method, (b)A Growing emphasis on both bottom-up and top-down skills (c) The creation of new knowledge about English and (d) Integrated to be a dynamic field, in which new venues and perspectives are described.

OVERVIEW OF HISTORICAL TRENDS

Generally, every type of language has its own technology to maintain it. The language that followed the grammar-translation method (GTM) (in which the teacher explained grammatical rules and students performed translation) relied on one of the most omnipresent technologies in U.S. education, the blackboard a perfect vehicle for the overhead projector, another excellent medium for the teacher - dominated classroom, as well as by early computer software programs which were known as "drill-and-practice grammatical exercises. On another side, the audio tape was the perfect medium for the audio-lingual method (in which students were believed to learn best through constant repetition in the target language). University provided a lab facility, where students would perform the repetition drills. The late 1970s, the audio-lingual method fell into disregard, at least in part owing to poor results achieved from

expensive language laboratories. Whether in the lab or in the classroom, repetitive drills which focused only on language form and ignored communicative meaning achieved poor results. The 1980s and 1990s have seen a full-scale shift in the direction of communicative language teaching, with an emphasis on student engagement with authentic, meaningful, contextualized discourse. Within these general communicative trends, we can note two distinct perspectives, both of which have implications in terms of how to integrate technology into the classroom

MODERN TRENDS OF TEACHING THROUGH ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Computer and language teaching have walked hand for a long time and contributed as teaching tools in the classroom. Computers and technology are still a source of uncertainty and anxiety for many teachers everywhere in the world despite the latest advance applicable to language teaching such as specialized websites, blogs, wikis, language teaching methodology, journals and so

Teaching with Technology: Teaching with technology deals with ICT in the language curriculum. According to the authors, ICT has a basic feature that makes it use a valuable source of input but some teachers may not trust technology or just be reluctant to include a computer in their classroom. Learning with technology, as distinct from learning about technology has the capacity to transform the learning environment in ways that are difficult for most educators to imagine. Some adults have in using basic computer functions such as email, search engines, and presentation software is the much larger issue. The 21st-century teachers integrate technology into their classroom and build the confidence to learn how to use technology in meaningful ways:

1. The pedagogical integration of technology in which they are placed for practicum experience;
2. The future teacher's degree in computer literacy;
3. The pedagogical integration of technology by instructors during the university education of future teachers;
4. A future teacher's expectation of success in integrating technology;
5 The value placed on technology by future teachers

As laptop computers, interactive whiteboards, and broadband internet became cheaper and more available around the world began to introduce them into classrooms, often and sadly without appropriate training. This was the decade that we learned of digital immigrants and digital natives, which created an extra gap between teachers and students who were often considered in separate camps. We also had to learn a bunch of new acronyms (IWB, ICT, URL, etc.), as if we didn't have enough already. Different features and uses of technology in the classroom:

- Word processor
- Digital camera
- Digital video
- Computer games

- Internet
- Web page
- Video conferencing
- Presentation software
- Spreadsheet and database
- Email

Learner-centeredness and learner need The English language teaching pedagogies have focused on developing learner communicative competence and on promoting learning strategies and learner autonomy in the language classroom. Two key concepts of the learner-centered classroom are first, placing more responsibility in the hands of the students to manage their own learning, and second, teachers taking roles as facilitators of knowledge to help learners learn how to learn rather than being the source go knowledge. The following qualities the learner should develop: (a) showing a high degree of motivation (b) having self-confidence (c)demonstrating an awareness of learning needs and of the role of language learners (f) holding democratic, open-minded, and critical attitudes were identified by the participants as essential attributes of the positive language learner

English As Lingua Franc Core: A new variety in expanding circle:

Lingua franca means a language that is routinely used in some regions for dealings between people who have different mother tongues. The Lingua franca core is concerned with international intelligibility. it is a variety of English. the primary purpose is to learn and understand the different varieties of English, and to communicate with non-native speakers from other countries. ELF interaction can of course include native (English) speakers, but what is distinctive about ELE is that, in most cases, it is a contact language between people who share neither a common native tongue nor a common (national) culture, and for whom English is the chosen foreign language of communication. The Traditional Tripartite (3-Dimensional) Model of English worldwide has so far ignored one of the most important functions of English today, namely that of a lingua franca between non-native speakers. In integrating ELF into models.

Syllabus Design and Materials Development:

Some people say that the majority of 'blockbuster' course indicate that there is not much innovation, but there have been noticeable and Signiant developments in content (becoming less ethnocentric, more intercultural; less stereotyped, more critical), in syllabus (reflecting new descriptive information about language). There has also been an increasing tendency towards more locally relevant non-global publishing of courses and materials. For example, SCOPE programs book (BULATS)

Locally produced Materials: Today, the countries around the global have realized that the instructional materials produced in one country may not be effective in other countries. Unlike in the past, different countries are producing the teaching materials (textbooks and other reference materials) on their own, and that suit to their own soil, culture, and values. Imported language teaching materials are in no way practicable in the context where they are

not produced keeping into consideration the local needs.

Blockbuster course books kept alive through "New" version:

Perhaps we might be using real text and real situations, reaching across the globe for our communicative practice, working with what students produce rather than creating situations to provoke desired language. Perhaps methodology will be more participatory than teacher led, and grammar will be seen as more of a process than as a thing out there to be learnt. Learning would be emergent and facilitated rather than prescribed and taught.

Reflective Practice and Teacher Learning:

This is about teachers' questioning and exploring their own practice of teaching. It is a sort of systematic curiosity about going beyond the edges of what we know and do, to find out how we could do things differently or better. Reflecting upon our own way of teaching tremendously helps the teachers to improve the practice. The basic idea about reflection is that a teacher learns about his/her own classroom, reflecting on it, learning from it and trying out something slightly different and so on.

Conclusion:

There is no single most excellent way of teaching foreign languages. The successful language teacher will not confine himself to only a single method. A method which is appropriate with one class on one occasion will not necessarily suit to the same class at another time. Likewise, a method which is suitable for one language teacher while teaching a particular language item may not be applicable for another teacher in the same or similar context. A large number of articles and conference talks have been devoted to exploring precisely the communicative approach of language teaching. Nonetheless, ELT practitioner have not remained reliant on fixed prescribed and imposed practices. Instead, ELT, practitioner have around the globe put into practice a great deal of diverse activities to keep themselves up-to-date and enhance their practice which have been dealt above.

References

- Maley, A. (1992). Global issues in English Language Teaching. Practical English Teaching, 13(2), 73.
- Trends in English Language Teaching Today by Adrian Underhill, A. 2004, April.
- Current Trends in ELT around the global by Sajan Kumar Karn (Article Published in E-Journal)
- An Introduction to Corpora in English Language Teaching by Michael McCarthy,Anne O'Keeffe, and Steve Walsh
- www.cambridge.org/elt/corpus/cic.htm
- www.teachingstylesonline.com/elt/learner_and_sdl.html
- Corpus Linguistics: A Short Introduction,- Wolfgang Teubert, Anna Cermakova-Oxford University Press.

◆◆◆

The study of cyclic codes and skew cyclic codes

Mr. Madan R. V.
Moreshwar arts, science and commerce college Bhokardan

Abstract:

In this paper we are going to studying the role of cyclic codes in linear codes and also some basic properties of skew cyclic cod, BCH codes. Also, there are examples of cyclic codes Goppa codes, Quadratic residue codes, Golay codes, Reed-Solomon codes and Hamming codes. Cyclic codes form an important class of linear code due to their good algebraic structure in coding theory and decoding theory, skew cyclic codes are generalization of cyclic codes. also, the relation of skew cyclic codes and cyclic codes.

Keywords:

Cyclic codes, skew cyclic codes, BCH codes.

Introduction:

Coding theory has been an emerging area of research since the late 90's. It has widespread applications in the field of electrical engineering, computer science, information theory etc. Information media, such as communication systems and storage devices of data, are not absolutely reliable in practice because of noise or other forms of introduced interference. Cyclic codes have been investigated and studied by many researchers for the last 50 years,

study of cyclic codes is important aspect in coding theory. This fact comes from linear codes and the cyclic codes were first studied by Prange [01]in 1957. Since then, algebraic coding theorists have made great progress in the study of cyclic codes for both random-error correction and burst-error correction. Many important classes of codes are among cyclic codes, such as hamming codes, Golay codes, BCH Codes, Reed Solomon codes, Quadratic residue codes, Goppa codes, etc.

We have explained the codes with their appropriate definition and discussing their algebraic structures and other properties.

Definition

Cyclic Codes:

Let Fq be a finite field of q elements. A linear (n, k)-code over Fq is a k-dimensional vector subspace C of the vector space.

$$V = F_q^n = \{(a_0, a_1, \ldots a_{n-1}) \mid a_i \text{ from } Fq\}$$

In the following we use the polynomial representation of the code. In this representation of the code C, the code words of the code C, the code words $(a_0, a_1, \ldots a_{n-1})$ are coefficient tuples of elements

$a_{n-1} x^{n-1} + \ldots + a_1 x + a_0 \in Fq[X]/ (X^n - 1)$. A linear code C is a cyclic code if

$(a_0, a_1, \ldots a_{n-1}) \in C \Rightarrow (a_{n-1}, a_0, a_1, \ldots a_{n-2}) \in C$.

For cyclic codes the polynomials corresponding to code words form an ideal C(X) in $Fq [X]/(X^n - 1)$ and are therefore all multiples of one element, the generator polynomial, $G \in Fq [X]/ (X^n - 1)$. In this paper we want to generalize the notion of cyclic codes to the notion of θ-cyclic codes.

Definition:

A subset S of F_q^n is cyclic if $(a_{n-1}, a_0, a_1, \ldots a_{n-2}) \in S$ whenever $(a_0, a_1, \ldots a_{n-1}) \in S$. A linear code c is called a cyclic code if C is a cyclic set.

The word $(u_{n-r}, \ldots, u_{n-1}, u_0, u_1, \ldots, u_{n-r-1})$ is said to be obtained from the word, $(u_0, u_1, \ldots, u_{n-1}) \in F_q^n$ by cyclically shifting r positions.

The Dual code of cyclic code is also cyclic code.

Example:

The set {(0,1,1,2), (2,0,1,1), (1,2,0,1), (1,1,2,0)}

is a subset of F_3^4, {(1,1,1,1)} is a subset of F_2^5 are cyclic sets, but they are not cyclic codes. Since, they are not linear spaces.

Example:

The trivial codes {0}, $\{a.1 \text{ such that } a \in F_q^n\}$ and F_q^n are cyclic code.

Example:

The binary [3, 2, 1]- linear code {000, 110, 101, 011};

Definition:

Let Fq2 be a finite field with q2 elements and θ be a frobenious automorphism of Fq2 with

$|<\theta>| = 2$, C be the subset of Fq2. Then C is called an Fq2–linear skew cyclic code of length n if

C is an additive subgroup of (Fq2, +);

If $c = (c_0, c_1, \ldots, c_{n-1}) \in C$, then

$W \cdot C = (w c_0, w c_1, \ldots, w c_{n-1}) \in C$ for any $W \in Fq$;

C is closed under the θ -cyclic shift, i.e., if $c = (c_0, c_1, \ldots, c_{n-1}) \in C$, then

$\theta(c) = (\theta(c_{n-1}), \theta(c_0), \ldots, \theta(c_{n-2})) \in C.$

For any positive integer n, We consider the skew polynomial set

$Fq2[x, \theta] = \{a_0 + a_1 x + \cdots + a_{n-1}x^{n-1} \mid a_i \in Fq2, 0 \le i \le n-1\},$

Where the skew multiplication denoted by $*$ is defined by the basic rule

$(\alpha x^i) * (\beta x^j) = \alpha \theta^i(\beta) x^{i+j}, 0 \le i, j \le n-1, \alpha, \beta \in \mathbb{F}_q^{\,2}$

And $\theta^i(\beta) = \beta^{qi}$.

It is not difficult to verify that the multiplication $*$ is not commutative. we have that the skew polynomial and multiplication defined above forms a non-commutative ring called the skew polynomial ring.

Let $R_n = \mathbb{F}_q^{\,2}[x, \theta]/\langle x^n - 1\rangle$. We identify each element

$C = (c_0, c_1, \ldots, c_{n-1})$ of $F^n_q{}^2$ with the polynomial

$c(x) = c_0 + c_1 x + \cdots + c_{n-1}x^{n-1}$ is in R_n by multiplying x, that is

$$x * c(x) = \theta(c_{n-1}) + \theta(c_0)x + \ldots + \theta(c_{n-2})x^{n-1}.$$

Let $f(x)*\langle x^n - 1\rangle$ be an element in the set R_n. And let r(x) is in $\mathbb{F}_{q^2}[x, \theta]$. define multiplication from left as:

$$r(x) * (f(x) + \langle x^n - 1\rangle) = r(x) * f(x) + \langle x^n - 1\rangle,$$

we have that multiplication is well defined for any positive integer n and R_n is left $\mathbb{F}_{q^2}[x, \theta]$-module.

Lemma:

A code C in R_n is an $\mathbb{F}_q$ – linear skew cyclic code of length n if and only C is a left $\mathbb{F}_q[x] / \langle x^n - 1\rangle$ - submodule of R_n

Lemma:

Let F be a finite extension of $K = \mathbb{F}_q$. Then for $\alpha \in \mathbb{F}$ we have $Tr_{F/K}(\alpha) = 0$ if and only if $\alpha = \beta^q - \beta$ for some $\beta \in F$.

Definition:

we define the skew polynomial set F[x;θ] as the set of polynomials over F where addition of these polynomials is defined in the standard manner while multiplication, which we will denote by . is defined using the distributive law and the rule

$$(ax^i) \cdot (bx^j) = a\theta^i(b)x^{i+j}$$

Example:

Consider the finite field GF (4) = {0, 1, α, α2}, where α2 + α + 1= 0, Define an automorphism

θ : GF(4) → GF(4) by θ(a) = a2

then θ (0) = 0, θ (1) = 1, θ (α) = α2, θ (α2) = α.

Hence the fixed field K is just the binary field GF (2)

Lemma (03)

$(x^n-1) \in Z(F[x;\theta])$ **if and only if m|n , where** Z (F[x; θ]) is the centre of F[x; θ] .

Proof: Assume m|n and let f(x) ∈ F[x; θ], say

$$f(x) = a_0 + a_1x + \cdots + a_rx^r$$

Since m|n, $\theta^n(a) = a$ for any a ∈ F.

Hence

$$\begin{aligned}
(x^n - 1)\cdot f(x) &= (x^n - 1)\cdot(a_0 + a_1x + \cdots + a_rx^r)\\
&= x^n \cdot a_0 + x^n \cdot a_1x + \cdots + x^n \cdot a_rx^r - f(x)\\
&= \theta^n(a_0)x^n + \theta^n(a_1)x^n \cdot x + \cdots + \theta^n(a_r)x^n \cdot x^r - f(x)\\
&= a_0x^n + a_1x^n \cdot x + \cdots + a_rx^n \cdot x^r - f(x)\\
&= a_0 \cdot x^n + a_1x \cdot x^n + \cdots + a_rx^r \cdot x^n - f(x)\\
&= (a_0 + a_1x + \cdots + a_r)\cdot x^n - f(x)\\
&= f(x)\cdot(x^n - 1)
\end{aligned}$$

(Definition): Skew cyclic codes:

Let F be any finite field of characteristic p and let θ be an automorphism of F with |⟨θ⟩|= m. A subspace C of F^n is called as a skew cyclic code of length n if $c = (c_0, c_1, \ldots, c_{n-1}) \in C$ then $T_\theta(c) = (\theta(c_{n-1}), \theta(c_0), \ldots, \theta(c_{n-2})) \in C$.

Relationship between skew cyclic codes and cyclic and QC codes:

Definition

(Cyclic code):

Let F be any finite field of characteristic p. A subset C of F^n is called a cyclic code of length n if

1 C is a linear subspace of F^n.

2 If $c = (c_0, c_1, \ldots, c_{n-1}) \in C$ then $T(c) = (c_{n-1}, c_0, \ldots, c_{n-2}) \in C$

Definition4

(QC Code):

Let F be a finite field. A subset C of F^n is called a QC code of index l (or l-QC code) where n = sl, if

C is a subspace of F^n and if

$$c = \begin{pmatrix} c_{0,0}, c_{0,1}, \ldots, c_{0,l-1}, c_{1,0}, c_{1,1}, \ldots, c_{1,l-1}, \ldots, \\ c_{s-1,0}, c_{s-1,1}, \ldots, c_{s-1,l-1} \end{pmatrix} \in C$$

$$T_{s,l}(c) = \begin{pmatrix} c_{s-1,0}, c_{s-1,1}, \ldots, c_{s-1,l-1}, c_{0,0}, \ldots, \\ c_{0,l-1}, \ldots, c_{s-2,0}, \ldots, c_{s-2,l-1} \end{pmatrix} \in C$$

Let, d be the greatest common divisor of the integers a and b (denoted by (a, b) = d). Then there exist integers x and y such that ax + by = d.
This representation is not unique. In fact, if we let $x_0 = x + (k(b)/(a,b))$, and $y_0 = y - (k(a)/(a, b))$ for some integer k, then

$$ax_0 + by_0 = ax + k\frac{ab}{(a,b)} + by - K\frac{ab}{(a,b)}$$
$$= ax + by$$
$$= d.$$

Theorem:

Let C be a skew cyclic code of length n and let θ be an automorphism of F with $|\langle \theta \rangle| = m$. If (m, n) = 1 then C is a cyclic code of length n.

Lemma:

For (m, n) = 1, if f(x) is a factor of $x^n - 1$ in F [x, θ], then f(x) is also a factor of $x^n - 1$ in the usual polynomial ring F[x].

Definition:

BCH Codes:

The least common multiple lcm(f_1(x), f_2(x)) of two non-zero polynomials f_1(x), f_2(x) ∈ F_q[x] to be the monic polynomials of the lowest degree which is a multiple of both f_1(x) an f_2(x).

Suppose we have n nonzero polynomials f_1(x), f_2(x), …, f_n(x) ∈ F_q[x]. the least common multiple of f_1(x), f_2(x), …, f_n(x) is a monic polynomial of the lowest degree which is a multiple of all of f_1(x), f_2(x), …, f_n(x), is denoted by

Lcm(f_1(x), f_2(x), …, f_n(x)).

Example:

Consider the binary polynomials $f_1(x) = (1 + x)^2 (1 + x + x^4)^3$, $f_2(x) = (1 + x) (1 + x + x^2)^2$, $f_3(x) = x^2 (1 + x + x^4)$ then from above definition

$$\text{lcm}((f_1(x), f_2(x), f_3(x)) = x^2(1 + x)^2(1 + x + x^2)^2(1 + x + x^4)^3$$

Lemma:

Let polynomials f(x), f_1(x), f_2(x), …, f_n(x) ∈ F_q[x]. if f(x) is divisible by every polynomials f_i(x) for i = 1,2, …, n. then f(x) is divisible by lcm (f_1(x), f_2(x), …, f_n(x)) as well.

Conclusion:

n this paper, we studied the relation between skew cyclic code and cyclic codes and QC codes. Also, we investigated the structure of skew cyclic codes of an arbitrary length n, where the generator polynomial of a skew cyclic code comes from the non-commutative ring F[x;θ] where θ is an automorphism of F with $|<\theta>| = m$. The BCH code are also useful in solving the problem about polynomials.

References:

1. Abualrub, T., Ghrayeb, A., Aydin, N. and Siap , I. (2010) 'On the construction of skew quasi-cyclic codes', IEEE Transaction on Information Theory, Vol. 56, No. 5, pp.2080–2090.

2. Aydin, N. and Asamov, T. (2010) 'Search for good linear codes in the class of quasi cyclic and related codes', in I. Woungang, S. Misra and S.C. Misra (Eds.) Selected Topics in Information and Coding Theory. Singapore: World Scientific, pp.239–285.

3. Boucher, D., Geiselmann, W. and Ulmer, F. (2007) 'Skew cyclic codes', Applicable Algebra in Engineering Communication, Vol. 18, pp.379–389.

4. Boucher, D., Geiselmann, W. and Ulmer, F. (2009) 'Coding with skew polynomial rings', Journal of Symbolic Computation, Vol. 44, pp.1656.

5. Grassl, M. (2009) 'Table of bounds on linea codes'. Available at: http://www.codetables.de.

6. Hammons Jr. A.R., Kumar, P.V., Calderbank, A.R., Sloane, N.J.A. and Sole, P. (1994) 'The Z_4 linearity of Kerdock, Preparata, Goethals and Related Codes', IEEE Transactions on Information Theory, Vol. 40, pp.301–319

7. Coding theory, a first course - By sang Ling and c. Xing

◆◆◆

Impact Of Copper Toxicity On Lipid Of Kidney Of Freshwater Fish Labeo Rohita (Bloch)

Archana Sawant
Zilla Parishad High School, Girwali, Ambajogai, Dist. Beed (M.S.)

ABSTRACT

Toxicity of copper on lipid of kidney of freshwater fish Labeo rohita was studied in laboratory; the animals were exposed to median lethal concentration (96 hrs. LC50/2) for treatment. The active acclimatized medium sized fishes were exposed for experiment, used as LC50 of 96 hours. Copper sulphate, 0.28 ppm. The fishes were divided into eight groups the first group was maintained as a control and each of the remaining was exposed to sub lethal concentration of copper sulphate. After 24, 48, 72 and 96 hours treatment the control and experimental fishes were sacrificed to analyze biochemical composition. The kidney was taken and weighed; it dried at 80oC for 48 hours and use to estimate lipid content. The lipid content of kidney was found to be decreased after acute treatment by copper sulphate. The lipid content of kidney compared with control was decreased from 02.80% in copper sulphate treated animals after acute exposure of 96 hrs.

Keywords:- Copper, Lipid, Kidney, Freshwater fish, Labeo rohita, Biochemical composition.

INTRODUCTION

Among various kinds of human food resources the fish occupies an important place due to its good nutritive value and large protein contents. As fish is available in abundance it is readily available in sufficient amount even for the common man. It is also an important raw material for various pharmaceuticals and other industries. Fish oil and many other biochemical extracts are of great use to mankind. Taking these factors into consideration the government has been taking steady steps towards development of fishery management through research institutes and various other organizations to encourage researchers in the field of fishery science to investigate food value and drug value of various kinds of fishes.

Labeo rohita being easily available in rivers, streams, tanks and ponds of India and being very much relished by the people for its flavor, has good demand in the fish market by all classes of the people particularly the poor class, who can afford to purchase it at cheap rate. It is however essential to have comprehensive knowledge of the food value and chemical composition in relation to different seasons of the year and know how far the fish consumed by the people can actually satisfy their energy requirements.

In order to investigate the nutritive value and variations in relation to feeding, stages of maturity, growth and sex, proximate biochemical components such as fat, protein, glycogen have to be estimated in various body components if the fish. All these biochemical components show fluctuation.

The biochemical changes occurring in the body gives first indication of stress. An

organism requires sufficient energy during stress. The energy is supplied from reserve materials glycogen, protein and lipid. When stress is mild, only stored glycogen is used as a source of energy, but if stress is strong the energy stored in protein and lipid may be used. As different tissues and organs have different activities, their metabolism is also different and hence, biochemical changes due to a particular pollutant in different tissue of the same organism may be different.

There is much work on the toxic effect of heavy metals on specific aquatic animals. During toxic stress condition, considerable reduction in total lipid in the tissue can be noticed due to the drastic decrease in the glycogen content in some tissue, which is immediate source of energy. After glycogen, lipid constituent may be used for energy production to overcome the toxic stress. The probable reason for decrease in lipid contents after heavy metal stress may be due to reduced synthesis of lipids for increased activities of lipase, involved in oxidation in lipid (Holland, 1978).

Little attention was paid to study the biochemical changes in freshwater fish Labeo rohita, when exposed to copper sulphate. Since L. rohita is an economically important freshwater fish, an attempt was made to study the changes in lipid content of kidney. Kidney is important organ while lipid plays important role in energy metabolism. Hence, changes in lipid content were studied in the present study.

MATERIALAND METHOD

Fishes of average size L. rohita were regularly collected from "Wan" river 10 km away from Parli-Vaijnath, Dist. Beed (Marathwada region) Maharashtra state throughout the year. L. rohita is sensitive to aquatic disorders and easily maintainable in the laboratory.

During the period of acclimatization the water was changed for every 24 hours, and the fishes were fed thrice a week on fresh pieces of flesh of fish. Feeding was stopped 24 hours before the toxicity tests. The used water was clear aged and de-chlorinated which was used to maintain the fishes as well as for the tests concentrations. The aging of the water is necessary before it is used for maintaining the fishes as it helps to stabilize its composition and moreover so as to eliminate residual chlorine which is otherwise considered highly toxic to fishes. The fishes were maintained in sufficiently large aquaria so as to avoid overcrowding. During acclimatization, the care was taken that one-litre or more water volume should be available per gram body weight of the fish in the aquaria. The fishes were exposed to diffused day light during the daytime, where the daily photoperiod was about 10-12 hrs. All the necessary care was taken to keep the aquaria tanks away from various mechanical or visual disturbances. The stock fishes in which the mortality exceeds 5%, the complete batch was discharged. The large glass containers contain 25 litre were used as test chamber. Artificial aeration and feeding during the toxicity test was avoided. To study the effect of copper on lipid content, the animals were exposed to median lethal concentration (96hrs LC50/2) for treatment. The active acclimatized medium sized fishes were exposed for experiment, used as LC50/2 of 96 hrs. Copper suplhate, 0.28 ppm.

The fishes were divided into eight groups. The first group was maintained as control and each of the remaining was exposed to sublethal concentration of copper sulphate. After 24, 48, 72 and 96 hrs treatment the control and experimental fishes were sacrificed to analyze the biochemical composition. The fishes were dissected and their kidney was taken and weighed separately. The kidney was dried in an oven at 80oC for 48 hrs, then cooled and weighed again. The dried tissue was powdered and used to estimate the lipid content.

LIPID:-

Vaniline reagent method of Barnes and Blackstoc (1973) was used to estimate the amount of total lipid in the tissue i.e. kidney. 10 mgm of dry tissue powder was homogenized in 10 ml of 2:1 chloroform-methanol. The homogenate was filtered by using Watman (41) filter paper. 1ml of filtrate was taken into another test tube and kept for drying at room temperature for 1 to 2 days. After drying, 1ml of Conc. H_2SO_4 was added to it. The mixture was boiled for 7-10 minutes and cooled. Then 0.2 ml of this solution was taken in which 5 ml Vaniline reagent was added. The intensity of the color developed was measured in colorimeter at 530 mμ filter. The amount of lipid was calculated by referring to a standard graph value and it was expressed in terms of percentage in dry tissue. The cholesterol was used as standard.

Heavy Metal	**Kidney**				
	Control	**24 hrs**	**48 hrs**	**72 hrs**	**96 hrs**
Copper Sulphate	3.01±0.024	2.90±0.012 (03.66%) **	2.85±0.006 (05.33%) ***	2.82±0.018 (06.32%) ***	2.80±0.018 (06.97%) ***

2.78<0.05-4.60<0.01 = *, 4.60<0.01-8.61<0.001 = **
& More than 8.61 = *** (more significant)

RESULT

The lipid content in kidney of freshwater fish L. rohita decreased from, 2.80% after acute exposure of 96 hrs.

DISCUSSION

Copper sulphate cause stress to organism and change its metabolic activity. The observed biochemical changes may be due to response to copper sulphate intoxication representing adaptive regulatory mechanism or may be due to pathological effect. The animal by changing the metabolic processes defines itself from the toxic effects as protective measures.

Fat content was decreased on exposure to low concentration of heavy metal, when compared with control. But exposure to low concentration, kidney showed highly significant decrease in fat content compared with other tissues viz. muscle and liver. This also suggests that metallic pollutant in low concentration does not affect lipid metabolism significantly. Fat content was decreased on exposure to low concentration of metal compared to the constant

however kidney tissue showed highly significant changes in the fat content.

Lipids are mobilized following exposure to the pollutant stress as lipids are possibly converted to glycogen through the enhancement of glycogenesis and glycolysis.

REFERENCES

Barnes, H and Blackstock, J. (1973):
Estimation of lipids in marine animals and tissues; detailed investigation of the sulphophosphovanilin method for total lipid.
J.Exp. Mar. Biol. Ecol., 12: 103-118.

Holland, D.L. (1978):
Lipid reserve and energy metabolism in larvae of benthic marine invertebrates. In biochemical and biophysical perspective in marine biology (Eds) D.G. Maline and J.R. Sargent (New York Academic Press) 85-123.

Kurme, A.R. (1984):
Some aspects of ecological physiology of freshwater fish R. daniconius. Ph.D. Thesis submitted to Marathwada University, Aurangabad.

◆◆◆

Kautilya's Arthasastra and Modern-Tax System

Dr. Vrushali Bhosale
Deccan College, Pune.

It is a matter of general belief that taxes on income and wealth are of recent origin but there is enough evidence to show that taxes on income in some form or the other were levied even in primitive and ancient communities. The origin of the word "Tax" is from "Taxation" which means an estimate. These were levied either on the sale and purchase of merchandise or livestock and were collected in a haphazard manner from time to time. Nearly 2000 years ago, there went out a decree from Ceaser Augustus that the entire world should be taxed. In Greece, Germany and Roman Empires, taxes were also levied sometimes on the basis of turnover and sometimes on occupations. For many centuries, revenue from taxes went to the Monarch.

In Northern England, taxes were levied on land and on moveable property such as the Saladin title in 1188. Later on, these were supplemented by introduction of poll taxes, and indirect taxes known as "Ancient Customs" which were duties on wool, leather and hides. These levies and taxes in various forms and on various commodities and professions were imposed to meet the needs of the Governments to meet their military and civil expenditure which were not only to ensure safety to the subjects but also to meet the common needs of the citizens like maintenance of roads, administration of justice and such other functions of the State.

In India, the system of direct taxation as it is known today has been in force in one form or other right from ancient times. There are references both in Manu Sm?ti and Artha??stra to a variety of tax measures.

According to Manu Smati and Arthasastra

1) The king could levy taxes, according to sastra, where taxes should be related to the income and expenditure, however Manu cautioned the king against excessive taxation and stated that both extremes should be avoided namely either complete absence of taxes or exorbitant taxation .

2) The king should arrange the collection of taxes in such a manner that the subjects do not feel the pinch of paying taxes .

3) He laid down that traders and artisans should pay 1/5th of their profits in silver and gold, while the agriculturists were to pay 1/6th , 1/8th and 1/10th of their produce depending upon their circumstances .

4) Taxes were also levied on various classes of people like actors, dancers, singers and even dancing girls which were paid in the form of gold coins, cattle, grains, raw materials and also by rendering personal service .

The detailed analysis given by Manu on the subject clearly shows the existence of a well planned taxation system, even in ancient times when we compare it with today's taxation system.

Principles of a good tax system:

1) There must be an element of redistribution of resources between high and low income people as well as similar tax burden for taxpayers with similar means.

2) Introducing different slab rates denotes higher rate of tax on higher income earning people and vice-versa. This slab rates was introduced and amended from time to time through Finance Bill every year.

3) For simplicity Income tax defines concept of "Person" . Minimum Tax paid by a person is 10% and maximum 30% (other than Cess) .

4) Agriculture Income is wholly exempted from tax [Under Section 10 (1) of the Income Tax Act, 1961]. Even Direct Tax Code (i.e. DTC) which GOI is planning to introduce very soon, also exempts agriculture Income. However selling of agriculture land is taxable under the Act.

5) Income earned by an Artist, Sports person, Musician, or by any Professional etc. is defined as 'Professional Income', and same is taxed @ 10%.

However, it is Kautilya's Artha??stra, which deals with the system of taxation in a real elaborate and planned manner. This well known treatise on state-crafts written sometime in 300 B.C., when the Mauryan Empire was at its glorious upwards move, is truly amazing, for its deep study of the civilisation of that time and the suggestions given would guide a King in running the State in the most efficient and fruitful manner.

Kautilya's concept of taxation is more or less akin to the modern system of taxation. His overall emphasis was on equity and justice in taxation. A comparative study on this part would show:

1) A major portion of the Artha??stra is devoted by Kautilya to financial matters including financial administration. Kautilya gave much importance to public finance and the taxation system in the Artha??stra is not far to seek. According to him, the power of the government depends upon the strength of its treasury . Kautilya emphasised that the King was only a trustee of the land and his duty was to protect it and to make it more and more productive so that land revenue could be collected as a principal source of income for the State .

If we compare it with the20th century, The Income tax Act, 1922 gave for the first time a specific nomenclature to various Income tax authorities. In 1924, Central Board of Revenue Act constituted the Board as a statutory body with functional responsibilities for the administration of the Income tax Act. Later on Income Tax Act 1961 introduces CBDT i.e. Central Board for Direct Tax, who has a sole authority to administer the Tax in India.

2) Kautilya described in detail, the trade and commerce carried on with foreign countries and the active interest of the Mauryan Empire to promote such trade. Goods were imported from China, Ceylon and other countries and levy known as a vartanam was collected on all foreign commodities imported in the country. There was another levy called Dv?r?deyam which was paid by the concerned businessman for the import of foreign goods. The import duties on foreign goods were roughly 20 per cent of their value. Similarly, tolls , road cess, ferry charges

and other levies were also fixed.

In the year 1962, The Customs Act was introduced providing levy of import and export duties of customs on goods imported into or exported from India through sea, air or land. The power to make laws in respect of Customs duty vests with GOI. Two Schedules were drafted under Custom Tariff Act 1975 .

3) Kautilya laid down General Sales tax which was also levied on sales and the purchase of buildings. Even gambling operations were centralised and tax was collected on these operations.

Today there are list of Acts enacted by both Central as well as State Government to collect taxes on Goods and Services which earns huge revenue to them viz State sales Tax, Central Sales Tax, Service Tax, Value Added Tax, Central Excise Tax, Entertainment Tax, Luxury Tax, Profession Tax, Octroi, LBT, Cess etc. Recently GST Act is approved by GOI and same is tabled in parliament. A major reform expected to cut transaction cost for business, will boost India's economy and bring more simplicity in the overall tax structure.

'Speculative transactions' is also taxed by a 'deeming fiction'

'Gambling transactions' like Winning from lotteries, Crossword puzzle, races including horse races, card games and other games of any sort or from gambling or betting, are taxed under the head 'Income from Other Sources'. (Section 56 of Income Tax Act 1961)

4) A tax called y?tr?vetana was levied on pilgrims . Though revenues were collected from all possible sources, the underlying philosophy was not to exploit or overtax people but to provide them as well as to the State and the King to protect from external and internal danger. The revenues collected in this manner were spent on social services such as lying of roads, setting up of educational institutions, setting up of new villages and such other activities beneficial to the community.

Today Government has power to introduce or to amend the taxation system through Finance Act. Every year GOI presents yearly budget for whole India wherein a brief description is given how a rupee is collected via Direct and Indirect Taxes and how a rupee is spent for various social, economical and development causes for India.

Today also government charges taxes on pilgrimages on Mansarovar yatra or a Haj yatra; however, recently, Ministry of Corporate Affairs of the GOI has issued a Notification wherein Service Tax is exempted on such Yatras.

5) Kautilya has described in great details the system of tax administration in the Mauryan Empire. It is remarkable that the present day tax system is in many ways similar to the system of taxation in vogue about 2300 years ago. According to the Arthasastra, each tax was specific and there was no scope for arbitrariness. Precision determined the schedule of each payment, and its time, manner and quantity being all predetermined. The land revenue was fixed at 1/6 share of the produce and import and export duties were determined on ad valorem basis. The basis of measurement was still in continuation at the time when Land Revenue Act was introduced in 1879.

6) Kautilya's overall emphasis was on equity and justice in taxation. The affluent had to pay higher taxes as compared to the not so fortunate. People who were suffering from diseases or were minor and students were exempted from tax or given suitable remissions.

Interestingly Income Tax Act 1961 bestows deduction under provisions of Chapter VI A as follows;

a) Section 80DD: For Maintenance including medical treatment of a dependent being a person with disability.

b) Section 80DDB: For Medical treatment.

c) Section 80U: For a person with Disability.

d) Section 80E: For payment of Interest on loan taken for higher studies.

Clubbing provision s U/s 64 (1A) was introduced where income of a Minor is taxed in the hands of his/her parents or guardian as the case may be, however an exemption is provided via Section 10 (32) of the Income Tax Act.

7) Commodities utilised on marriage occasions, the articles needed for sacrificial ceremonies and special kinds of gifts were exempted from taxation .

After inserting Clause (vii) Under Section 56(2) by the Finance (No.2) Act, 2009, if an Individual or HUF receive a sum of money or property without consideration, it is chargeable to tax under the hands of recipient. However such money or property received on the occasion of marriage or received in contemplation of death of a payer is exempted from tax.

8) Kautilya also laid down that during war or emergencies like famine or floods, etc. the taxation system should be made more stringent and the King could also raise war loans. The land revenue could be raised from 1/6th to 1/4th during the emergencies. The people engaged in commerce were to pay big donations to war efforts.

Looking at today's taxation part, Government introduces a separate deduction under section 80G of Income Tax, to bridge the huge gap between demand of money for social cause and the amount donated by philanthropists. 100 % deduction from income is given to for the amount a person donates in the name of either National Defence fund, PM Drought or National Relief fund, The Chief Minister Earthquake Relief Fund, Donation to National Sports or culture fund, Fund set up for Medical Relief to poor, Indira Gandhi Memorial Trust etc.

Taking an overall view, it can be said without fear of contradiction that Kautilya's Arthasastra was the first authoritative text on public finance, administration and the fiscal laws in this country. His concept of tax revenue was a unique contribution in the field of tax administration. It was he, who gave the tax revenues its due importance in the running of the State and its far reaching contribution to the prosperity and stability of the Empire. It is truly a unique treatise. It lays down in precise terms the art of states craft including economic and financial administration.

प्रजानामेव भूत्यर्थंस ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
सहस्त्रगुणमुत्स्त्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ।।

"It was only for the good of his subjects that he collected taxes from them, just as the Sun draws moisture from the Earth to give it back a thousand fold."

Kalidasa in Raghuvasa eulogizing King Dilapa.

NOTES:

1. Manu.7.129-133,7.138,8.398-407.
2. क्रयविक्रयमध्वानं भक्तंच सपरिव्ययम ।
   योगक्षेमंच सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत करम् ।। Manu.7.127.
3. यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकावत्सषट्पदाः ।
   तथाल्पाल्पो गृहीतव्यो राष्ट्राद् राज्ञाब्दिकः करः ।। Manu.7.129.
4. Arth.ii.1.4.
5. Manu.7.130,Arth.v.ii.17.
6. Arth.ii.27.15.
7. Section 2(37) of Income Tax Act, 1961 defines 'Person' which includes an Individual, a HUF, a Company, a firm, AOP or BOI, Local Authority and Artificial Judicial Person etc.
8. Education Cess @2% and Secondary Higher Education Cess @ 1% on Income Tax.
9. Arth.iii.20.10.
10. Arth.ii.6.1.
11. Arth.ii.16.18.
12. द्वारादेयं शुल्कं पञ्चभागम् । Arth. ii.22.8.
13. Arth.ii.21.24.
14. Schedule I for 'Import Duties' and Schedule II for 'Export Duties'.
15. Arth.iii.20.10.
16. Explanation 2 to Section 28 read with Section 43 (5) of Income Tax Act 1961.
17. Manu. 8.404,405.
18. Notification No. 17/2014 - Service Tax, dated 20th August 2014.
19. Manu.7.133.
20. Arth. ii.21.18.
21. Money- Gift in cash/cheque or draft, Property means the following capital asset of a person (i.e. recipient): Immovable property being land and building or both, shares and securities, jewellery, drawings, paintings, archaeological collections, sculptures, any work of art, or w.e.f. June 2010 a bullion.
22. Raghu. 1.18.

BIBLIOGRAPHY

1. Dr. Vinod Sinhania & Dr. Kapil Sinhania, 2013-14. Direct Taxes, Law & Practice , Taxmann Publications, New Delhi.
2. J.H.Dave, (Ed.), 1985,1990. Manusm?ti, Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai.

3. P.V.Kane, (Ed.), 1982. Hindi Tr. Arjun Chaube, Dharma Sastra ka Itihasa Vol.-2, 3rd, Uttar Pradesh, Hindi Sansthan, Lucknow.
4. Pt. Hargovind Shastri, (Ed.), 2009. Raghuvam?am,Chaukhamba Sanskrit Pustakalaya, Varanasi, 3rd Ed., V.S.
5. R.P. Kangle, Shri. T.V.Chidambaran ,1960. Kautilya Arthasastra, University Of Bombay.
6. Radheshyam Shastri, (Ed.), 1985, Taittir?ya Samhit? Vol.2, Motilal Banarasidas, Delhi,.
7. ?atapatha Br?hma?a, 1998,Part 1-2, Sarvadesika Srya Pratinidhi Sabh?, Delhi.
8. Shripada Damodar Satavalekar, (Ed.), 1938, Atharvaveda, Svadhyay Mandal, Paradi.
9. T. N. Manoharan, 1996. Direct Tax Laws, Ketan Thakkar, Snow White Publications, Mumbai.
10. Umeshhchandra Pandey, 1994. Yañavalkya Smati, Chaukhamba Sanskrit sansthan, Varanasi.
11. Sajawade V.K., Abhyankar M.M., (Eds.), 1995. Agved Samhita , Vaidika Samasodhana Mandal, pune.
12. Sukhatankar V.S., Belvalkar S.K., Vaidya P.L. (Eds
13. 1972. Mahabharata, Bhandarakar Oriental Research Instt, Pune.

◆◆◆

A Study of Institutional Repositories in Maharashtra

Dr. Sanjay Bhedekar, Librarian,
(Associate Professor Grade)
JBSPM's Mahila Mahavidyalaya Georai Dist. Beed.

Abstract:

Institutional repositories are emerged as a new strategy to allow institutions to accelerate in scholarly communication through digital content. IR disseminates and preserves the institutional research output to every user at one place. The paper is highlighted the IRs of different institution from Maharashtra region. These have been analyzed on the basis of criteria like Software, content, language and subject area.

Introduction

The emergence of Internet has brought enormous opportunity to bring the research output of academicians, scientists and scholars through ICT at one place. The open access initiatives have been seen in all over the world to promote the research activities among the scholars. The increased demand for scholarly information, especially in science and technology demands scholarly societies and universities for centralized access to institutional rich resources revealing the scientific output. Digital publishing, global networking, more research, and increased communication among communities of scholars are driving the demand for broader access.

An Institutional Repository (IR) is a digital archive where a university community's intellectual work is made accessible and preserved for posterity. The concept of IR suggests the tantalizing possibility of greater library influence over the scholarly communication on campus, from research through publication, collection, and preservation. Libraries are performing lead role in shaping institutional digital repositories all over the world.

Institutional Repository

According to Clifford Lynch "a university-based institutional repository is a set of services that a university offers to the members of its community for the management and dissemination of digital materials created by the institution and its community members. It is most essentially an organizational commitment to the stewardship of these digital materials, including long-term preservation where appropriate, as well as organization and access or distribution."

An Institutional repository is an online locus for collecting and preserving (digital form) the intellectual output of an institution, particularly a research institution. For a university this would include materials such as research journal articles before (preprint) and after (post prints) undergoing peer review, and digital version of thesis and dissertation, it also include other digital assets such as administrative documents, course notes or learning object. The main objectives for having an institutional repository are:

- To create global visibility for an institution's scholarly research;
- To collect content in a single location;

- To provide access to institutional research output by self archiving it;
- To store and preserve others institutional digital assets, including unpublished or grey literature.

Importance of Institutional Repository :

Research Scholars, Students and Faculty members increasingly recognize the need to store their intellectual output in the form of personal collections, and to make available within and outside the institution. Intuitions can develop the repositories of intellectual output for long term archival purposes.

Advantage of Institutional Repository :

Digital archive of their research publications accessible anywhere through Internet. Improved citation of research publications.

Preservation and control of one's own publications :

Increases the accessibility and impact of research among the students in the colleges. More timely access to research publications of faculty members and research scholars. Access digitally and simultaneously facilitates printing facility.

Software for Institutional Repository :

There is now adequate easily available software to create and maintain an institutional repository. Dapace, Software for Institutional Repository: GNU E-prints, HAL, OPUS, Bepress, ETD and Greenstone are some important softwares used to build an institutional repository.

Institutional Repositories in India:

The Registry of open access repositories (ROAR) listed 954 institutional repositories all over the world having more than Ten million records. At present India rank 12" in the list of countries with registered interoperable archives in ROAR.

The Indian Institute of Science was the first in the country to set up a interoperable institutional archive (ePrints@IISc). Shodhganda of INFLIBNET and Vidyanidhi accepts any thesis or dissertation from any researcher or student that is accepted in any of the Indian universities or institutions text. Presently there are 105 institutional archives in India.

Institutional Repositories in Maharashtra :

There are total 105 repositories in India out of that 10 are from Maharashtra region. The list can be obtained From ROAR and Dspace.org. We have selected only 6 repositories for the study, while others are not Fulfilling the criteria of IR. The excluded are;

1. National Chemical Laboratory, Pune (http://dspace.ncl.res.in/dspace/index.jsp): Link is not opened
2. University of Mumbai (http://mum.digitaluniversity.ac/): This shows only the website of University of Mumbai.
3. Kapila Khandawala college of Education, Mumbai: This website link is not opened.
4. Dhananjayarao Gadigil Library: (http://library.gipe.ac.in/jspui/): This is the library website

of Gokhale Institute of Politics and Economics, Pune. The details shows that this IR under the construction. But the link not opened.

The selected Institutional Repositories for present study are as below.

1. Indian Institute of Technology, Bombay

(http://dspace.library.iitb.ac.in/jspui/) IR of IIT Bombay is a research produced at IITB. It present a selection of best research including full-text of book chapters, conference proceeding papers, technical reports, journal pre-prints & post-prints, Patents and annual reports etc.

2. Inter-University Centre for Astronomy and Astrophysics, Pune

(http://www.iucaa.ernet.in:8080/jspui/): It is an academic institutional repository. It used the DSpace version 1.4x. The database used is PostgreSQL.

3. National Centre for Radio Astrophysics, Pune

(http://ncralibl.ncra.tifr.res.in:8080/jspui/handle/2301/1): It is including Learning Resources, Government Records/Reports, Audio/Video Repository. The contents were Technical reports/work papers, Research or development organization project, History/Art Archives, Learning objects & resources, Conference papers and presentations in text, audio video and image format. It used Dspace 1.5x JSP version. The postgreSQL database has been used. (Note: The link is not open properly)

4. Tata Institute of Social Sciences

(http://library.tiss.edu/dspace.html): It is an academic institutional repository. It included Conference papers and presentations, Learning objects & resources, Subject/Special Collections in text formats. 1.7x JSP version of DSpace is used with SQL data base. SDTM Library has set up a DSpace archiving facility for the TISS research community only.

5. IGIDR Mumbai: Kautilya Digital Repository at IGIDR

(Kautilya@igidr) signing Libraries & Information Centers in Digital Era http://i.igid.ac.in 800 dipace/index.jsp This Institutional repository provides access to the research output of the institution and its students. The interface is in English with 204 records (2012-10-22)

6. Vidya Prasarak Mandals (VPM Thane.org) DSpace at VPM

http://dspace.vpmthane.org:8080/jspui/index.jsp: You can browse the collection from B. N. Bandodkar Science College, Dr. VN. Bedekar Institute of Management Studies, KG Joshi College of Arts and N.G. Bedekar College of Commerce, TMC Law College, V.PM's Advanced Study Centre, VPM's London Academy for Education and Research, V.PM's Maharshi Parshuram College of Engineering. Velneshwar and V.P.M's Polytechnic college Thane

Analysis and Interpretation of data :

The data related to the institutional repositories have been collected from their respective websites. The data is analyzed based on selected parameters. The basic aim of this study is to know the IR in Maharashtra These Instructional repositories are analyzed on the basis of

which software they have used for creation of IR. Total number of content, types of content, language of content and subjects. The study hopes tor enlighten awareness of Institutional Repositories being developed in Maharashtra.

Table no. 1. Name of the IR in Maharashtra.

1. Indian Institute of Technology, Mumbai----DSpace of Bombay
2.Inter--University centre for astronomy,IUCAA,Pune--Dspace
3.National Centre for Radio Astrophysics,pune--Dspace at NCRA
4.Tata institute of social science---Dspace@TISS
5.Indira Gandhi Institute of Development research Mumbai_____Kautilya@gidr
6.VPM Thane _______VPM@VPM

Table no.1 shows the list of IR in Maharashtra with their names.

Table No. 2. Software used for IR

1.IIT Bombay ----DSpace
2.IUCAA, Pune---DSpace
3.NCRA, Pune-----DSpace
4.TISS, Mumbai ----DSpace
5.IGIDR.Mumbai----DSpace
6.VPM Thane---------DSpace

Table no.2.indicate that all the Institutions are using DSpace software for the development of IR.This the most popular open source software used in all over the world.

Table no. 3. No. of Contents in IR

Sr.no.Name of the Repositories
1.IIT Bombay ----14096records
2.IUCAA, Pune-----4150
3.NCRA, Pune-----493
4.TISS, Mumbai IGIDR, Kautilya, Mumbai--Access status.
5.IGIDR.Kautilya, Mumbai1-----204
6.VPM Thane--------1087

IT Bombay is one of the oldest IR, included 14096 records, while IUCAA is in the second position mclude 4150 records, while VPRM thane has 1087 and IGIDR is having 204 records. The TISS has provided the data in their website.

Table no. 4. Types of Contents

Name of the Reposituries
1. IIT Bombay____Journal articles (pre-prints/post-prints) 10482.

papers 2262, tall-text of book chapters, technical reports, working papers, patents, annual reports, theses and dissertations, and other scholarly publications It included research publication,

2. IUCAA, Pune____It included research publication, conference/workshops oral presentations. academic calendar, preprints, news clipping and other scholarly materials

3. NCRA, Pune. ____Image collection, research publication, lecture notes, annual reports, net preprints, technical reports, thesis collection, student reports popular articles, course talks, radio physics lab documents, presentations and video collections

4. TISS, Mumbai___Theses & Dissertations [full text), e-Books, TISS Project Reports, Question Bank, TISS Annual Reports, Convocation Addresses

5. IGIDR. Kautilya,____Conference proceedings, thesis and dissertations, research articles and IGIDR publications etc

6. VPM Thane____ Research papers Seminar proceedings, E Books(Marathi), E Journals(Marathi) Kohacon11, Manuscripts, Video conference, Vidya Prasarak Mandal's Publication, question bank, Syllabus.

The above table indicates the type of content. IIT Bombay is having 10482 research articles published in Journals, conference papers, book chapters, thesis and dissertations. IUCAA also included the research articles and news clipping. NCRA is given more emphasis on its own subject collection, while TISS included thesis and dissertation, projects and annual reports. VPM is an academic institution included Marathi e books, journals, question bank and syllabus.

Table no. 5. Language included

1. IIT Bombay___English
2. IUCAA, Pune____English, Marathi, Hindi
3. NCRA, Pune_____English
4. TISS, Mumbai IGIDR, Kautilya, Mumbai_________ English
5. VPM Thane_____English and Marathi

All Repositories are proving the articles in English language, only IUCAA and VPM is provides Marathi and Hindi articles.

Table no. 6. Subject coverage

1. IIT Bombay IUCAA, Pune___Science and technology, Computer and IT
2. IUCAA'Pune____Astronomy, astrophysics, science and technology and other subjects
3. NCRA, Pune TISS, Mumbai __Radio astrophysics, science and technology and related area.
4. TISS,Mumbai____Social science and related subjects
5. IGIDR, Kautilya, Mumbai___Economics, commerce, Agriculture, Social issues and related subjects,
6. VPM Thane____Science, Mathematics and Statistics, Computer and IT.

Table No. 6 shows the IIT Bombay is having more collection on Science and technology, IUCAA is also having collection on Astronomy and astrophysics, while NCRA is only having the collection on Astrophysics. TISS is a social science institution, cover the social related subjects, while IGIDR is included Economics, Commerce and social related subjects. VPM is a group of colleges covers the subjects like, Arts, Commerce, Science, Management, Law, Engineering, Computer etc.

Findings:

- Almost all institutions are using D-Space open source software for Institutional repositories.
- IIT Bombay is having a large collection in IR i.e. 14096 records, while IGIDR is having the low as 204 records. While TISS is not provides the details.
- Most of IRS posted articles, conference papers, books chapters, thesis and dissertations, annual reports, only NCRA is providing News clipping and VPM provides Marathi books and journals and question bank to user.
- All Repositories are providing the articles in English, only IUCAA and VPM has provided articles in Marathi language.

Conclusion:

Institutional repositories are providing the scholarly material to the users for better communication among them. The Indian initiatives are definitely remarkable. But in Maharashtra not a single University Library has developed their IR. But initiatives taken from the college like VPM College is a new hope to others to develop their IR. IIT Bombay is leading in Maharashtra among the all Institutions who having their repository. Librarian from academic colleges should take initiated to develop their institutional repository.

References:

1. Kamila, Kancha: Institutional Repository Projects in India.
2. Lihitkar, Shalini; Lihitkar, R S; Agashe, Ajay: A Study of major institutional repositories in India. In http://conferences.library.pitt.edu/ocs/viewpaper.php?id=692&cf-7 retrieved on 25/10/12
3. Narayana, Poornima; Biradar, B S; Goudar, R N: Institutional Repositories Study of National Aerospace Laboratories. In: http://nal ir.nal.res.in/9046/1/ICADL Paper06.pdf retrieved on 25/10/12 in India: A Case
4. Nazim, Mohammad; Devi, Maya (2008): Open acesss journals and institutional repositories: practical need and present trends in India: Annuals of Library and information studies, vol. 55, March 2008, pp.27-34. Research Universities in India, Planner 2008
5. Shinde, Ganapathi (2008): Development of Institutional Repositories in Academic and
6. http://www.opendoar.org/countrylist.php?cContinent Asia#India retrieved on 27/10/12
7. http://www.dspace.org/index.php?option=com_customproperties&view-show& task-show& Itemid=151&bind_to_section=33&cp_text_search=&cp_country-india& cp_institution_type=& cp_production_version=&cp_database=&cp_public _not_public= retrieved 27/10/12

◆◆◆

Role Of Cladosporium In Asthmatic Patients

Dr.Varsha R. Munde
L.L.D.M.College, Parli- v.

Key word:- Allergen, Asthma, Cladosporium, Environment.

Introduction: -

Asthma is a respiratory condition marked by attacks of spasm in the bronchi of the lungs causing difficulty in breathing. It is usually connected to allergic reaction or other forms of hypersensitivity. Asthama is a chronic disorder that can make breathing difficult. It features narrow inflamed airways (bronchial tubes)." Asthma" is an ancient Greek word meaning "short breath" and as the name implies, it can leave you gasping for air.

When allergies combine with a breathing condition called asthma, it is called allergic asthma. A type of asthma, allergic asthma is a condition where you breathe in an allergen. This can be something in the air often pollen grains and fungal spores. Asthma is an allergic disorder of the respiratory tract involving hypersensitivity i.e. increased irritability of airways, characterized by cough, periodic or episodic wheezing and feeling of tightness in chest. The contamination of indoor environment with the presence of microbial population and contaminants is certainly a major health problem. Maunsell (1954) studied the concentration of air borne spores in dwelling under normal conditions and under repair Miquel (1983) studied the microbial content of hospital air in the crowded words.

This study has been made to assess the occurrence of fungal spores (i.e. Cladosporium) in the house of asthmatics patients, their relevance to human allergy seasonal variations and correlation with meteorological conditions.

Material and methods:

The present investigation work was done in the houses of 20 asthmatic patients 2018-2020 at parli-v. in Maharashtra. Study done in two halves of the year as period A and Period B. Period A counting January to June and second half period B counting July to December. The study was carried out at different houses of using Rotorod Air Sampler. The Rotorod Air Sampler of perking (1957) which was modified by Harrington (1995) was used in the present investigations. It consists of battery operated motor which rotates the coated sticky bras rods are oriented at right angles to high velocity winds. The identification of the trapped fungal spores studied on the basis of morphological characters, visual identification, comparison and standard literature. The Rotorod Air Sampler was run daily twice a day in the morning prom 8:00 am to 8:30 am and 18:00pm to 18: 30 pm at Constant height of two feet above the ground level. The exposed tape stripes were mounted on slides by using glycerine jelly as mountant. Airmycoflora on slides were microscopically identified using reference slides and standard literature of Ainsworth et al (1978). The air microflora occurring in the famous different houses, analysed and quantitatively and qualitatively.

The fungal spores were trapped by exposing PDA petriplates for The 5 mm from the house of patients se exposed petriplates were incubated at 27 ± 2° and allowed to develop colonies which were examined on the characteristics of colonies like colour, shape and other diagnostic feature of spores, fungal colonies were identified by referring to Ainsworth et al (1973). Eosinophil count was enumerated in the department of pathology in the Government medical college and Hospital at Ambajogai.

Results and Discussion:

During the period of investigation 45 types fungal sports were recorded. In the houses of asthmatic Patients Cladosporium was prominent. The highest percentage contribution of Cladosporium in the house of Patients 'J'

In the month of February 2018 was 24.10% she was living in the slum area and suffering from bronchial 10 year. Second highest percentage of Cladosporium recorded in the residence of Patient 'R' was 18.8% in Feb 2017. Patient R was young person suffering from bronchial asthma Since 8 year. Chapman and William (1984) found that most frequent positive skin test of a fungus was Cladosporium (20.8%) in south east Missouri area. Levetin and Hurezwitz (1979) from Tulsa oklanoma encountered (Cladosporium was. the predominant genera in indoor survey. Kozak, et. al. (1959) reported that Cladosporium was one of the most frequent isolated fungus in the homes of allergenic patients. Studies of Hirst (1953) showed that, the pollen and spore of Cladosporium and other similar types are mostly removed by prolonged rain which however, soon puts into the air, a characteristics damp in airspora.

TABLE-1

Percentage contribution of Cladosporium shown by Rotorod Air Sampler (RRAS):-

Sr.no	Petients	RRAS Period A	RRAS Period B	PPE A	PPE B	EC A	EC B
1	A	8.51 April 2017	12.3 Nov 2017	-	+	5	6
2	B	15.04 July 2017	8.55 Nov. 2017	+	+	6	6
3	C	9.52 March 2017	10.4 Oct. 2017	-	+	5	6
4	D	8.20 June 2017	3.25 Feb. 2018	+	-	6	5
5	E	7.05 june2017	3.00 Feb. 2017	+	-	5	5
6	F	9.50 June 2017	8.20 Feb. 2002	-	-	4	5
7	G	1.80 May 2017	3.50 Feb.2017	-	-	4	5
8	H	10.70 April 2017	4.80 Dec. 2017	-	+	5	5
9	I	8.40 April 2017	4.00 Dec. 2017	-	+	5	6

10	J	15.50 July 2017	24.10 Feb.2018	+	+	6	5
11	K	12.00 July 2017	3.00 Jan.2018	+	-	6	4
12	L	17.00 April 2017	5.00 Dec. 2017	+	+	5	4
13	M	12.00 July 2016	8.20 Feb. 2017	+	+	6	4
14	N	13.30 April 2016	5.80 Dec. 2017	-	+	6	6
15	O	7.30 August 2016	6.00 Feb. 2016	+	-	6	4
16	P	3.40 August 2016	10.15 Feb. 2017	+	+	5	6
17	Q	7.90 July 2016	8.05 Feb. 2016	+	-	6	6
18	R	9.28 June 2016	18.06 Feb. 2017	-	+	-	6
19	S	-------	7.20 Nov. 2018	-	+	-	6
20	T	9.42 July 2017	7.00 Jan. 2017	+	+	6	5
21	U	6.00 Aril 2017	4.30 Dec. 2017	-	+	4	5
22	V	9.01 May 2017	12.20 Oct. 2017	-	+	5	6
24	X	4.28 August 2016	6.02 Dec. 2017	+	+	6	6
23	W	15.00 July 2016	8.20 Sept.2016	-	+	6	5
25	Y	10.02 June 2017	6.00 Dec. 2017	+	+	4	5
26	Z	12.01 June 2016	12.00 Feb 2017	-	+	5	6

The present study was carried out during the period January to June and July to December by exposing petriplates in the asthmatic patients. It proved that, the Cladosporium was present in the houses of asthmatic patients. It proved that environment of 15 and 19 asthmatic patients out of 25, respectively. Rainfall possibly facilitated sporulation and disseminations of the spores. On the contrary Cladosporium counts were low during the monsoon and increased from November onwards. Agarwal et .al. (1969) studied the allergic factors and symptomatology of respiratory allergy patients who showed that there is no statistically significant Correlation between the atmospheric allergens and the incidence of respiratory allergy.

The ecosinophil count of 14 & 17 patients during the period march to August and September to February was more than 06 into two seasons respectively. Havnen (1973) reported that clinical studies in Norway with fungi in skin and provocation tests indicate

Cladosporium herbarium as the most important mould allergens. Malling and Stahlskar (1988) have done diagnosis and immunotherapy.

REFERENCES:-

1) Adams, K. F. 1964: - Year to year variation in the fungus spore content of the Acta. Allergol. 19:11-50.
2) Agarwal, M. K., Mukerji, K.G. and Shivpuri, D. N. 1969, J. Allergy 44: 193-203.
3) Ainsworth, G. C., Sparrow, F. K and Sussaman, A. S. 1973, the fungi: - Advanced Treatis Vol. IV. Academic press, New York.
4) Brown, J. G. 1930 Living microorganisms in the air of the arid South West. Science, 72:322-323.
5) Chapman J. A. and William I. S.1984 Ann. Allergy 52 (16), 4/1-418.
6) Durham, O. C, 1946- Volumetric coincidence of atmospheric allergens. A proposed standard method of gravity sampling. Counting and volumetric interpolation of result, J. Allergy, 17:19.
7) Hamilton E. D. 1959, studies on airspora. Acta.Allergol. kbh., 13:143-175.
7) Havnen, J. 1973 Bull, Eco, Res Com 18 171-179.
8) Hirst J.M. 1953 Changes in the atmosphere pollen and pollinasis in west Japan Proc. DX Int. Congr Allergology Buenos Aires PP 1-2.
9) Shivpure D. N., R. Vishwanathan and K. L. Dua. 1960-Studies in pollen allergy in Delhi area. Part-I (Pollination calendar) IND.J. Med. Res.48:15-20.
10) Zodaks, J. C. 1967: - International dispersal of fungi Netherland J. plant path; 73:918-923.

◆◆◆

A Study of Retail Health Insurance with Special Reference to HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik

Dr. Bhaskar Khandu Narwate,
Head, Dept. of Commerce,
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road, Nashik, Maharashtra

Abstract:

Health insurance is very well established in many countries. But in India it is a new concept except for the organized sector employees. Health insurance is very well established in many countries. But in India it is a new concept except for the organized sector employees. Health insurance is very well established in many countries. But in India it is a new concept except for the organized sector employees. The term 'Health Insurance' relates to a type of insurance that essentially covers your medical expenses. A health insurance policy like other policies is a contract between an insurer and an individual / group in which the insurer agrees to provide specified health insurance cover at a particular "premium" subject to terms and conditions specified in the policy. Insurance companies offer various other benefits as "Add-ons" or riders. There are also stand-alone policies that are designed to give benefits like "Hospital Cash", "Critical Illness Benefits", "Surgical Expense Benefits" etc. These policies can either be taken separately or in addition to the hospitalization policy. A few companies have come out with products in the nature of Top Up policies to meet the actual expenses over and above the limit available in the basic health policy. The present paper is an attempt to study various health insurance schemes and offers provided by HDFC ERGO GIC Ltd. and the satisfaction level of the customers.

1. Introduction:

Health is considered to be an important factor in the overall development of mankind. Promoting and protecting health is necessary for human welfare. A health injury increases the health expenditure and burden for the poor and also a minor health break can cause a major bad impact on poor persons' ability to work, leading to disturbing their earning capacity. There is a strong positive correlation between health and income. Lack of necessary funds is a major obstacle in the health care attainments of people in many emerging countries and India is no exception to it. Insurance is a way of pooling and spreading risks among a large number of persons exposed to same risk. It provides financial security and protection against financial loss suffered by an insured person only up to the specified insured limit.

1.1 Profile of HDFC ERGO Health Insurance GIC Ltd.

HDFC ERGO is a 51:49 joint venture between HDFC Ltd and ERGO, which is the primary insurance entity of the Munich Re Group of Germany. HDFC ERGO, the 3rd largest Private General Insurer with a 6.2% market share, offers products like Motor, Health, Travel, Home, Personal Accident, and Cyber Insurance in the retail space and customized products

like Property, Marine, and Liability Insurance in the corporate space through its network of 203 branches spread across 170 cities and a wide distribution network. The company is also committed to delivering customised insurance solutions for the Property, Marine, and Liability insurance requirements of its corporate customers.

HDFC General Insurance was conferred with ICAI Award for Excellence in Financial Reporting in FY 2014-15 as well as in 2015-16. The insurer has been assigned an 'iAAA' rating by ICRA, indicating its highest claim paying ability. HDFC ERGO General Insurance won the 2016 Best Customer Experience Award of the Year in the financial sector by Kamikaze for its unparalleled customer service.

In the health insurance space, HDFC ERGO General Insurance features a wide array of products including customized policies made for Individuals, Families, Parents and Senior Citizens. The company also offers tailor-made solutions for Critical Illnesses and Personal Accidents.

1.2 Review of Literature

Very few researchers and institutions have tried to study Health Insurance companies in particular and the plans and schemes offered by them.

Nelda (1991), examined the effects of supplementary health insurance on utilization of health care services by the policyholders. The results showed that there was a substantial positive impact on policyholder's regarding use of service and their costs.

Sodani (2001) in his article investigated the preferences of people on various aspects of health insurance. The data was collected from 300 households in Jaipur, Rajasthan. The study revealed a low awareness level regarding various aspects of health insurance.

Bhat & Jain (2007) stated that health insurance policies are issued for one year, so policyholders had to renew their policies each year. The customer satisfaction was found to be an important factor influencing the renewal decision of policyholder.

Gautam & Kumar (2012) attempted to study the attitude of consumers towards the services of insurance in India. The main findings showed that basic socio, demographic and economic factors had significant impact on consumers' attitudes towards insurance services in Indian scenario.

The review of literature revealed that no research has been undertaken related to particular retail health insurance Company.

1.3 Objectives of the Study:

1. To study about importance of health insurance products to customers.
2. To understand customers perception towards the service environment of HDFC ERGO GIC Ltd. retail health insurance.
3. To analyze the satisfaction level of the customers regarding various facilities and schemes provided to them by HDFC ERGO GIC Ltd. retail health insurance.

1.4 Limitations of the Study:

The limitations of the study may be stated as follows:

1. The present study deals only with health insurance. Other insurance like life, property, motor, vehicle, fire, liability, etc. are excluded from the study.
2. The present study restricted to Retail Health Insurance HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik only. The study is based on annual data of "HDFC ERGO GIC Ltd." that covers a period of 2020-2021 and 2021- 2022 only.

1.5 Research Methodology:

The researcher has selected a random sample of 100. The researcher has prepared questionnaires to get feedback of the customers and clients of Retail Health Insurance of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik on various services and offers provided by the company.

1.5.1 Data Collection:

Primary data has been collected through a well- structured questionnaire. It was made available to customers and clients of Retail Health Insurance of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik and necessary information was collected. Secondary data has been collected from reference books, textbooks, journals and websites.

1.5.2 Hypothesis:

The hypothesis for the present study is as follows:

Hypothesis 1:

H_0= People do not consider Health Insurance Policy to be important for them

H_1= Health Insurance Policy is considered important by the people

Hypothesis 2:

H_0= Customers are not satisfied with the various facilities and services provided to them by HDFC ERGO GIC Ltd.

H_2= Customers are satisfied with the various facilities and services provided to them by HDFC ERGO GIC Ltd.

1.6 Data analysis and Interpretation:

The collected data has been presented in tabular form followed by graphical representation and analysis as follows:

1.6.1 How important do you consider health insurance to be?

Level of Satisfaction	Response (%)
Extremely Important	53
Somewhat Important	35
Neutral	12
Somewhat Unimportant	0
Extremely Unimportant	0
Total	**100**

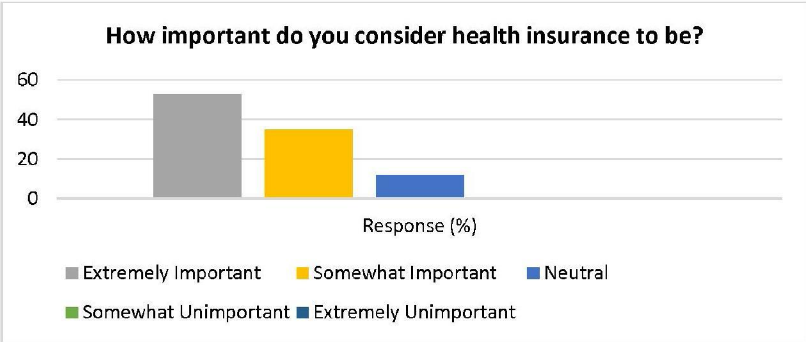

Graph 1.6.1

Out of the total 100 respondents, 53 feel that health insurance is extremely important, 35 feel that it is somewhat important, 12 are neutral in their opinion while 0 feel that it is somewhat unimportant or extremely unimportant.

1.6.2 How long have you been associated with your current insurance provider?

Period of Association	Response (%)
Less than a year	**8**
1 - 2 years	**24**
2 - 3 years	**17**
3 - 4 years	**19**
More than 4 years	**32**
Total	**100**

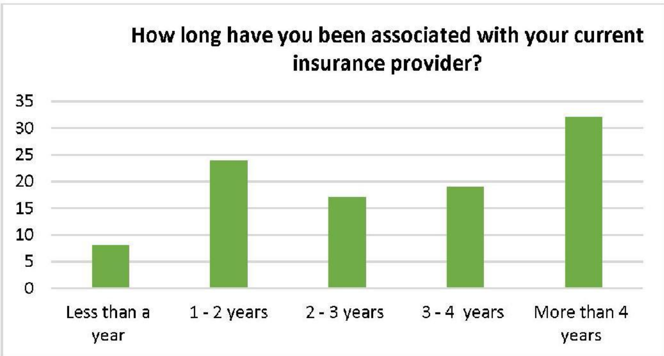

Graph 1.6.2

Out of the total 100 respondents, 8 are associated for less than 1 year, 24 for 1 - 2 years, 17 for 2 - 3 years, 19 for 3 - 4 years and 32 for more than 4 years.

1.6.3 Who pays for your health insurance?

Source of Payment	Response (%)
Employer	14
Government	0
Yourself	82
Other	4
Total	**100**

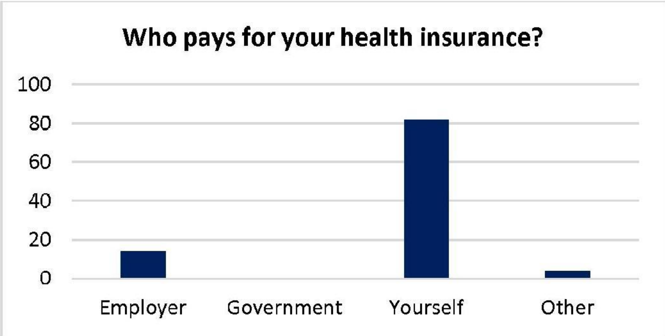

Graph 1.6.3

Out of the total 100 respondents, 14 are paid by their employers for health insurance, 82 pay for themselves while 4 receive payment from other sources.

1.6.4 How easily can you access the network hospitals included in your coverage?

Access to network hospitals	Response (%)
Extremely Easy	64
Somewhat Easy	24
Neutral	12
Somewhat Difficult	0
Extremely Difficult	0
Total	**100**

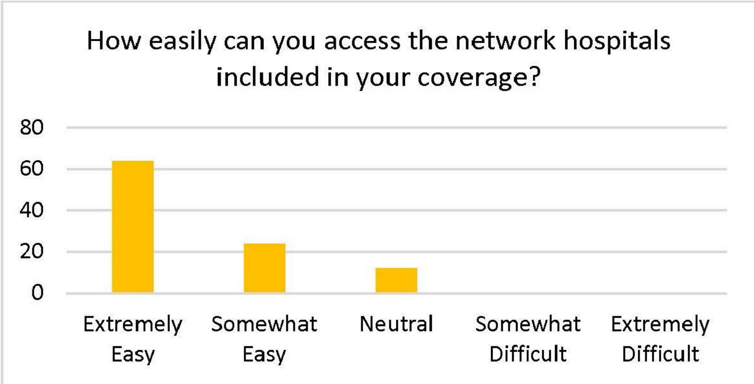

Graph 1.6.4

Out of the total 100 respondents, 64 feel it is extremely easy, 24 somewhat easy and 12 feel it is neutral respectively.

1.6.5 With your current coverage, how easy is it to file a claim?

File a Claim	Response (%)
Extremely Easy	**68**
Somewhat Easy	**19**
Neutral	**13**
Somewhat Difficult	**0**
Extremely Difficult	**0**
Total	**100**

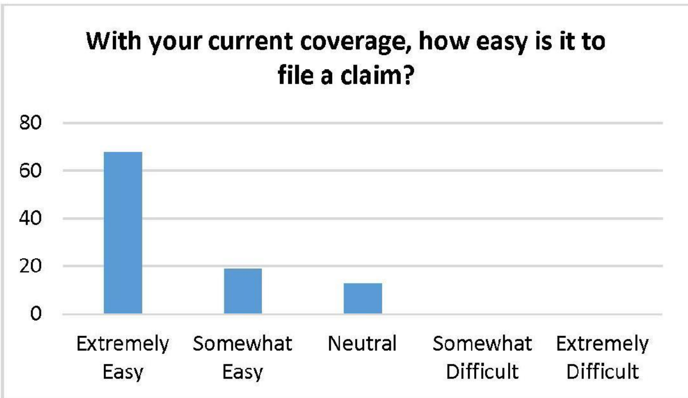

Graph 1.6.5

Out of the total 100 respondents, 68 feel it is extremely easy, 19 feel somewhat easy and 13 feel it is neutral respectively.

1.6.6 How satisfied are you with the premium of your policy?

Level of Satisfaction	Response (%)
Highly Satisfied	**66**
Satisfied	**32**
Neutral/ Undecided	**2**
Dissatisfied	**0**
Highly Dissatisfied	**0**
Total	**100**

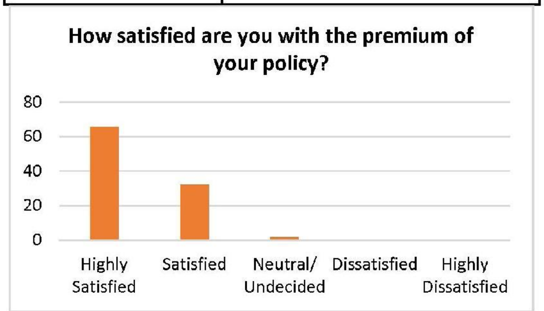

Graph 1.6.6

Out of the total 100 respondents, 66 feel that they are highly satisfied, 32 feel that they are satisfied and 2 are neutral in their opinion.

1.6.7 How satisfied are you with the coverage of your policy?

Level of Satisfaction	Response (%)
Highly Satisfied	**68**
Satisfied	**28**
Neutral/ Undecided	**4**
Dissatisfied	**0**
Highly Dissatisfied	**0**
Total	**100**

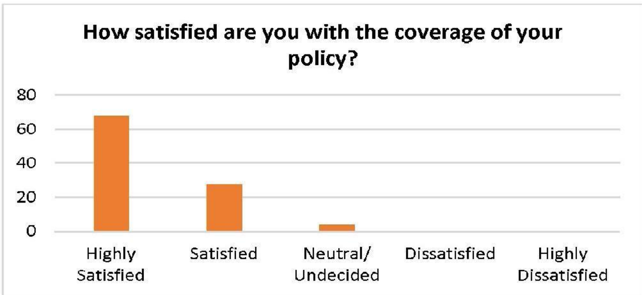

Graph 1.6.7

Out of the total 100 respondents, 68 feel that they are highly satisfied, 28 feel that they are satisfied and 4 are neutral in their opinion.

1.6.8 How satisfied are you with the network hospitals of your insurance company?

Level of Satisfaction	Response (%)
Highly Satisfied	**72**
Satisfied	**26**
Neutral/ Undecided	**2**
Dissatisfied	**0**
Highly Dissatisfied	**0**
Total	**100**

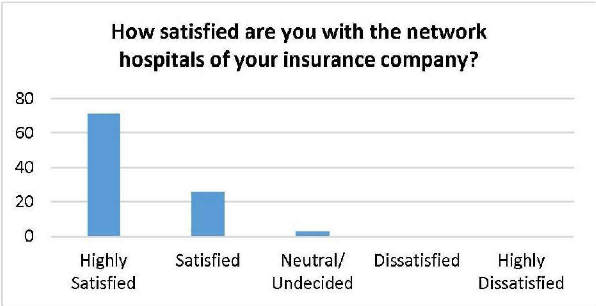

Graph 1.6.8

Out of the total 100 respondents, 72 feel that they are highly satisfied with network hospitals of the insurance company, 26 feel that they are satisfied and 2 are neutral in their opinion.

1.6.9 How satisfied are you with the processing of claims of your insurance company?

Level of Satisfaction	Response (%)
Highly Satisfied	**74**
Satisfied	**24**
Neutral/ Undecided	**2**
Dissatisfied	**0**
Highly Dissatisfied	**0**
Total	**100**

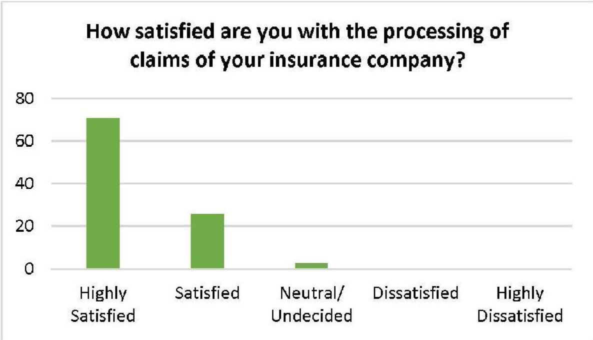

Graph 1.6.9

Out of the total 100 respondents, 74 feel that they are highly satisfied with network hospitals of the insurance company, 24 feel that they are satisfied and 2 are neutral in their opinion.

From the above analysis it may be concluded that customers are satisfied with the various facilities and services provided to them by HDFC ERGO GIC Ltd. is accepted.

1.7 Findings of the study:

The findings of the study are as follows:

1. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who feel that health insurance is extremely important is highest which is 53% and 35% as compared to the others.
2. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance percentage of the respondents who are associated with HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance for more than 4 years is highest which 32% as compared to the others.
3. The total percentage of the respondents, the percentage of the respondents who pay for the health insurance themselves is highest which 82% as compared to the others.
4. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who feel it is extremely easy to access the network hospitals included in their coverage is highest as compared to the others which is 68%.
5. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who feel filing their claim under the current coverage as extremely easy is highest as compared to the others which is 69%.
6. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who are highly satisfied with the premium of their policy is highest as compared to the others which is 66%.
7. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who are highly satisfied with the coverage of their policy is highest as compared to the others which is 68%.
8. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who are highly satisfied with the network hospitals of the insurance company is highest as compared to the others which is 72%.
9. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who are highly satisfied with the processing of claims of the

insurance company is highest as compared to the others which is 74%.

1.8 Conclusions of the study:

1. Human beings today are facing serious health problems due to rising environmental pollution. But high cost of medical treatment and hospitalization encourage people to go for health insurance.
2. Government policies and regulations in the form of tax deduction like 80 D & other benefits have also helped in promoting health insurance.
3. The reputed companies has been now covering their workforce with health insurance schemes, thus boosting its demand in the market.
4. Rising income levels, stressful work environment and unhealthy food habits brings along with it various health issues and health insurance provides protection against unforeseen contingencies & events.
5. It is the need of present situation to develop health insurance sector which is an effective tool for financing healthcare payment.

References

1. Singh, Rana & Singh, Abhishek. (2020). A Study of Health Insurance in India. 10. 2249-0558.
2. Anita, J. (2010). Emerging Health Insurance in India-An overview. Paper presented at the 10th Global Conference of Actuaries Feb.
3. Berman, P. A. (1998). Rethinking health care systems: Private health care provision in India. World Development, 26(8), 1463-1479.
4. Duggal, R. (2012). Challenges in Financing Healthcare. Economic & Political Weekly, 47(35), 23.
5. Kumar, R., Rangarajan, K., & Ranganathan, N. (2011). Health Insurance in India-A Study of Provider's Perceptions in Delhi & the NCR. Journal of Health Management, 13(3), 259-277.
6. Thomas, K., & Vel, R. S. (2011). Private health insurance in India evaluating emerging business models. Journal of Health Management, 13(4), 401-417.
7. K Swathi and R Anuradha (2017), Health insurance in India- An overview.
8. Binny, Dr. Meenu Gupta (2017), Health insurance in India- Opportunities and challenges.
9. BC Lakshmanna, P Jayarami Reddy, P Sravan Kumar (2019), Operational efficiency of selected general insurance companies in India.
10. Suman Devi and Dr. Vazir Singh Nehra (2015), The problems with health insurance sector in India.
11. Satakshi Chatterjee, Dr. Arunangshu Giri, Dr. S.N. Bandyopadhyay (2018), Health insurance sector in India: A study.
12. IRDA annual reports.
13. https://www.hdfcergo.com/
14. https://www.nhp.gov.in/sites/default/files/pdf/health_insurance_handbook.pdf
15. https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/XJM-07-2020-0021/full/html
16. https://www.researchgate.net/publication/340808551_A_Study_of_Health_Insurance_in_India
17. https://en.wikipedia.org/wiki/Health_insurance_in_India

◆◆◆

A study of adjustment levels among college students in relation to gender and area of residency

Dr.Umakant Subhash Gaikwad
Arts and Science College Chincholi (li)
Tq-Kannad, Dist-Aurangabad.431147(MH)

Abstract:

The present study was examining the level of adjustment among male and female college going students. A sample of 60 undergraduate students was taken from Arts and Science College of Chincholi (li), Kannad, Dist- Aurangabad in Maharashtra. 30 students of Male and 30 students of Female were selected. Using stratified random sampling technique from one college. The collected data was analyzed with the help of mean, SD and 't test. The investigator used the Adjustment Inventory for College Students (AICS) by Dr. A.K.P. Sinha and Dr. R.P. Singh (2007). The findings of the study revealed that there are no significant differences were found in the home, health, emotional, educational and the total adjustment of students with respect to their gender.

Keywords: Adjustment problems, Home, health, social, educational and emotional adjustment, gender difference

Introduction:

Adjustment is one of the most important psychological activities of human being. Life is a process of adjustment. If anyone wants satisfaction in life, then one has to adjust with their environment. The individuals today are facing contradictions and hence facing difficulty in adjustment with environment. Being a social animal, man needs society and to remain in society he has to adjust with the values of society. Without social adjustment man cannot live happily. Man lives by himself in the changing circumstances of the society. An individual feels a sort of emotional tension, uneasiness and restlessness when he doesn't or can't adjust himself with the social environment. Every individual attempts to adjust to physical needs such as hunger and thirst and protection from danger. Unless a person is not able to adjust himself to the environment, he/she can't develop his/her wholesome personality. Shaffer (1961) says that adjustment is a process by which living organism maintains a balance between its needs and circumstances that inference the satisfaction of these needs. Gates (1970) calls it a continuous process by which a person varies his behavior to produce more harmonious relationship between himself and his environment. The areas of adjustment are as many as the areas of life itself. There are so many intervening factors in adjustment situations which either help or restrict a person from making proper adjustments. These factors could be internal or external.

In a study conducted by Gerdes & Mallinckrodt, (1994) found that the shift between high school and colleges can be challenging and many changes occur in emotional, social and academic adjustment. Adjustment difficulties, loneliness and depression are much more common now a day among college students than their peers who are not in college. In the modern

society, life is becoming very complex & conflicting day by day. If a person is well adjusted only then one can survive without psychological stress Enochs and Roland (2006) examined the relationship between living environment, gender, overall adjustment to college and social adjustment in freshmen's academic and overall adjustments. The study found that boys had significantly higher overall adjustment levels than girls regardless of living environment Garima Singh and Sunita Mishra (2012). Assess the home and educational adjustment in college going students across the gender. The study was conducted in Lucknow city by selecting the total 120 sample comprising 60 male and 60 female respondents. The information was collected using a self-prepared interview schedule along with adjustment inventory. Data were analyzed in terms of frequency, percentage and chi-square test. From the findings of the study, it can be concluded that no significant differences were found in the home adjustment of students with respect to their gender and there were significant differences in educational adjustment across the gender.

Priyanka Sharma, Nisha Saini (2013) studied conduct on the students of two colleges- one urban and one rural of Jammu region. The main objective of the study was to identify the adjustment problems among college going students. The three dimensions of adjustment i.e. Health, Social and Emotional were studied across two sexes i.e. Boys and Girls and in rural and urban areas. A sample of 100 students (50 Boys and 50 Girls) was selected by using stratified random sampling technique from two colleges. Adjustment Inventory for college students by A.K.P Sinha and R.P Singh (1995) was administered. The findings of the study revealed that Girls are average in the dimensions of health and social adjustment and unsatisfied in emotional areas. Boys are average in the dimensions of social adjustment and unsatisfied in health and emotional areas. There is no significant they differ significantly difference between healths, social and emotional adjustment of Girls and Boys.

Objectives:

1. To examine the level of adjustment among male and female college going students.

Hypotheses:

1. There exists no significant difference on adjustment problems of male and female college students.

Methodology:

Sample: A sample of 60 undergraduate students was taken from Arts and Science College of Chincholi (li), Kannad in Maharashtra. 30 students of male and 30 students of female were selected. Total 60 students were selected by using stratified random sampling technique from one college. The age range was 18-20 Yrs.

Variables

Independent variables

Gender (Males and Females).

Dependent variables

Adjustment Inventory for College Students (AICS)

Tools:

The investigator used the following tools for the collection of data:

Adjustment Inventory for College Students (AICS) by Dr. A.K.P. Sinha and Dr. R.P. Singh (2007). It measures adjustment in five areas namely - (i) Home, (ii) Health, (iii) Social, (IV) Emotional and (v) Educational. It contains 102 items out of which area of Home contains 16 items; area of Health contains 15 items, Social 19 items, Emotional 31 and Educational 21 items. The criterion for adjustment of students is based on scores gained by students in inventory. The split-half and test-retest reliability of the inventory are found to be .94 and .93 respectively. The validity of this inventory is also well established.

Statistical techniques:

Descriptive statistical methods used for mean, SD and t test out for analysis of the data.

Analysis and interpretation:

The data collected in the present study is represented in the tabulated form in the table given below.

Table 1: Mean, Standard deviation and t-values for Adjustment Dimensions of Male and Female

Area	**Subject**	**No**	**Mean**	**SD**	**t value**	**Sign**
Home Adjustment	Male	30	4.40	1.42	1.63	No sign
	Female	30	5.17	2.13		
Health Adjustment	Male	30	5.43	1.33	1.97	No sign
	Female	30	4.77	1.27		
Social Adjustment	Male	30	8.13	2.04	2.28	Sign 0.05
	Female	30	7.00	1.78		
Emotional Adjustment	Male	30	11.53	2.81	1.87	No sign
	Female	30	13.17	3.86		
Educational Adjustment	Male	30	7.27	1.48	1.94	No sign
	Female	30	8.20	2.17		
Total Adjustment	Male	30	36.77	3.93	1.15	No sign
	Female	30	38.30	6.10		

Chart 1: Mean, Standard deviation for Adjustment Dimensions of Male and Female

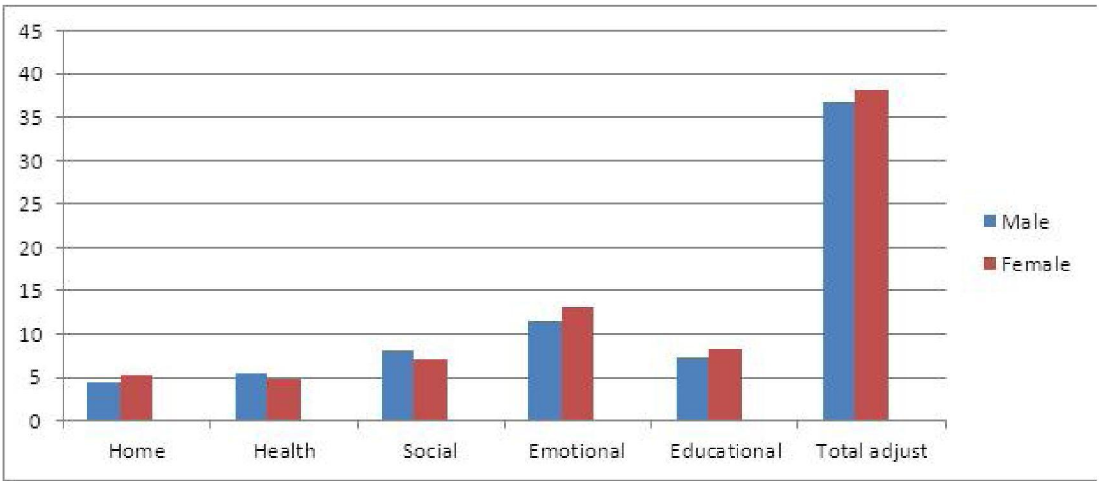

Table 1 show that there was no relationship between home adjustments across the gender. Male home adjustment mean is 4.40 and SD is 1.42 respectively female mean is 5.17 and SD is 2.13 that means gender had no significant different on home adjustment scores. Male health adjustment means is 5.43 and SD is 1.33 respectively female mean is 4.77 and SD is 1.27 that means gender had no significant different on health adjustment scores. But above table show that there was significant relationship is found between male and female students on the level of social adjustment, Male social adjustment mean is 8.13 and SD is 2.04 respectively female mean is 7.00 and SD is 1.78 and t value is 2.28 this is sign level on <0.05 level respectively. That means male students are more social than female student. Male emotional adjustment mean is 11.53 and SD is 2.81 respectively female mean is 13.17 and SD is 3.86, that means gender had no significant different on emotional adjustment scores. Male education adjustment mean is 7.27 and SD is 1.48 respectively female mean is 8.20 and SD is 2.17 that means gender had no significant different on education adjustment scores. And last one overall adjustment male mean and SD score is 36.77 and 3.93 respectively whereas in female it is 38.30 and 6.10 respectively and t value is 1.15, which is no significant at to both level. It means that there is a no significant difference in adjustment level between male and female students. Similar result found by Mahmoudi (2011) which showed gender had no differential influence over adjustment scores in home, health, emotional, and social areas. And another supporting study is found by Gehlawat (2011) which showed no significant differences were found in the emotional, social, educational and the total adjustment of students with respect to their gender.

Conclusion

Obtained finds were discussed in the light of hypothesis and scores were obtained on the basis of which conclusions are drawn.

- The significant difference is found between male and female on the level of social adjustment.
- No significant difference is found between male and female on the level of Home, health, emotional and educational adjustment.
- No significant difference is found between male and female on the level overall adjustment.

Limitations of the study:

- The study was confined to only one rural college of Chincholi (li), kannad Aurangabad..
- Small sample size of only 60 students are selected which is too small to generalize the findings.
- The study was confined to only Arts and Science College chincholi (li), Kannad, Aurangabad (Maharashtra)

References

1. Enochs, W. and Roland, C. (2006). Social adjustment of college freshmen: the importance of gender and living environment, College Student Journal, 40(1), 63-72,European Journal of Social Sciences, Volume 8, Number 3 (2009).
2. Gates, Tersild, et al. 1970. Educational Psychology. Mc Millan and Co., New York, p.614.
3. Garima Singh and Sunita Mishra (2012).Assess home and educational adjustment in college going students across gender: A comparative study of Lucknow city, advance research journal of social science Volume 3 | Issue 2 | December, 2012 | 238-240.
4. Gehlawat, M. (2011). A study of adjustment among high school students in relation to their gender. Internet Referred Res. J., 3 : 14-15.
5. Gerdes, H. & Mallinckkrodt, B. (1994). Emotional Social, & academic adjustment of college student: a longitudinal study of retention, Journal of counseling Development, 72 (11-3), 1-14.
6. Mahmoudi, A. (2011). Influences gender on adjustment and self-esteem among adolescents." I.J.E.M.R., 1(7): 1-5.
7. Priyanka Sharma, Nisha Saini (2013).Health, social and emotional problems of college students. IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS) Volume 14, Issue 5 (Sep. - Oct. 2013), PP 21-34 e-ISSN: 2279-0837, p-ISSN: 2279-0845.
8. Shaffer, L.S. 1961. In Boring Longfield, Wiley, Welb John. Foundation of Psychology, New York, p.511.
9. Sinha and Dr. R.P. Singh (1995). Adjustment Inventory for College Students (AICS) Agra: National Psychological Corporation.

◆◆◆

'माध्यमिक शाळेतील मराठी व इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक समायोजन : एक तुलनात्मक अभ्यास'

मार्गदर्शक संशोधक

डॉ.शोभा एम. चौधरी **नितीन नामदेव माळी**

धुळे एज्युकेशन सोसायटीचे शिक्षण शास्त्र महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना :

"Adjustament is life' या उक्तीप्रमाणे मानवाला जन्मापासून मृत्यूपर्यंत समायोजन करावे लागते. व्यक्ती नेहमीच कुटूंबातील सदस्यांशी, समाजातील लोकांशी ,शाळेतील घटकांशी समायोजन, करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. समायोजन करणे हा जणू व्यक्तीच्या जीवनाचा एक भाग आहे. विदयार्थी हा सुद्धा शालेय जीवनापासून समायोजन करीत असतो. आपल्या सभोवताली घडणाऱ्या प्रत्येक गोष्टींशी विदयार्थी व सामायोजन करीत असतो. बऱ्याच वेळा व्यक्तीला काही समस्यात्मक प्रसंगांना सामोरे जावे लागते, व्यक्ती अशा परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी स्वत: मध्ये योग्य तो बदल घडवित असतो. म्हणजेच व्यक्ती अशा समस्यात्मक प्रसंगाशी समायोजन करीत असतो. शैक्षणिक समायोजन हे समायोजनाच्या प्रकारापैकी एक होय. मूल तीन ते चार वर्षांचे असताना त्यांचा शालेय जीवनाला सुरुवात होते. शाळेत शिक्षण घेत असताना भिन्न-आचार-विचारांची, वेगवेगळ्या संस्काराची मूले एकत्र येतात त्यामुळे अशा गीष्टीशी मुलांना आपोआप मिळते-जूळते घ्यावे लागते. म्हणजे मुलांना समायोजन करावे लागते. मुलं शालेय परिसर, शालेय अभ्यासक्रम, अभ्यासपूरक उपक्रम ,अभ्यासिका उपक्रम आणि शैक्षणिक अडचणी या बाबींशी विद्यार्थी समायोजन करीत असतो, ते शैक्षणिक समायोजन होय. माध्यम कोणतेही असो विद्यार्थ्यांना समायोजन करावेच लागते .मराठी माध्यम किंवा इंग्रजी माध्यम या शाळांची तुलना केली असता मोठ्या प्रमाणात फरक आढळून येतो. मराठी माध्यम व इंग्रजी माध्यमाचा विचार करता व्यवस्थापन, नियंत्रण, भौतिक सुविधा, पालकांचा दृष्टिकोन अध्ययन-अध्यापन यात फरक आढळून या सर्व बाबीचा विचार करता- विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक समायोजन करून, उपलब्ध बाबींचा विचार करून अध्ययन विद्यार्थी करीत असतात.

महत्त्व-

शिक्षण क्षेत्रात विद्यार्थी हा केंद्रबिंदू असतो .विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे शिक्षणाचे ध्येय आहे. विद्यार्थ्याने शाळेत प्रवेश घेतल्यापासून त्याच्या समायोजनेची सुरवात होते. विद्यार्थ्यांना शालेय परिसर, वातावरण,अभ्यासक्रम, उपक्रम या सर्व बाबी नवीन असतात. या सर्व बाबींशी मुल समायोजन करत अध्ययन करत असतात. कोणत्याही माध्यमाची शाळा असो तेथील विद्यार्थ्यांना समायोजन करूनच अध्ययन करावे लागते. मराठी

माध्यमातील शाळांमध्ये पुरेसे भौतिक सुविधांचा अभाव असतो. प्रयोग शाळा, क्रीडांगण, सुसज्ज इमारत असतातच असे नाही. तरी पण तेथील विद्यार्थी या बाबीशी समायोजन करून अध्ययन करीत असतात. त्याचप्रमाणे इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांचे स्वरूप थोडे वेगळे आहे. या माध्यमातील शाळांमध्ये भौतिक सुविधा पुरेपूर असतात पण या माध्यमातील शाळांचे अध्ययन-अध्यापन इंग्रजी भाषेत असते व विद्यार्थ्यांचे कौटुंबिक वातावरण, परिसरातील भाषा ही मातृभाषा असते. अशावेळी इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थीसुद्धा समायोजन करून अध्ययन करित असतात. प्रस्तुत संशोधनात मराठी माध्यम व इंग्रजी माध्यमातील- विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा कसा आहे ? याचा तुलनात्मक अभ्यास केलेला आहे.

गरज :

सध्याचे युग विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे आहे. संगणक, मोबाईल या विषयीचे महत्व व्यक्तीच्या जीवनात वाढत चालले आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये तर प्रचंड स्पर्धा निर्माण झालेली आहे. या स्पर्धात्मक युगात प्रत्येक मुलाला स्वत :चे अस्तीत्व निर्माण करावेसे वाटते .मूल शालेय जीवनापासून खूप समायोजन करीत असतात .शालेय जीवनात, कुटुंब-समाजातील वातावरण व शालेय वातावरणाशी कळत - नकळत जुळून घेत असतो म्हणजेच समायोजन करून घेत असतो. आणि सध्या तर मराठी, सेमी, व इंग्रजी माध्यमांचे वाढते महत्व लक्षात घेता, पालकांचा कल सेमी व इंग्रजी माध्यमाकडे जास्त दिसतो. पण माध्यम कोणतेही असो मुले हे समायोजन करून अध्ययन-अध्यापन करत असतात.

प्रस्तुत संशोधनातून, मराठी माध्यमातील विद्यार्थी व इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थी यांचे शैक्षणिक समायोजन दर्जा कशाप्रकारे आहे ? मुले शैक्षणिक समायोजन कशाप्रकारे करून अध्ययन करीत असतात या विषयीचा तुलनात्मक अभ्यास केलेला आहे.

उद्दिष्टे :

१) माध्यमिक शाळेतील मराठी माध्यमातील विदयार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा अभ्यास करणे.

२) इंग्रजी माध्यमातील विदयार्थ्यांचा शैक्षणिक अभ्यास करणे.

३) मराठी व इंग्रजी माध्यमातील विदयार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

४) मुलांच्या शैक्षणिक समायोजनाचा अभ्यास करणे.

५) मुलींचा शैक्षणिक समायोजनाचा अभ्यास करणे.

६) मुला-मुलींच्या शैक्षणिक समायोजनाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

परिकल्पना :

१) माध्यमिक शाळेतील मराठी माध्यमातील विदयार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा चांगला आहे .

२) माध्यमिक शाळेतील मराठी - इंग्रजी माध्यमातील विदयार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा चांगला आहे.

3) माध्यमिक शाळेतील मराठी व इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनात कोणताच फरक

आढळून येत नाही.

४) माध्यमिक शाळेतील मुलांचा समायोजनाचा दर्जा चांगला आहे.

५) माध्यमिक शाळेतील मुलींच्या शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा चांगला आहे.

६) माध्यमिक शाळेतील मुला-मूलींचा शैक्षणीक समायोजनात कोणताच फरक आढळून येत नाही.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा -

१) क्षेत्र -

प्रस्तुत संशोधन हे गेवराई शहरापुरतेच मर्यादीत आहे.

२) आशय -

प्रस्तुत संशोधन हे मराठी व इंग्रजी माध्यमातील विदयार्थ्यांच्या शैक्षणिक समायोजनाशी मर्यादित आहे.

3) घटक - प्रस्तुत संशोधन हे गेवराई शहरातील इयत्ता 9 वीत अध्ययन करणारे इंग्रजी व मराठी माध्यमातील 120 विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समायोजनाच्या तुलनात्मक अभ्यासाशी मर्यादीत आहे.

संशोधन आराखडा आणि पद्धत -

१) संशोधनाची पद्धत-

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

२) जनसंख्या -

गेवराई शहरातील मराठी व इंग्रजी माध्यमातील इ. 9वी तील सर्व विद्यार्थ्यांची निवड केली आहे.

३) न्यादर्श -

न्यादर्श निवडीसाठी स्तरीत यादृच्छिक निवड पद्धतीचा वापर केलेला आहे - यामध्ये ई 9 वी तील मराठी माध्यमातील 60 इंग्रजी माध्यमातील 60 विद्यार्थी असे एकूण व 120 विद्यार्थी न्यादर्श म्हणून निवडलेले आहे.

४) संशोधनाची साधने-

प्रस्तुत संशोधनाच्या माहिती संकलनासाठी सीमा राणी व डॉ. बसंत बहाद्दूर सिंग (आग्रा) यांची प्रमाणित केलेली Educational Adjustment Inventory (EA-ISS) या शोधीकेचा वापर केलेला आहे.

५) सांख्यिकीय परिमाने -

प्रस्तुत संशोधनासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन, t-test या सांख्यिकीय परिमानांचा वापर केला आहे.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थ निर्वचन-

उद्दिष्टे क्र : १)

माध्यमिक शाळेतील मराठी माध्यामातील विदयार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना क्र : १)

माध्यमिक शाळेतील मराठी माध्यमातील विदयार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा चांगला आहे.

मराठी माध्यम विद्यार्थी	N	मध्यमान	प्रमाण विचलन	विस्तार	शै.समायोजन	परिकल्पना
	६०	२८.०३	९.११	२१-४१	मध्यम	अस्विकारणीय

माध्यमिक शाळेतील मराठी माध्यमांतील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा अभ्यास केल्यानंतर मध्यमान २८.०३ आढळून आले की, जे २१-४१ या विस्तारामध्ये येते. नियमानुसार शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा मध्यम आहे म्हणून वर मांडलेली परिकल्पना अस्विकारणीय आहे.

उद्दिष्टे क्र - २) माध्यमिक शाळेतील इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना क्र - २) माध्यमिक शाळेतील इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा चांगला आहे.

इंग्रजी	N	मध्यमान	प्रमाण	विस्तार	शै.समायोजन	परिकल्पना
माध्यम विद्यार्थी	६०	२६.३५	७.०७	२१-४१	मध्यम	अस्विकारणीय

उद्दिष्ट क्र. ३) माध्यमिक शाळेतील मराठी व इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

परिकल्पना क्र. ३) माध्यमिक शाळेतील मराठी व इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा कोणताच फरक आढळून येत नाही.

	N	मध्यमान	प्रमाण विचलन	क्रांतिक गुणोत्तर	०.०५ सार्थकता	शै. समायोजन	परिकल्पना

मराठी माध्यम					**स्तर**		
विद्यार्थी	६०	२८.१६	९.११	१.२१	१.९८	फरक सार्थक नाही	स्विकारणीय
इंग्रजी माध्यम विद्यार्थी	६०	२६.३५	७.०७				
				df = ११८			

उद्दिष्ट क्र - ४) माध्यमिक शाळेतील मुलांच्या शैक्षणिक समायोजनाचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना क्र. - ४) माध्यमिक शाळेतील मुलांच्या शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा चांगला आहे.

	N	मध्यमान	प्रमाण विचलन	विस्तार	शैक्षणिक समायोजन	परिकल्पना
मूले	६०	२७.३३	९.३९	२१-४१	मध्यम	अस्विकारणीय

उद्दिष्ट क्र- ५) : माध्यमिक शाळेतील मुलींच्या शैक्षणिक समायोजनाचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना क्र. ५) : माध्यमिक शाळेतील मुलींच्या शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा चांगला आहे.

	N	मध्यमान	प्रमाण विचलन	विस्तार	शैक्षणिक समायोजन	परिकल्पना
मुली	६०	२५.४१	३.५	२१-४१	मध्यम	अस्विकारणीय

उद्दिष्टे क्र. ६) : माध्यमिक शाळेतील मुला-मुलींच्या शैक्षणिक समायोजनाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे

परिकल्पना क्र. ६) : माध्यमिक शाळेतील मुला-मुलींच्या शैक्षणिक समायोजनात कोणताच फरक आढळून येत नाही.

	N	मध्यमान	प्रमाण विचलन	क्रांतिक गुणोत्तर	0.05 सार्थकता स्तर	मध्यमापणातील फरक	परिकल्पना
मुले	६०	२७.३३	९.३९	१.४८	१.९८	फरक सार्थक नाही	स्विकारणीय
मुली	६०	२५.४१	३.५				
				df = ११८			

निष्कर्ष :

१) माध्यमिक शाळेतील मराठी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा मध्यम आहे.

२) माध्यमिक शाळेतील इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा मध्यम आहे

३) माध्यमिक शाळेतील मराठी व इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समायोजनातील फरक सार्थक आढळून आला नाही

४) माध्यमिक शाळेतील मुलांचा शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा मध्यम आहे.

५) माध्यमिक शाळेतील मुलींचा शैक्षणिक समायोजनाचा दर्जा मध्यम आहे,

६) माध्यमिक शाळेतील मुला-मुलींच्या शैक्षणिक समायोजनातील फरक सार्थक आढळून आला नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) मुळे य शं.व उमाठे वि.तू.(१९९८). शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे. औरंगाबाद : विद्या बुक्स.

२) भितांडे, वि.श. (२००४). शैक्षणिक संशोधन पद्धती. पुणे : नित्यनुतन प्रकाशन.

३) जगताप, ह.ना. (१९९८). शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र. पुणे : नूतन प्रकाशन.

४) कदम, चा.प. (१९९४). शैक्षणिक संख्याशास्त्र. पुणे : नूतन प्रकाशन.

◆◆◆

अण्णा भाऊ साठे यांचे कथा वाङ्मय

अनिता नामदेवराव रानवळकर
स्कुल ऑफ लॅग्वेज ॲण्ड लिटरेचर कल्चरल स्टडी
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, विष्णुपुरी नांदेड

अण्णा भाऊ साठे यांची इ.स.१९४९ पासुन ते इ.स. १९६९ पर्यंत अनेक उत्तम व उच्च दर्जाच्या कथा लिहिल्या. अण्णा भाऊंची कथा वाङ्मय हयात एकुण २८ कथा संग्रहात एकत्रित करण्यात आले आहेत. अण्णा भाऊंची कथा ही मराठी वाचकांपुर्ती मर्यादीत न राहता ती जवळपास चौदा भारतीय भाषा व परकीय भाषांमध्ये भाषांतरीत झाली आहे.

अण्णा भाऊच्या कथा वाङ्मयाचा प्रमुख केंद्र बिंदु हा संघर्ष असून त्यामध्ये त्यांनी बंडखोरपणा, विद्रोह आणि सामाजीक परिवर्तनाची ध्यास हा घेत ह्या किाा विश्वातून मराठी साहित्याला एक नवी ओळख करुन देवून मराठी कथेचे दालन अधिकधिक समृद्ध केले आहे. अण्णा भाऊंनी समृग साहित्यातून माणसांचा शोध कोणत्याही परिस्थितीत जगण्याचा संदेश दिला.

अण्णा भाऊची पहिली कथा माझी दिवाळी ही इ.स.१९४९ मध्ये 'मशाल' या साप्ताहिकात प्रकाशित झाली. अण्णा भाऊंच्या प्रकाशीत कथा वाङ्मयात 'खुळवाडी', 'बरबाद्याकंजारी', 'चिरागनगरची भूत', 'गुऱ्हाळ', 'जिवंत काडतूस', 'ठासलेल्या बंदुका', 'नवती', 'निखारा', 'भूताचा मळा', 'रानवेली', राम-रावण युध्द, भोनक्या इ. कथा संग्रहाचा समावेश असून अण्णाभाऊंच्या कथा वाङ्मयाच्या अभ्यासातील संशोधतून क्रांतीकारकांचे समाजजीवन आहे. तसेच 'जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसाची कथा आहे' अशा शब्दात आचार्य प्र.कै.अत्रे यांनी अण्णा भाऊंच्या कथेचे समीक्षण केले. म्हणून संघर्ष हाच अण्णा भाऊंच्या कथेचा आत्मा आहे.

ह्यात अण्णा भाऊंच्या समग्र कथा ही व्यक्ति चित्रणात्मक विनोदात्मक, रंजनात्मक, ग्रामीण कलात्मक या प्रकारांमध्ये मोडणारी आहे. त्यांच्या कथा वाङ्मयात सत्याचा प्रकाश आहे. अन्याय, अत्याचाराची प्रचंड चीड अण्णा भाऊंच्या कथेतील नायक, नायिका केवळ माणूस आणि माणूसकीसाठी लढणारे आहेत. म्हणूनच ते मानवतावादी नवे जग निर्माण करण्यासाठी धडपडत होते.

अण्णाभाऊंच्या कथेतून 'कधी ना कधी मरण येणारच आहे त्यामुळे माणसाने चांगल काम करावं' ही शिकवण आणि संदेश अण्णांच्या कथा विश्वातून मिळते. जग बदलण्यासाठी व समाज परिवर्तनासाठी संघर्षाचा प्रभावी माग त्यांनी आपल्या कथांमधून नायक - नायिक बंडखोर आणि संघर्षक तसेच प्रसंगी जीव घायला आणि जीव घ्यायलाही त्या सदैव तयार आहेत.

अण्णा भाऊंच्या कथेमध्ये 'बरबाघा कंजारी' या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत अण्णा भाऊ म्हणतात मी जे जीवन जगतो पाहतो, अनुभवतो तेच मी लिहितो मला कल्पनेचे पंख लावुन भरारी मारता येत नाही. या बाबतीत मी स्वतःला बेडूक समजतो. कथा संग्रहातील सारी पात्र या ना त्या नात्यानं माझ्या आयुष्यात येऊन

गेली आहेत. एकंदरीत माझी माणूस ही वास्तव आहेत व जिवंत आहेत.

अण्णा भाऊंची कथांमध्ये येणारी माणसे ही आजूबाजूला त्यांच्या सोबत असणारी, वावरणारी आहेत, कामगार, कष्टकरी, हमालखू, भिकारी, गुंड खुनी चोर गुन्हेगार समान्य जीवन जगणारे, जगण्यासाठी धडपडणारे संघर्ष करतांना कोणत्याही थराला जगणारी ही माणसे वास्तव व जिवंत आहेत.

अण्णा भाऊंची कथा विश्व हे विद्रोही व परिवर्तनवादी असून सामाजिक समता निर्माण करणारे आहे. तसेच अंधश्रद्धेविरुध्द लढा देणाज्या विज्ञानवादी कथा आहेत.

बरबाघा कंजारी मधील बहुतेक सर्व कथा लढाऊ व व्यक्ति चित्रणात्मक आहेत. त्यातील सुलतान ही कथा मार्क्सवादी आहे. स्मशानातील सोनं ही कथा अंगावर शहारे काटे आणणारी आहे. उपकाराची फेडमध्ये ही जाती धर्माचे दर्शन घडून येते. 'बंडवाला' यात अन्याय विरुध्द झूंज देणाज्या क्रांतीकारी मागांचे चित्रण 'कोंबडी चोर' मधील गांधीवाद पुढारी आणि रामाचा संवाद, विचार प्रवर्तक आहे. 'जिवंत काडतूस' मधून नरसू हा अण्णा भाऊंचा बालमित्र आहे तर 'शिकार' कथेमधील गंगाराम हा त्यांचा मित्र अण्णा भाऊंना जीवन जगत असतांना अनेक मित्र भेटली अण्णा भाऊंनी अनेक प्रेमकथा लिहिल्या 'फरारी' हा प्रेमकथा असून ती शौर्यकथाही आहे.

अशा रितीने एकंदरीत अण्णा भाऊंचे कथाविश्व हे प्रचंड व विद्रोही परिवर्तनवादी मानवी मूल्याबद्दल 'प्रचंड प्रेम, सामाजीक समता' निर्माण करणाज्या आढळून येतात, अण्णा भाऊंच्या हे कथा ह्या सत्याच्या प्रकाशाकडून अन्याय विरुध्द लढणाज्या असून ह्यातून अण्णा भाऊंना मानवतावादी नवे जग निर्माण करावयाचे होते असे आढळून येईल.

संदर्भ सूची :

१. साठे अण्णाभाऊ : बरबाद्या कंजारी

२. अण्णा भाऊंचे कथा संग्रह.

◆◆◆

मानव अधिकार आणि सामाजिक न्यायासंदर्भात - भारतीय राज्यघटना

प्रा.संदीप कोरडे
मराठी विभाग
राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड, जि.नांदेड-४३१८०६

प्रस्तावना :

प्रत्येक व्यक्तीस जन्मजात हक्क मिळालेले आहेत असे मानले जाते. अनेक मानवी संस्कृतींना विविध स्वरूपामध्ये मानवी अधिकार संकल्पनेचे आकलन होते आणि त्या संकल्पनाचा अर्थ लावण्यात आला आहे. मानवी प्राणी स्वभावतः समंजस, शांताप्रिय, न्यायप्रिय व समाजप्रिय आहे. त्याला शांततेने आणि एकोप्याने जीवन जगण्याची इच्छा असते. मानवी हक्काच्या जाहिरनाम्यातील पहिले वाक्य असे आहे "जगातील स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि शांतता यांचा पाया म्हणजे मानवी अधिकार आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर हा आहे." कोणताही भेदभाव न करता केवळ माणुस आहे म्हणून समस्त मानवजातीला सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीकोनातून अधिकार उपलब्ध आहेत. लोकांच्या हक्क आणि स्वातंत्र्य हे राज्यापासून सुरक्षित राखण्यासाठी मुलभूत हक्काची आवश्यकता असते. राज्यघटनेने ज्या प्रकारच्या स्वातंत्र्याची हमी दिली आहे. त्याचा आदर केला पाहिजे, मानवाधिकार उद्दिष्ट माणसाचे नव्हे तर सामाजिक न्यायाचे राज्य स्थापन करण्याचे आहे. तिथे अल्पसंख्याकार, बहुसंख्याकार जुलमी राजवटीला थारा नसावा. मानव अधिकार राज्य स्थापन करण्याचे आहे. यामध्ये आचार, नागरिकत्व, न्याय, शांतता, समता, सरळ वर्तनाची काही एक संहिता त्यांनी पुरवणे अपेक्षित असते.

सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात मानवाधिकार : सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी मानवी जीवनामध्ये मानव अधिकार दृष्टीकोनातून खालील मुद्याच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) सार्वभौम : सार्वभौमत्व हा स्वतंत्र राज्याच्या विशेष गुणधर्म आणि लक्षण असते. ते राज्याला सर्वोच्च शक्ती किंवा अंतिम अधिकार असल्याचे दर्शविते. साध्या शब्दात सांगायचे तर देश त्यांच्या मुलखा बाहेरील कोणाचाही अधिकार मान्य करीत नाही आणि मुलखांतर्गत तेच सर्वोच्च असतात. परंतु वर्तमान काळामध्ये जगात सार्वभौमत्वावर अनेक नैतिक आणि आंतरराष्ट्रीय कायदेशीर निर्बंध आहेत. भारतात सरकारने कलम ५१ नुसार आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता वृद्धिंगत करावी. राष्ट्र राष्ट्रामध्ये न्यायाचे आणि आदराचे नाते राखावे, आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि तह यांच्याविषयी आदर बाळगावा अशा रितीने राज्यघटनेतील सार्वभौमत्वाच्या संकल्पनेचा कलम ५१ सह विचार केल्यास विश्वशांतीचे संवर्धन करण्याचा संदेश ध्वनित होतो. अशा रीतीने मानव अधिकार संरक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

२) **न्याय :** मानव अधिकाराच्या सर्व पैलूंना न्यायाची संकल्पना व्यापून टाकते. यामध्ये मानवी कल्याण प्रतिबिंबित होते. भारतीय राज्यघटनेच्या सरनामा सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाचे आश्वासन देतो. मतदानाच्या हक्काद्वारे राजकीय न्यायाची हमी मिळते तर सामाजिक आणि आर्थिक न्याय हा राजकीय न्याय आणि नागरीकामधील असमानता दूर करण्यामध्ये राज्याची सकारात्मक भूमिका याद्वारे प्राप्त केला जातो. आर्थिक न्यायाच्या संकल्पनेत समाजवादी समाजरचना आणि अस्पृश्यता, जातिव्यवस्था यासारख्या सामाजिक दुष्ट रूढीचे उच्चटन अपेक्षित आहे. सामाजिक न्यायाच्या परिपूर्तिसाठी स्वातंत्र्याबरोबर सामाजिक आणि आर्थिक समानतेची समज असणे गरजेचे आहे.

३) **लोकशाही :** भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये "लोकशाही" ही संज्ञा मतदानाच्या अधिकारापर्यंत मर्यादित न राहता बहुसमावेशक अर्थाने वापरली गेली आहे. भारतीय राज्यघटना अप्रत्यक्ष किंवा प्रतिनिधिक लोकशाहीचे समर्थन करते. त्यामध्ये ठराविक काळानंतर मुळतः आणि निःपक्ष न्याय निवडणुकीची तरतूद आहे. धर्म, वंश, वर्ण निवासाचे स्थान, लिंग आणि यासारख्या इतर कारणांसाठी भेदभाव करण्यास राज्याला प्रतिबंध केलेला आहे. लोकशहीच्या संकल्पनेत राजकीय लोकशाही बरोबर सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही देखील अभिप्रेत आहे. म्हणून राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय विचाराचे, अभिव्यक्तीचे विश्वासाचे, श्रद्धेचे आणि उपासनेचे स्वातंत्र्य, एकसमान जीवनमान आणि संधी, बंधुता यावर भर दिलेला आहे. सशक्त लोकशाही व्यवस्थेसाठी नागरिकाचे नागरी शिक्षण, नेतृत्व प्रशिक्षण, नैतिकता आणि मुल्ये बिंबवणे आवश्यक आहे. लोकसत्ता स्वरूपाच्या सरकारचे यशस्वी संचलन झाले म्हणजे निसंशयपणे सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने मानवी अधिकाराचे संरक्षण आणि अंमलबजावणी होईल.

४) **बंधुभाव :** ब्रिटीश राजवटीतील भारतीयांनी छळ सोसलेला असल्यामुळे राज्यघटनेचे कर्ते बंधुभावाचा आदर्श सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीकोनातून किती महत्त्वाचा आहे हे जाणून होते. त्यांनी ब्रिटीश सत्तेचा अनुभव घेतलेला होता आणि देशाला फाळणीकडे नेणाऱ्या घटना जवळून बघितलेल्या होत्या. त्यामुळेच राज्यघटनाकारांनी बंधुभावाचा आदर्श अंगीकारला. बंधुभाव म्हणजे असे घ्परस्पर प्रेमङकी ज्यामुळे इतरांनी एखाद्यासाठी काय करावे असे वाटणे तेच त्याने इतरांसाठी करावी किंवा तसे वागावे याकडे माणसाचा कल असणे होय हे असे तत्व आहे जे ऐक्य आणि समाजजीवनात दृढ संबंध प्रस्थापित करते. बंधुभव प्राप्त करणे अवघड असेल परंतु त्याविना स्वातंत्र्य आणि समानता हे दोन्ही एखाद्या रंगाचा धर असावा तितकेच वरवरचे राहतील. जर या देशाला एक राष्ट्र म्हणून अस्तित्व टिकवून ठेवायचे असेल तर लोकांमध्ये बंधुभाव रूजवणे सामाजिक न्यायाच्या मुल्यासाठी गरजेचे आहे.

५) **धर्मनिरपेक्षता :** धर्मनिरपेक्षता हा राज्यघटनेचा मुलभूत गुणधर्म आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या धर्मनिरपेक्ष स्वरूपावर जोर देण्याच्या दृष्टीकोनातून १९५२ साली २२ व्या घटनादुरूस्तीद्वारे राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये

"धर्मनिरपेक्ष" हे विशेष नव्याने घालण्यात आले. अनंत काळापासून भारतात अनेक धर्म एकत्र नांदत असले तरी ही आपली लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी एक जीवनपद्धती म्हणून धर्मनिरपेक्षतेचे सामाजिक न्यायाच्या कल्याणासाठी मुल्य रूजवले पाहिजे. या अर्थाने विचार केल्यास जिथे प्रत्येकजण एकमेकांच्या धर्माचा आदर बाळगतो, अशा लोकसज्ञाक समाजासाठी ते एक साध्य नव्हे तर साधन ही आहे.

६) **स्वातंत्र्य :** भारतीय राज्यघटना सर्व नागरिकांना विचार अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वातंत्र्य असल्याचे आश्वासन देते. असे स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्तीच्या वर्तनावर जुलमी आणि फाजील निर्बंधांचा अभाव असणे, ही लोकशाहीची महत्त्वाची अट आहे. भारतीय राज्यघटना सकारात्मक आणि व्यापक दृष्टीकोनातून स्वातंत्र्याला मान्यता देते.

समाजातील इतरांच्या स्वातंत्र्याविषयी आदर बाळगत स्वतःचे स्वातंत्र्य उपभोगायचे असते. भारतीय राज्यघटना लोकांच्या मुलभूत अधिकाराच्या रक्षणासाठी न्यायपालिका स्वतंत्र राहील असे आश्वासन देते. स्वातंत्र्य या संकल्पनेमध्ये मानवी अधिकार आणि सामाजिक न्याय यांची गोळा बेरीज असल्याचे दिसून येते.

७) **ऐक्य आणि अखंडता :** भारतीय राज्यघटनेच्या सरनामा राष्ट्राच्या ऐक्य आणि अखंडतेवर जोर देतो. राष्ट्रामध्ये दुफळी माजवणाऱ्या अनेकानेक शक्ती आहेत. देशाचे ऐक्य आणि अखंडता कायम राखण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले गेले पाहिजेत. लोकंच्या मानवाधिकाराचे संरक्षण होणार नाही. जर देशाचे ऐक्य टिकले तरच सामाजिक न्याय प्रस्थापित होऊन लोक प्रगती करू शकतील. असा भारत जिथे गरिबातल्या गरिब माणसाला असे वाटते की, हा त्यांचा देश आहे, ज्याच्या निर्माण कार्यात त्याचा निर्णायक आवाज आहे, असा भारत जिथे सर्व समान आणि गुण्या गोविंदाने राहतील. अशा भारत देशात अस्पृश्यतेचा किंवा उत्तेजक पेय आणि मादक पदार्थांचा शाप नसेल स्त्रियांना पुरूषाप्रमाणे समान अधिकार उपभोगता येतील.

८) **समानता :** मानवाध्किार रक्षण आणि सामाजिक न्याय निर्माण करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्याचे महत्वाचे उद्दिष्ट सर्व नागरिकांना समान जीवनमान आणि संधीची निश्चितता प्रदान करणे. व्यक्तीच्या विकासासाठी समानता आवश्यक आहे. भेदभावविरहीत व्यक्तिमत्व विकासासाठी समानता फार आवश्यक आहे. सामाजिक न्यायासाठी समानता असणे म्हणजे वंश, वर्ण, धर्म, जात, भाषा, लिंग राजकीय मत किंवा दर्जा यावरून भेदभाव अस्तित्वात नसणे कायद्यासमोर सर्वजन समान आहेत आणि सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण मिळून त्याचे मानवाधिकार टिकवून ठेवणे.

९) **समाजवादी :** भारतीय राज्यघटना समाजवादी रचनेचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी लोकशाही साधन पुरवते. समाजवादाचा मूळ हेतू लोकंना सन्मानपूर्वक जीवन जगता येईल असे वातावरण उपलब्ध करून देणे विशेषतः पाळण्यापासून ते स्मशानापर्यंत सुरक्षितता उपलब्ध करून देणे हा असतो. त्यांचे ध्येय आर्थिक समानता आणि आर्थिक उत्पन्नाचे समान वाटप या बाबी साध्य करण्याचे असते. समाजवादातून समान

पद्धतीने सामाजिक न्यायाचे प्रबळीकरण करता येऊ शकते.

निष्कर्ष : मानवी अधिकार व सामाजिक न्याय या संकल्पनेचा आधुनिक काळामध्ये प्रचार-प्रसार झाल्याचे दिसून येते. मानव अधिकार व सामाजिक न्याय या संकल्पना एकमेकास पुरक अशाच आहेत. कोणत्याही राष्ट्रातील विविध जाती-धर्मातील जडण-घडण ही त्या राष्ट्राने तयार केलेल्या राज्यघटनेनुसार होत असते. विशेषतः भारतामध्ये मानव अधिकार व सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात भारतीय संविधानाची स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ही चार तत्वे व्यवच्छेदक लक्षणे ठरतात. भारतीयांना ती समान स्वरूपात जगण्यासाठी व उपभोगण्यासाठी संविधनाने उपलब्ध करून दिलेली आहेत. सर्व ठिकाणी समान न्याय प्रस्थापित करून देशातील दुर्बल घटकांना सबलाच्या पातळीवर आणण्यासाठी व त्याच्या हक्काचे संरक्षण व्हावे यासाठी विशेष प्रयोजने आणि प्रावधाने देखील भारतीय संविधानात प्रस्तावित केली गेली आहेत.

तरी पण भारतात काही प्रमाणात मानव अधिकाराचे संरक्षणाची व सामजिक न्यायाची पायमल्ली होतांना दिसून येते. समाजातील एकोपा राहण्याऐवजी तो जातीयवाद म्हणून स्वरूप घेत आहे. जातीमध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा वाद सुरू झाला आहे. भारतामध्ये मानव अधिकार संवर्धन, संरक्षण, प्रचार-प्रसार, आणि सामाजिक न्यायाचे मुल्य पटवून देऊन त्यांची अंमलबजावणी करणाऱ्या विविध प्रकारच्या यंत्रणा निर्माण करून देखील समाजातील खालच्या स्तरावर विविध प्रकारच्या योजना पोचवण्यासाठी पाहिजे तितक्या कार्यक्षम असल्याचे दिसून येत नाहीत.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) भारबे नंदकुमार - 'मानवी हक्क', निराली प्रकाशन, पुणे.

२) पाटील व्ही.बी., 'मानवी हक्क', सागर पब्लिकेशन, पुणे.

३) दिक्षित प्रवीण - 'मानवी हक्क संरक्षण', मुकुंद प्रकाशन, पुणे.

४) गुप्ता सतीश - 'भारतीय संविधान एवं मानवाधिकार', इशिका पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर.

५) सिंह निशांत - 'सामाजिक न्याय और सतत विकास', राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.

६) मिश्रा महेंद्र कुमार - 'मानवाधिकार एवं सामाजिक न्याय', एज्युकेशनल पब्लिशर्स, नई दिल्ली.

◆◆◆

शिक्षणक्षेत्रातील जातीयता आणि मराठी कादंबरी

डॉ. राजाराम झोडगे
मराठी विभाग प्रमुख
नूतन महाविद्यालय, सेलू, जि. परभणी.

समाज हा अनेक घटक, व्यवस्थांनी मिळून बनलेला असतो. शिक्षणव्यवस्था ही समाजातील एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था-व्यवस्था आहे. समाजाच्या सर्वांगीण विकास, उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देणारा घटक आहे. मात्र अलीकडच्या काळात या व्यवस्थेकडे संशयाने, व्यथित होऊन पाहावे अशी स्थिती निर्माण झाली आहे. शिक्षणबाह्य घटकांच्या प्रादुर्भावामुळे शिक्षणक्षेत्र ढवळून निघते आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंजाबराव देशमुख, स्वामी रामानंद तीर्थ यांसारख्या त्यागी शिक्षणमहर्षींची परंपरा आसणाऱ्या महाराष्ट्रात आज ढोंगी, स्वार्थी व भोगी संस्थाचालकांची वाईट परंपरा निर्माण होते आहे. त्यातून सुशिक्षित तरूणांचे शोषण चालू आहे. शिक्षणामुळे आपापसातील जातीभेद, विषमता कमी होण्याऐवजी या क्षेत्रातच ती घट्ट होऊ पाहतेय. शिक्षणाबद्दलची समाजाची मानसिकता बदलते आहे. शिक्षण घेण्यामागे नोकरी-पैसा हाच हेतू राहिल्यामुळे विद्यार्थी परीक्षार्थी अन् शिक्षक पोटार्थी होत आहेत. शिक्षण संस्थांची चराऊ कुरणे बनली असून विद्यापीठ परीक्षा घेणारी व पदव्या वाटणारी केंद्रं झाली आहेत. अनेक समस्यांनी हे क्षेत्र दूषित होताना दिसते आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेचा विचार करतांना 'जात' या घटकाला टाळून आपणाला पुढे जाता येत नाही. व्यक्तीच्या कर्तृत्त्वापेक्षा तिच्या जन्मानुसार तिला सामाजिक दर्जा बहाल करणाऱ्या, हजारो वर्षापासून समाजाच्या मानगुटीवर बसलेल्या या व्यवस्थेने समाजात कमालीची विषमता पसरवली. समाजजीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील व्यवहार हे जातीव्यवस्थेने नियंत्रित केल्याचे दिसते. शिक्षणव्यवस्थाही त्याला अपवाद राहिली नाही. येथील विषमताधिष्ठीत वर्ण-जातीव्यवस्थेमुळे शिक्षण ही विशिष्ट वर्गाचीच मक्तेदारी राहिल्याचा आपला इतिहास सांगतो. ज्या शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवी मनाचे आणि विचारांचे पात्र विस्तारण्याचे, समृद्ध करण्याचे कार्य केले जाते त्या शिक्षणक्षेत्रात तरी जातीभेदाला थारा असू नये असा विचार सहाजिकच असला तरी तो भाबडा आशावाद ठरतो आहे. पूर्वीसारखी आज शिक्षणक्षेत्रात कुणा एका जातीची मक्तेदारी राहिली नसली तरी वेगळ्या प्रकारांनी, नव्या पद्धतीने जातींच्या भिंती उभ्याच असलेल्या दिसून येतात. साहित्य हे समकालीन समाजवास्तवाला मुखर करणारे एक प्रभावी माध्यम ठरते. शिक्षणक्षेत्रातील जातीवास्तवाला हात घालण्याचा प्रयत्न मराठीत काही कादंबरीकारांनी केलेला आहे.

मराठी कादंबरीतून शिक्षणक्षेत्रासारख्या अलक्षित विषयाला प्रथमतः मध्यवर्ती स्थान देणाऱ्या भालचंद्र नेमाडे यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून समकालीन शिक्षणव्यवस्थेचे चित्रण करताना त्यातील जातीयतेच्या अनुषंगानेही भाष्य केले आहे. 'बिढार', 'जरीला', 'झूल' या कादंबऱ्यातून शिक्षणक्षेत्रातील विविध समस्यांवर

बोट ठेवले आहे. वेगवेगळ्या महाविद्यालयात नोकरी करताना कादंबरीचा नायक चांगदेवला आलेले अनुभव या क्षेत्रातील जातवास्तव मुखर करतात. घबिढारङ कादंबरीत नव्यानेच महाविद्यालयात रूजू झालेल्या चांगदेवची जात कळेपर्यंत कुणी त्याच्याशी मैत्री करायला तयार नसते. शिवाय प्राध्यापकांमध्ये सतत जातीय चर्चा सुरु असतात. घबिढारङ मधील ख्रिस्तबंधू माणिकराव कॉलेज, घ्जरीलाङतील पी. झेड. पाटील कॉलेज व झूलमधील पुराणिक कॉलेज या महाविद्यालयांतून अनुक्रमे ख्रिश्चन, मराठा व ब्राह्मण जातींच्या प्राध्यापकांचा भरणा व प्राबल्य असते. पूर्वी गुणवत्ता, भौतिक सुविधा, ज्ञानी व अभ्यासू प्राध्यापक, कुशल प्राचार्य यांवरून महाविद्यालये ओळखली जायची. आज मात्र जातीय स्पिरिटवरून संस्था ओळखल्या जातात. संचालक मंडळाच्या नावावरून तिथे कोणत्या जातीचे वर्चस्व आहे व एखादे पद ते कसे भरणार आहेत याचे आडाखे दुर्दैवाने मांडले जातात. पुराणिक कॉलेज, शाहू कॉलेज, बुद्ध कॉलेज. मुल्ला कॉलेज अशा महाविद्यालयांच्या नावातून ब्राह्मण,मराठा,दलित, मुस्लिम अशा प्रत्येक जातींची कॉलेजं आणि त्यातून चालणारे आपापले जातीय, राजकीय अजेंडे, हितसंबंध इत्यादींचे चित्रण नेमाडे करतात.

मनुष्य कितीही शिकला, उच्चशिक्षित झाला, सुधारला तरी जात त्याला व तो जातीला सोडताना दिसत नाही. ज्यांनी विद्यार्थ्यांना समता, मानवतेचे धडे द्यायचे ते शिक्षकच जाती-धर्माचे गट करून राहू लागले तर विद्यार्थ्यांवर त्याचा काय परिणाम होणार? याचा विचार होणे गरजेचे आहे. वेगवेगळ्या जातींच्या प्राध्यापकांचे आपापले जातीय गट, त्यांच्यातील वर्चस्वाची लढाई, या गटबाजीला त्या-त्या जातींच्या संचालकांकडून मिळणारे खतपाणी आणि त्यातून बिघडत जाणारे महाविद्यालयाचे शैक्षणिक स्वास्थ्य याचे चित्रण नेमाडेंच्या कादंबरीतून येते.

शिक्षणक्षेत्रातील जातीयतेचा वेध घेतांना नेमाडेंनी शिक्षणसंस्था चालकांच्या जातीय कंपूगिरीवर, पुरोगामित्त्वाचा आव आणून आतून मात्र जातीय हितसंबंधच जेपासणाज्या दुटप्पी प्रवृत्तीवर अधिक प्रहार केले आहेत. संस्थाचालकांकडून शाळा-महाविद्यालयांचा आपापल्या जातीय-राजकीय अजेंड्यासाठी केला जाणारा वापर, नोकरभरती करताना, प्रमोशन देताना गुणवत्तेपेक्षा स्वजातीयांना, हितसंबंधियांना दिले जाणारे प्राधान्य, इतर जातीय, प्रामाणिक परंतु स्वाभिमानी कर्मचाज्यांचा केला जाणारा दु:स्वास, कॉलेजच्या पैशातुन आपल्या हितसंबंधियांचे उन्नयन करणे अशा बाबींचे उपरोधिक पण वास्तव चित्रण नेमाडे करतात. घ्झूलङ या कादंबरीतून ज्यांच्या प्रत्येक कृती-उक्तीतून जातीयतेचा दर्प जाणवतो असे माठूराम दिक्षित, हनमंतराव ठोसर, बाबासाहेब जोशी अशा प्रातिनिधिक संस्थाचालकांचे केलेले चित्रण यादृष्टीने लक्षणीय आहे. शिक्षणसंस्थांना जातीय अड्ड्यांचे प्राप्त होत असलेले स्वरूप यावर नेमांडेंची कादंबरी प्रकाश टाकते. याबाबत डॉ.नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात,च्या (जात) वास्तवाची काहीशी जाणीव प्रथम नेमाडे यांच्या 'बिढार', 'जरीला' आणि 'झूल' या कादंबज्यामध्ये येते. शिक्षणाच्या निमित्ताने जातींची बेटे कशी अस्तित्त्वात येत आहेत याचे चित्रण त्यांनी आपल्या कादंबज्यामधुन केले आहे."[१]

भालचंद्र नेमाडेप्रमाणेच रंगनाथ पठारे यांच्या कादंबऱ्यातून शिक्षणक्षेत्र आणि एकूणच समाज जीवनाचे संदर्भ चित्रित झालेले दिसतात. त्यांच्या घ्टोकदार सावलीचे वर्तमान ङ्या कादंबरीत उच्च शिक्षणातील प्रतिगामित्त्व, संकुचितपणा याचा प्रत्यय वाचकांना येतो. या कादंबरीतील प्रा. भांगरे हे एका महाविद्यालयात प्राध्यापक आहेत. ते अभ्यासू, गुणवान आहेत मात्र त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाऐवजी त्यांचा जातीय, वांशिक भूतकाळ हा महाविद्यालयात कायम उपहासाचा विषय बनतो. त्यांच्या आईच्या व्यतिगत जीवनाचा भूतकाळ भांगरेंच्या वर्तमानाला सतत टोचत राहतो. समता अपेक्षित असणाऱ्या शिक्षणासारख्या क्षेत्रातही जातीगत विशुद्धता, खानदानीपणा, कुलीनता यांसारख्या बाबींना दिले जाणारे महत्त्व आणि त्यातून एखाद्या व्यक्तीला अकुलीन, हीन समजणे, त्याची उपेक्षा करणे दुखःद आहे. या कादंबरीतील प्रा. शाळीग्राम हे स्वतःच्या उच्च जातीचा अभिमापन बाळगणारे आहेत. ज्ञानेश्वर, एकनाथ आपले; तुकाराम त्यांचे अशी संतांचीही जातीय विभागणी करणारे प्रा.शाळीग्राम महाविद्यालयात संत तुकारामांवरचे व्याख्यान ठेवण्यास विरोध करतात. यातून बुद्धिजीवी समजल्या जाणाऱ्या उच्यशिक्षित वर्गाची जातीय, संकुचित मानसिकता लेखकाने अधोरेखित केली आहे.

शिक्षणामुळे माणसाला नवीन मूल्यदृष्टी प्राप्त होते. स्वातंत्र्य,समता,बंधुता आदी मूल्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या अंगी बिंबवली जातात असे म्हटले जाते. परंतु, उच्चशिक्षित माणसंच जेव्हा जाती-पातींची समीकरणे जुळवू लागतात तेव्हा खरंच आपण सुशिक्षित आहोत का? असा प्रश्न पडल्याशिवाय राहत नाही. रवींद्र ठाकूर यांनी घ्व्हायरस ङया कादंबरीतून विद्यापीठासारख्या उच्च शिक्षणसंस्थेतील अशा जातीय प्रवृत्तीचा वेध घेतला आहे. या कादंबरीतील कुलगुरू जुनागडे हे सर्वांना सोबत घेऊन विद्यापीठाचा गाडा व्यवस्थित हाकण्याऐवजी आपल्या हितसंबंधी व जातबांधवांचा वेगळा गट बनवतात, नियमांची पायमल्ली करून आपल्या कोंडाळ्यातील लोकांचे हितसंबंध जोपासणे, पात्र लोकांना डावलणे, महत्त्वाच्या पदांवर आपलीच माणसे कशी राहतील अशी व्यवस्था करणे, हितसंबंधियांनाच पुरस्कार देणे, वादग्रस्त विधाने करणे, यांतून उच्चपदस्थाकडून होणाऱ्या जातीयवादी प्रवृत्तीवर ठाकूर प्रकाश टाकतात. विद्यापीठातील कुणाचे तरी पुतळे, प्रतिमा, नामांतर यासाठी जातीय, धार्मिक संघटनांतील वाद-विवाद, जातीय अस्मिता यांचेही प्रातिनिधिक चित्रण या कादंबरीत येते. संगणकातील व्हायरसप्रमाणे शिक्षणव्यवस्थेत घुसलेल्या जातीयतेच्या व्हायरसने ही सगळी व्यवस्थाच कशी करप्ट होते याचे भेदक दर्शन घ्व्हायरसङ मधून होते. याशिवाय इतरही काही कादंबऱ्यांतून या व्यवस्थेतील जातीयतेचे चित्रण कमी-अधिक प्रमाणात आले आहे. उपलब्ध झालेल्या काही प्रातिनिधिक कादंबऱ्याचाच येथे उहापोह केलेला असून ही या लेखाची मर्यादा आहे.

या कादंबऱ्यांचा विचार करता असे लक्षात येते की, शिक्षणव्यवस्थेतील जातीयतेचे जे चित्रण आले आहे ते वरवरचे व लेखकांच्या स्वानुभावाधारित वाटते. शिक्षणक्षेत्रातील जातवास्तव वरून दिसते

तेवढ्यापुरतेच मर्यादित नाही, या व्यवस्थेत ते अतिशय खोलवर भिनलेले आहे. त्याचा सूक्ष्म वेध कादंबरीकारांना घेता आलेला नाही. कारण शिक्षणविषयक कादंबरी लिहणारे बहुतेक लेखक हे या क्षेत्रात नोकरी करणारे आहेत त्यामुळे पाण्यात राहून माशांशी वैर कशाला या न्यायाने काहीशा सावधपणे ते लिहितांना दिसतात.

मराठी कादंबरीतून शिक्षणसंस्था चालकांच्या जातीय समीकरणाच्या संदर्भात चित्रण प्रकर्षाने आलेले दिसते. मात्र त्यापुढे जाऊन शिक्षणव्यवस्थेबाहेरील लोकांना न उमगणारे, अज्ञात असे या क्षेत्रातील बारकावे येताना दिसत नाहीत. नोकर भरती करताना प्रथम स्वजातीयांना प्राधान्य देणे, जातीतील, नात्यातील उमेद्वार पात्र होईपर्यंत एखादे पद न भरणे, शाळा-महाविद्यालयांमधील जातीय गट, संस्थाचालक, प्राचार्याकडून स्वजातीय- हितसंबंधी लोकांना अनिर्बंध स्वातंत्र्य देणे, त्याच्या चुकांकडे दुर्लक्ष, डोळेझाक करणे, त्यांचे उन्नयन करणे तर इतरांना दुजाभावाची वागणूक देणे, सतत चुका शोधत राहणे, छोट्या-छोट्या चुकांवरून अपमानित करणे, अधिकची कामे लावणे, शोषण करणे, त्रास देणे, महत्त्वाच्या पदांवर स्वजातीयांची वर्णी लावणे, विद्यापीठातील अभ्यासमंडळे वा अन्य निवडणुकांत उच्चशिक्षित प्राध्यापकांचे जातीच्या उमेद्वारांला मतदान करणे, अभ्याक्रमात हितसंबंधियांचे साहित्य घेणे, जातीय संघटना, जातीचे भांडवल, ढाल करणे, जातीय राजकारण, विद्यार्थ्यांचा स्वार्थासाठी वापर करणे, विद्यार्थ्यातील जातीय गट, त्यांना खतपाणी घालणे अशा कितीतरी पद्धतींनी जातीय, संकुचित मानसिकता शिक्षणक्षेत्रात ठाण मांडून बसलेली दिसते. अर्थात अपवाद निश्चितच असतील, परंतु समकालिन शिक्षणक्षेत्राचे हे जात वास्तव त्यातील आतंरिक ताण्याबाण्यांसह पुरेशा गांभीर्याने मराठी कादंबरीतून येताना दिसत नाही.

भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था ही गुंतागुंतीची आहे. तिचे स्वरुप समजून घेतांना तिचे विविध पदर लक्षात घावे लागतात. शिवाय अलिकडे जातीय अस्मितेने संवेदनशील व स्फोटक स्वरुप धारण केले आहे. लोक जातीअंताची भाषा बोलत असले तरी मानसिकतेतून जात हद्दपार झालेली नाही. आमांशाचे जंतू केव्हा केव्हा आतड्याच्या आत, अगदी इतके आत जाऊन बसतात की, अँटिबायोटिक्स वगैरे औषधं अशा कानाकोपज्यात पोहचू शकत नाही असं डॉक्टर म्हणतात. जातीवास्तव या प्रकारचं आहे."[२] त्यामुळे या वास्तवाचे सर्व संदर्भ, ताणेबाणे कादंबरीतून मांडले जातीलच असे नाही. मात्र काही मर्यादा मान्य करुनही या व्यवस्थेवर प्रभाव टाकणारा एक घटक म्हणून शिक्षणक्षेत्रातील जातीसंदर्भाचे प्रातिनिधिक चित्रण करण्याचा प्रयत्न मराठी कादंबरीतून झालेला दिसतो.

संदर्भः

१.कोत्तापल्ले नागनाथ, साहित्याचा अन्वयार्थ,मेहता पब्लिशिंग हाऊस,पुणे,१९९६.(पृ.क्र.१७७)

२.सारंग विलास, मॅनहोलमधला माणूस, मौज प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. २००८. (पृ.क्र.४०)

◆◆◆

कन्नड वचनानुवादाचे मराठी अनुवादित स्वरुप

मार्गदर्शक - डॉ.चंद्रकांत वाघमारे
अधिष्ठाता, मराठी विभाग
राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगाव

संशोधक - राजू ब. जुबरे
मराठी विभाग
राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगाव

प्रस्तावना

भारतासारख्या बहुभाषा संपन्न राष्ट्रामध्ये अनुवाद ही एक अत्यंत महत्वाची अशी राष्ट्रीय एकात्मतेची प्रक्रिया मानावी लागते. कारण या देशात हजारो भाषा, बोलीभाषा अस्तित्वात आहेत. त्या प्रत्येकांची स्वतंत्र अशी ओळख आहे. अनेक भाषांत समृद्ध अशी ज्ञान परंपरा निर्माण झाली आहे. अशी एका भाषेतील समृद्ध ज्ञान परंपरा दुसऱ्या भाषेत अनुवाद रूपाने पोहचली तर, त्या द्वैभाषिकांमध्ये एक सांस्कृतिक अनुबंध निर्माण होऊन एकात्मतेची भावना वृद्धिंगत होण्यास कारणीभूत ठरेल. म्हणून अनुवादाचे महत्व अनन्य असे आहे. विशेषत: शेजारील राज्याची भाषा, त्या भाषेत निर्माण झालेले साहित्य आपल्या भाषेत आणणे आणि आपल्या भाषेतील साहित्य त्यांच्या भाषेत नेणे ही दुहेरी प्रक्रिया खूप महत्वाची ठरते.

एका भाषेतील संहिता, त्यातील आशयाशी एकनिष्ठ राहून दुसऱ्या भाषेत परावर्तित करण्याची प्रकिया म्हणजे अनुवाद होय असे साधारणपणे मानले जाते. अनुवाद या शब्दाची उत्पत्ती अभ्यासकांनी वेगवेगळ्या पद्धतीने मांडली आहे. मूळ धातू वद (याचा अर्थ बोलणे किंवा सांगणे) त्याला जोडलेला 'अनु' हा उपसर्ग (याचा अर्थ 'मागील') त्यातून अनुवाद ही संज्ञा तयार झाली. म्हणजेच 'आधी कोणी सांगितल्यानंतर सांगणे' असा रूढ अर्थ अनुवाद या शब्दास प्राप्त झाला.

अनुवादास भाषांतर असेही म्हटले जाते. या संदर्भात लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी केलेली व्याख्या अशी आहे- "भाषेचा वापर म्हणजे भाषांतर. ....परंतु साधारणत: अनुवाद म्हणजे दुसऱ्या भाषेत अनुवाद असे आपण समजतो, अन्य भाषिक अनुवादालाच भाषांतर असे म्हणतात." भालचंद्र नेमाडे यांच्या मते, "भाषांतर म्हणजे एका भाषिक-सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या भाषिक आवरणात स्थानांतर करणारी द्वैभाषिक प्रक्रिया आहे." याचा अर्थ एका भाषेतील सामुग्री शक्य तेवढ्या समान रूपात दुसऱ्या भाषेत नेणे ही अनुवादाची प्राथमिक स्वरूपाची व्याख्या म्हणावी लागेल. अनुवादाने वैचारिक अनुबंध जोडण्याचे महत्त्वाचे कार्य साध्य होते. त्यादृष्टीने अनुवादाचे महत्त्व आहे.

मराठी संत साहित्याप्रमाणे कन्नड भाषेतील वचन साहित्य हे जीवनमूल्यांचा चिरंतन शोध घेणारे साहित्य आहे. याचा मराठी अनुवाद व्हायला ही खूप उशीर झालेला दिसतो. वचनुवादाचे मराठी अनुवादित स्वरूप आणि अनुवाद परंपरेचा संक्षिप्त आढावा घेण्याचा प्रयत्न या शोध लेखात केला आहे.

शोध लेखाची उदिष्टे

मराठी वचन अनुवादाचा अभ्यास करणे.

वचन अनुवादाच्या स्वरूपाचा शोध घेणे.

वचन अनुवादाच्या मर्यादाचा अभ्यास करणे.

वचन अनुवाद कार्याचा संक्षिप्त आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :

या शोध लेखासाठी विश्लेषणात्मक आणि ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. वचन साहित्यातील शिक्षण मूल्यांचे वेगळेपण स्पष्ट करताना अन्य साहित्यातील भेदावर प्रकाश टाकताना तुलनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

विषय विवेचन :

मराठी वचनानुवादाचा उष:काल

बाराव्या शतकात महात्मा बसवण्णांच्या नेतृत्वाखाली अनेक शरणांनी अनुभाव संवादातून वचन साहित्य निर्माण केले. या साहित्यात मानवीय जीवनमूल्यांची आरास आहे. जीवनाचे तत्त्वज्ञान सरळ, सहज अशा लोकभाषेत मांडले आहे. त्यातून समाज परिवर्तनाची एक नवी क्रांती घडून आली. वचन साहित्य बाराव्या शतकात उगम पावले असले तरी, ती केवळ एक साहित्य प्रकार न राहता, एक परंपरा झाली आहे. कल्याण प्रतीक्रांतीनंतर सुमारे दोन-तीनशे वर्ष अज्ञातवासात राहिलेल्या वचन साहित्याचे पंधराव्या शतकात १०१ विरक्त आणि सोळाव्या शतकात यडेयुरू तोंटद सिद्धलिंग यांच्या मार्गदर्शनाखाली ७०१ विराक्तांनी पुनरुज्जीवन केले.

सोळाव्या शतकाच्या सुरूवातीला वचन परंपरेचा प्रभाव मराठी लिंगायत संतकवींवर पडल्याचे जाणवते. श्री शांतलिंग स्वामी या संतकवीने चेन्नबसवण्णांच्या कन्नड 'करण हसिगे' या ग्रंथाचा मराठी अनुवाद 'करण हंस' या नावाने केला आहे. लिंगायत तत्त्वज्ञानाचा गाढ प्रभाव असलेला, निजगुण शिवयोगींच्या 'विवेक चिंतामणी' या ग्रंथाचा मराठी अनुवाद इ. स. १६०४ मध्ये झाल्याचा संशोधकांचा दावा आहे. चामरसाच्या 'प्रभुलिंगलिले'चा मराठी अनुवाद कवी ब्रह्मदासाने शके १७२२ मध्ये केला. यानंतरच्या संत मन्मथ स्वामी यांच्या साहित्यावर शरण सिद्धान्तांचा गाढ प्रभाव दिसून येतो. मन्मथांच्या मराठी परमरहस्य ग्रंथात अनेक कन्नड धाटणीचे शब्द आणि शरणांच्या नावांचे उल्लेख आले आहेत. मन्मथांच्या नंतरच्या संत परंपरेनेही बसवण्णांवर स्वतंत्र अभंग वाङ्मय निर्माण केले. तेलुगू, कन्नड, संस्कृताप्रमाणेच मराठीत शके १७३८ मध्ये संत शिवदासाने, तर शके १८३९ मध्ये तुकाराम सुनु शंभू यांनी 'बसव पुराण' लिहिले. काव्य-पुराण, अभंग वाङ्मय आणि अनुवाद या माध्यमातून ही परंपरा मराठीत प्रवाहित होत राहिली, तरी प्रत्यक्षात मराठी वचनानुवाद कार्य प्रारंभ होण्यास विसावे शतक उजडावे लागले.

डॉ. जयदेवीताई लिगाडे यांनी पहिल्यांदा कन्नड वचनांच्या मराठी अनुवाद कार्याची सुरुवात केली. इ. स. १९५३ साली शिवयोगी सिद्धरामेश्वरांच्या ६३ वचनांचा मराठी अनुवाद 'सिद्धवाणी' या नावाने

आणि इ. स. १९५४ साली महात्मा बसवण्णांच्या १०१ वचनांचा मराठी अनुवाद 'बसव दर्शन' या नावाने प्रसिद्ध केला. इ. स. १९५३-५४ साली मराठी भाषकांना पहिल्यांदा वचन साहित्याची ओळख झाली. डॉ. जयदेवीताई लिगाडे यांच्या पासून आरंभ झालेली वचन साहित्य अनुवादाची गंगोत्री पुढे संजीव कवी, शशिकला मडकी, डॉ. चंद्रशेखर कपाळे, राजेंद्र जिरोबे, कुमार कोठावळे, कृ. ब. निकुम्ब, डॉ. अमृत यार्दी, श्रीकांत अरळी, प्रा. शालिनी दोडमनी, डॉ. विजय तेलंग, श्रीकांत फाटक, डॉ. डी. व्ही. जोशी, शिवानंद, मल्लिनाथ ऐनापुरे, गुरूनाथ बिरादार, प्रा. आर. एम. करडीगुद्दी, शंकर म. पाटील, सविता नडकट्टी, श्री. शंकर कोरे, स्वरूपा बिराजदार या सर्वांच्या अनुवादातून समृद्ध झाली आहे. महात्मा बसवण्णा यांच्यावरील श्रद्धाभक्तीच्या पोटी ही मराठी वचन साहित्य अनुवाद परंपरा संथपणे वृद्धिंगत होत जाऊन आता ती बहरली आहे. विविधांगांनी तिचा अभ्यास सुरू झाला आहे. अशावेळी कन्नड वचन साहित्याचे मराठीत झालेल्या अनुवादाचे स्वरूप आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

मराठी वचनानुवादाचे स्वरूप

कन्नड वचन साहित्याचे मराठी अनुवादित स्वरूप खालील काही मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल-

१. लिप्यंतर व अनुवाद
२. लिप्यंतर, अनुवाद व वचनांचा अर्थ
३. वचन अनुवाद व निरूपण
४. फक्त वचन अनुवाद
५. अभंगरूप वचन अनुवाद

१. लिप्यंतर व अनुवाद

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील लोकांना कन्नड बोलता येते, पण लिहिता-वाचता येत नाही. त्यांच्या कानावर कन्नड वचनांचे गायन पडलेले असते. सततच्या श्रवणातून काही वचने मुखोद्गतही असतात. येईल तसे त्या वचनाचे गुणगुणणे सुरू असते. अशा लोकांची मागणी ही कन्नड वचनाचे मराठी लिप्यंतर असते. या उद्देशातूनच पहिल्यांदा अशा प्रकारचा अनुवाद झाला असावा. मूळचे कन्नड वचन देवनागरी लिपीत दिले आहे. तसेच त्याचा मराठी अनुवादही दिला आहे.

उदा.

दयविल्लद धर्मवदेवुदय्या ?
दयवे बेकु सकल प्राणिगळेल्लरल्ली.
दयवे धर्मद मूलवय्या,
कूडलसंगय्यानंतल्लडोल्लनय्या.

अनुवाद :

दयेविन धर्म तो कोणता ?
दया असावी सकल प्राणीमात्रा ठायी.

दया हेची धर्माचे मूळ.

न रुचे कूडलसंगमदेवाशी दया विहीन कुळ.

अशा प्रकारचा अनुवाद डॉ. जयदेवीताई लिगाडे, डॉ. अमृत यार्दी, प्रा. श्रीकांत अरळी, प्रा. शालिनी दोडमनी व राजेंद्र जिरोबे यांनी केलेला आहे.

२. लिप्यंतर, अनुवाद व वचनार्थ

या प्रकारामध्ये पहिल्यांदा कन्नड वचनाचे मराठी लिंप्यतर दिले जाते. त्याचा मराठी अनुवाद दिला जातो. त्या वचनाचा आशय लक्षात यावा म्हणून अर्थही दिला जातो. सीमाभागातील वाचक अथवा अभ्यासक हे अशाप्रकारच्या अनुवादाचा आग्रह करतात. अशा प्रकारचा अनुवाद राजेंद्र जिरोबे, मल्लिनाथ ऐनापुरे, शशिकला मडकी, शंकर कोरे, प्रा. शालिनी दोडमनी यांनी केला आहे. प्रा. दोडमनी यांनी काही ग्रंथात वचनाच्या पहिल्या ओळीचे लिंप्यतर देऊन, नंतर पूर्ण वचनाचा मराठी अनुवाद केला आहे. त्यानंतर वचनाचा आशय मराठीत दिला आहे. यामुळे मूळ कन्नड वचनांचा संदर्भ शोधणे सोपस्कर झाले आहे. शिवाय त्यांनी मूळ कन्नड वचनांचा क्रमांकही त्या लिंप्यतरासमोर दिला आहे.

उदा.

दयविल्लद धर्मवदेवुदय्या ?

दयवे बेकु सकल प्राणिगळेल्लरल्ली.

दयवे धर्मद मूलवय्या,

कूडलसंगय्यानंतल्लडोल्लनय्या.

अनुवाद :

दयेविन धर्म तो कोणता ?

दया असावी सकल प्राणीमात्रा ठायी.

दया हेची धर्माचे मूळ.

न रुचे कूडलसंगमदेवाशी दया विहीन कुळ.

वचनार्थ – जगातील सर्व धर्म दयेला प्राधान्य देणारे आहेत. दया नसलेला धर्म हा धर्मच होऊ शकत नाही. कारण दया हेच धर्माचे खरे मूळ आहे. सर्व प्राणीमात्रांच्या कल्याणास एकमेव दयाच सिद्ध होऊ शकते. कूडलसंगमदेवास दया नसलेला धर्म रुचत नाही.

३. अनुवाद व निरूपण

ज्यांना कन्नड भाषा बोलता येत नाही. लिहिता-वाचताही येत नाही. त्यांना लिंप्यतराचा काही उपयोग नाही. सीमावर्ती भागातच याचा उपयोग होतो. म्हणून नंतरच्या काळात वचनांचा मराठी अनुवाद व त्याचा भावार्थ अशा प्रकारचा अनुवाद झाला आहे. असा प्रयत्न शिवानंद, राजेंद्र जिरोबे, स्वरूपा बिराजदार, सुषमा जगजंपी, विजया तेलंग यांनी केला आहे.

उदा. **वेदातीत, षडवर्णरहित, अष्टत्रिंशत कलातीत,**
व्योमातीत, कूलसंगमदेव.

निरूपण : वेदाध्ययन करून जाणता न येणारे, षडक्षरीसारखे मंत्रपठण करून न समजणारे, सोळा चंद्रकला, बारा सूर्यकला आणि दहा अग्नीकला अशा एकूण अडतीस कलांच्या पल्याड असलेले, विशाल आकाशाच्या पलीकडे असीम विस्तार असलेले असे परमात्म्याचे स्वरूप आहे.

४. फक्त अनुवाद

मराठी भाषकांना अर्थबोध होईल अशा आशय संपन्न कन्नड वचनांचा मराठी अनुवाद करण्याचा प्रयत्न झाला. अधिकाधिक अनुवादकांनी या प्रकारचा अनुवाद करण्यावर जास्त भर दिला आहे. कुमार कोठावळे, कृ. ब. निकुम्ब, डॉ. डी. व्ही. जोशी, शिवानंद, प्रा. आर. एम. करडीगुद्दी, सविता नडकट्टी, माणिकप्पा बिरादार यांनी अशा प्रकारचा अनुवाद केला आहे.

उदा.

जळी जैसा वडवाग्नी अव्यक्त,
अंकुरात जैसा रस-स्वाद सुप्त,
कलिकेत जैसा परिमळ अव्यक्त,
कन्यकेठायी जैसा स्नेह सुप्त,
कूडलसंगमदेव तैसाचि स्थित.

५. अभंगरूप वचनानुवाद

महाराष्ट्रात वारकरी संतांचे अभंग वाङ्मय अत्यंत लोकप्रिय आहे. भजन-कीर्तनाच्या माध्यमातून राग व तालबद्ध गायनाने मंत्रमुग्ध करण्याचे सामर्थ्य या अभंग वाङ्मयात आहे. या प्रभावातूनच मराठी लिंगायत संतांनी स्वतंत्रपणे अभंग वाङ्मय निर्माण केले. नंतरच्या काळात वचन साहित्याचा अनुवाद करताना तो अनुवाद अभंग स्वरुपात करण्याचा प्रयत्न झाला. जेणेकरून भजन-कीर्तनात वचने सहजपणे गाता यावेत हा अशा प्रकारच्या अनुवादामागील उद्देश आहे. विशेषत: श्रीकांत फाटक, श्री. गुरूनाथ बिरादार, राजेंद्र जिरोबे यांनी असा प्रयत्न केला आहे.

उदा.

दुग्ध ते उचिष्ट, तया वासराचे | जल ते मत्स्याचे, उचिष्टची ||
पुष्प ते उचिष्ट, तया भ्रमराचे | साधन पुजेचे, काय सांगा ?
कूडलसंगमदेवा, अर्पिन मी जे जे | ते ते गोड कीजे, सहजेची ||

सामान्यपणे अशा स्वरुपात वचन साहित्याचे अनुवाद झाले आहे. अलीकडे फक्त अनुवाद असलेले वचन साहित्य अधिक प्रमाणात प्रकाशित होत असून, ते जनप्रियही होत आहे.

वचनानुवादातील मर्यादा

१. वचन साहित्य हे अनुभाव साहित्य आहे. अनुवादक हा वचनकारांच्या अनुभावाची उंची गाठू शकेलच असे म्हणता येणार नाही.

२. अनुवादकाला दोन्ही भाषेवर प्रभुत्व असावे लागते. अशाप्रकारच्या अनुवादकांची संख्या कमी वाटते.

३. ज्यांचे कन्नड भाषेवर प्रभुत्व आहे, त्यांचा अनुवादात शब्दांचे सामर्थ्य कमी पडलेले दिसते.

४. मराठी भाषेवर प्रभुत्व असलेल्या अनुवादकांच्या अनुवादात आशय सामर्थ्यावर मर्यादा पडलेल्या आहेत.

५. काही अनुवादक शब्दानुवादात गुंतलेले दिसतात.

६. काही अनुवादकाच्या अनुवादात मूळ आशयाकडे दुर्लक्ष झालेले दिसते.

७. काही अनुवादात मूळ साहित्यातील संकल्पना विषयींच्या सूक्ष्म व स्पष्ट ज्ञानाचा अभाव जाणवतो.

८. वचन साहित्याचा अधिक तर अनुवाद हा महात्मा बसवण्णा यांच्यावरील श्रद्धाभक्ती पोटी झालेला आहे.

९. काही अनुवाद हे दुर्बोध आणि रुक्ष वाटतात.

१०.वचनातील अनेक पारिभाषिक पदांना तेवढ्याच ताकदीचा अर्थपूर्ण मराठी शब्द देणे कठीण आहे.

वचन साहित्याचा मराठी अनुवाद करताना अशा काही मर्यादा जाणवतात.

प्रकाशन संस्थांचे योगदान

वचन साहित्याची मराठी अनुवाद परंपरा समृद्ध करण्यात अनुवादकांप्रमाणेच प्रकाशन संस्थांचे योगदान अमूल्य स्वरूपाचे आहे. म्हणून त्यांचाही नामोल्लेख करणे अगत्याचे वाटते. वचन साहित्य विषयक सर्वाधिक ग्रंथ संपदा मराठीत अनुवादित करून त्याचे विक्रमी प्रकाशन करण्याचे काम हिरेमठ संस्थान भालकी अंतर्गत चालणाऱ्या महाराष्ट्र बसव परिषद या संस्थेने केले आहे. या परिषदेच्या वतीने आजवर सुमारे १८० हून अधिक मराठी पुस्तके प्रकाशित झाली असून, यापैकी सुमारे १०० पुस्तके ही अनुवादित आहेत. परिषदेने केलेले एक ऐतिहासिक कार्य म्हणजे कर्नाटक सरकारने प्रकाशित केलेल्या वचन साहित्य खंडाचे मराठी अनुवाद व प्रकाशन कार्य होय. कर्नाटक सरकारने उपलब्ध सर्व वचने १४ खंडात प्रकाशित केली आहेत. त्यापैकी सात ग्रंथ आजवर प्रकाशित झाले असून, तीन खंड प्रकाशनाच्या वाटेवर आहेत. फक्त वचन अनुवाद असलेल्या सात खंडाची पृष्ठ संख्या ७२४९ एवढी असून, प्रकाशित झालेल्या मराठी अनुवादित वचनांची संख्या ही १२००० पेक्षाही अधिक आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात मराठी अनुवादित कन्नड वचन साहित्याचे प्रकाशन करणारी ही एकमेव संस्था आहे.

नियतकालिकांचे योगदान

मराठी अनुवादित वचन साहित्याचे प्रकाशन व प्रसार करण्यात काही प्रमुख नियतकालिकांनी विशेष योगदान दिले आहे. १९६२ साली श्री. शि. बा. संकनवाडे यांच्या संपादकत्वाखाली 'ज्ञानप्रसाद' मासिक सुरू झाले. त्यात त्यांनी वचनांचा मराठी अनुवाद निरंतरपणे प्रकाशित केला. श्री. बी. एस.

पाटील संपादित 'बसवेश्वर' 'संगम', श्री. शिवचंद्र मानूरकर यांच्या वतीने 'शिवशरण' या मासिकातूनही अनुवादित वचनांचे प्रकाशन होत असे. गत दोन-तीन दशकांपासून बेंगळुरू बसव समितीच्या वतीने मराठीतून 'बसव पथ' हे द्वैमासिक सुरू आहे. कोल्हापूरचे श्री. बाळासाहेब म. पाटील यांच्या संपादकत्वाखाली या मासिकातून वचन अनुवाद, वचन निरूपण निरंतरपणे प्रसारीत होत आहे. एकंदरीत मराठीत अनुवादित वचन साहित्य जनसामान्यांपर्यंत पोहचविण्याचे मोलाचे कार्य या नियतकालिकांनी केले आहे.

समारोप

डॉ. जयदेवीताई लिगाडे यांनी १९५३ साली शिवयोगी सिद्धरामेश्वरांच्या वचनानुवाद करण्याद्वारे लावलेल्या इवलाशा रोपट्याचे मडकी-जिरोबे-दोडमनी यांनी संगोपण केले आहे. शिवानंद-करडीगुद्दी यांनी ते रोपटे संवर्धित करीत आहेत. संपादक, प्रकाशक, दासोही आणि मराठी वाचक यांच्या उदार अंत:कारणाने ही मराठी वचन अनुवाद परंपरा लोकाभिमुख होऊन बहरत आहे. मराठी भाषकांच्या हृदय गाभाऱ्यात वचन मोगरा फुलत आहे. त्याचा दरवळ दशदिशांत पसरून अवघे मराठी विश्व सुगंधीत होत आहे. तो सुगंध आपणही घेऊ या आणि इतरांना वाटू या.

निष्कर्ष :

वचनानुवादात गुणात्मक दर्जा सुधारण्यासाठी प्रयत्न करणे.
मराठी अनुवादित वचन साहित्याची समीक्षा करणे.
अनुवाद ही एक नवसृजनात्मक प्रकिया म्हणून समजून घेणे.
वचन अनुवाद कार्यशाळा आयोजित करण्याची गरज आहे.
मराठी व कन्नड साहित्यातील वैचारिक अनुबंध जोडणे.

संदर्भ ग्रंथ

१. **बसव दर्शन : अनुवाद -** जयदेवीताई लिगाडे ,
प्रकाशक, महाराष्ट्र बसव परिषद, हिरेमठ संस्थान, भालकी. प्रकाशन वर्ष : २०१३

२. **विश्वज्योती म. बसवण्णांची वचन गाथा** : अनुवाद - शिवानंद,
प्रकाशक, महाराष्ट्र बसव परिषद, हिरेमठ संस्थान, भालकी. प्रकाशन वर्ष : २०२०

३. **बसव वचनामृत** : अनुवाद- मल्लिनाथ चं. ऐनापुरे, प्रकाशक सुविधान ग्रंथामाला, विश्वकल्याण मिशन, बेंगळुरू. प्रकाशन वर्ष- २०११

४. **अक्कमहादेवीची वचने** : अनुवाद – सौ. शालिनी श्रीशैल दोडमनी
प्रकाशक, श्री. श्रीशैल सोमलिंग दोडमनी, उगार-खुर्द, बेळगाव.

५. **जेथे पहावे तेथे तुझेच रूप** : अनुवाद श्री. गुरुनाथ नागप्पा बिरादार
प्रकाशक, लिंगायत अध्ययन संस्था, एडेयुरू जगद्गुरू तोंटदार्य संस्थान मठ, डंबळ-गदग. प्रकाशन वर्ष – २०१०

◆◆◆

महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य

प्रा. डॉ. रामकृष्ण प्रधान
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला व विज्ञान महाविद्यालय पाटोदा, ता.पाटोदा, जि. बीड

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे चरित्र म्हणजे गोर - गरिब, दिनदुबळयांच्या उत्पान्नासाठी व दलितांच्या, शोषित, वंचिताच्या हक्कासाठी निरंतर केलेल्या, संघर्षाचा इतिहास आहे. वारकरी संप्रदायातील सावता माळी यांच्या कष्टाळू जमातीत फुल्यांचा जन्म १८८७ साली झाला. पेशव्याच्या दरबारात त्यांचे कुटुंब पुष्प सजावटीचे काम करत असल्यामुळे मूळ गोरे आडनावाचे रुपांतर फुले असे झाले. बाल्याअवस्थेत फुल्यांचे मातृछत्र हरवले. पुढे गोंविदरावांनी आई व वडिल अशा दोन्ही भूमीका निभावत मु. फुले यांना वयाच्या सातव्या वर्षी प्रथमिक शाळेत दाखल केले परंतु त्यांना शेवट पर्यंत शिक्षण घेता आले नाही. ज्योतिबा शिकून कामातुन जाईल. असे कुणीतरी गोविंदरावचे कान भरले व त्यांनी ज्योतीबाला शाळेतून काढून घेतले आपल्या पांरपारिक भाजीपाल्याच्या मळयात कामाला लावले सामाजिक प्रथेनुसार वयाच्या तेराव्या वर्षी लग्न लावून दिले. शाळेतून बाहेर पडल्यानंतरही फुले यांचे वाचन लेखन चालूच होते. पुढे फारशी शिक्षक व खिस्ती धर्मोपदे यांच्या माध्यमातुन ज्योतीबाची पुन्हा शिक्षणाची सुरुवात झाली. याच कालखंडात त्यांनी वॉशिटन लुथर यांच्यासारख्या महापुरुषाची चरित्रे वाचली. (थॉमस पेन, यांच्या राईटस ऑफ मॅन, या पुस्तकाचा प्रभाव म. फुले यांच्यावर पडला. अमेरिकेचा स्वतंत्र्यलढा, फ्रान्सची राज्यक्रांती, या विषयावर ही फुले यांनी आपला व्यासंग जोपासला. स्वंतत्र्य, समता, बंधुता या तुडवल्या जाणाऱ्या मुल्याची, शुद्राती शुद्राचे, स्वजातीतल्या कडून होणाऱ्या शोषणाचा प्रखर विरोध फुलांनी आपल्या लेखनातुन केला.

म. फुले यांच्या मैत्रीचा गोतावळा हा सर्व जाती - धर्मामधील मुलाचा होता. या सर्व मित्रासोबत धार्मिक श्रध्दा, मानवी हक्क, कर्तव्य, सामाजिक संबंध अशा विषयावर थोरांच्या चरित्र वाचनातून देशभक्ती व सामाजिक कार्याची प्रेरणा मिळाली.१८२७ साली ज्योतीराव फुल्यांनी इंग्रजी शाळेतील शिक्षणाला पुर्णविराम देऊन विद्यार्थी दशेत इंग्रज राजवटी विरुध्द बंड करण्यास प्रारंभ केला. आपल्या सहकार्याच्या माध्यमातून इंग्रजी राजवट उलथुन टाकण्याचे स्वप्न म. फुले यांनी पाहिले. ब्राम्हण मित्राच्या लग्न मिरवणुकीत म. फुल्यांचा अपमान केला गेला. तो. म. फुले यांच्या जिव्हारी लागला. व या समाजव्यस्थेतील अंतरगातील भिषण विषमता, अन्याय शोषण याची फुल्यांना जाणीव झाली.

जनसामान्याच्या गुलामगीरीचे दारिद्रयाचे रहस्य या अन्याय आणि विषमतेतच दडलेले आहे. आणि त्याचे निराकारन करणे हाच त्यांचा उन्नतीचा प्रगतीचा मार्ग आहे. याची फुल्यांना खात्री पटली व ती झुगारुन देण्याचा प्रयत्न फुल्यांनी केला. केवळ धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतीक, गुलामगिरीतुन स्त्री शुद्रातिशुद्राची सुटका सुटका होणार नाही. ती शिक्षण प्रसारातुन होईल. व त्यांना आकलन होईल. हे फुल्यांनी ओळखले. व त्यानुसार त्यांनी आपला शिक्षणाचा कार्यक्रम आखला. त्यातल्या त्यात स्त्री शिक्षणाला आग्रक्रम दिला. कारण स्त्री साक्षर झाली तर समाज साक्षर होतो. हे सुत्र फुल्यांनी अंगीकारले. १८४८ साली. पुण्यामध्ये

भिंडयाच्या वाडयात पहिली मुलीची शाळा उघडली व त्या अस्पृश्य समाजातील मुलींना प्रवेश दिला. स्वतः पत्नीस शिकवून सावित्रीस शिक्षीका बनविले. तत्कालीन लोकांचा रोष सहन करत शेण, चिखल दगडांचे वार झेलत फुल्यांनी आपले कार्य आविरत चालू ठेवले. मुलीसाठी आणखी शाळा उघडल्या महार मांगाच्या मुलामुलीसाठी सहशिक्षणाच्या शाळा काढल्या, बहुजन समाजाची शिक्षणात हेळसांड होते. व ब्रिटिश राज्यकर्ते आपल्या महसुलाचा मोठा वाटा उच्च वर्णीयांच्या शिक्षणवर खर्च करतात. परिणामी, वरच्या वर्गातील मुले वरिष्ठ पदावर जातात. या बाबत सरकारचे लक्ष वेधुन घेतले.

म. फुले यांच्या कार्याचा कृती आराखडा पाहून तात्कालीन सनातनी मंडळीने भाडोत्री गुंड फुल्यांना मारण्यासाठी पाठविले. पण फुलयांनी आपल्या समाजिक विचारातुन त्या गुंडाचे मनपरिवर्तन घडवून आनले.

शिक्षणानंतर म. फुल्यांनी आपल्या कार्यचा मोर्चा सामाजिक सुधारनेकडे वळविला. सामाजिक रुढी पंरपरेच्या नावाखाली अंधश्रध्देच्या माध्यमातुन स्त्रियावर आत्याचार केले जात होते त्याला फुल्यांनी विरोध केला. केशवपन, विधवा पुनर्विवाह निषेध, वैधव्याला चिकटलेली अशुभता, अपवित्र, विधवांच्या शारिरीक, मानसिक शोषणाचे नाना प्रकार याचा मुकाबला मुलाबाळांना फुल्यांनी आपल्या कृतीतून केला.

भृणहत्या थांबविण्यासाठी फुल्यांनी १८६३ साली बालहत्या प्रतिबंधकगृहाची स्थापना केली. अडचणीत सापडलेल्या विधवा स्त्रियांचे प्रश्न सोडविले. अनाथाश्रमात त्यांच्या मुलांचे संगोपन केले. स्वत : सावित्रीमाई प्रसूतिगृहाची देखभाल करत असत.

विधवाचे केशवपन करणाऱ्या अमानुष प्रथेविरुध्द त्यांनी नाभिकांचा संप घडवून आणला. स्वतः पुत्र प्राप्ती न झाल्यामुळे नातेवाईक व सावित्रीने लग्न करा, असे सुचाविले असता फुले म्हणतात. स्त्री ला जर अपत्यप्राप्तीसाठी दुसरा नवरा करता येत नाही. तर पुरुषाला तरी दुसरी पत्नी करण्याचा अधिकार का असवा ? असा प्रति प्रश्न फुले यांनी केला. बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील मुलांचे संगोपन आईच्या ममतेने सावित्रीने केले. अशाच एका अनाथ मुलाला दत्तक घेवुन सावित्री आणि ज्योतिराव फुले यांनी आपला वारस नेमला.

पुण्यामध्ये पेशव्यांनी अनेक ठिकाणी पाण्याचे हौद बांधले होते. पण याच समाज व्यवस्थेतील महार, मांग चांभार, अस्पृश्य गणले गेलेल्या समाजाला पोटभर पाण्यासाठी मैलो मैल भटकंती करावी लागत असे. त्यांच्यासाठी फुले यांनी १८६८ मध्ये आपल्या घरचा पाण्याचा हौद अस्पृश्यासाठी खुला केला. तत्कालीन कालखंडात ब्राम्हणाने तर सोडाच पण स्वराज्याचा सुध्दा, फुले कुटुंबीयांना रोष पत्कारला लागला. पण फुले डळमळले नाहीत. त्यांनी आपला धाडसी लढा अविरत चालू ठेवला. याच कालखंडामध्ये परमहंसभा, प्रार्थना समाज, सार्वजनिक सभा, आर्य समाज या सामाजिक संस्था समाजव्यवस्थेत आपले कार्य करत होत्या. परंतु या संस्थाची उद्दीष्टे व कार्य फुले यांना न परवडणारी होती. त्यांची कार्यप्रणाली ही उच्चवर्णी यांच्या उनत्ती पुरतीच मर्यादित होती. त्याच्या संस्थेचा लाभ तळागाळातील बहुजन समाजाला होणार नव्हाता हे फुल्यांची ओळखले होते. म्हणुन त्यांनी १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाची दारे सर्व जातीधर्मातील माणसासाठी खुली होती. उच्च निचता, स्पृश्य-अस्पृश्यता, असा कोणात्याच प्रकारचा

भेद या संस्थेत मानला जात नव्हता एकसारखे स्वरुप या संस्थेचे होते. या संस्थेच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्री शुद्राती शुद्रांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करुन देणे. धार्मीक व मानसिक गुलामगीरीतून मुक्त करणे, दारुबंदी, स्वदेशीचा पुरस्कार, खर्चिक विवाहाला आळा, अंधश्रध्दा निर्मुलन अशा सार्वजनीक स्वरुपाचे उपक्रम राबवले.

सर्व माणसे ही ईश्वराची लेकरे आहेत. ती एकमेकांची भावंडे आहेत. भक्त व ईश्वर यांच्यात मध्यस्थीची गरज नाही. मुला मुलींना शिक्षण देणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. असे प्रत्यक्ष आचरणात आणणारे उपक्रम महात्मा फुले यांनी आपल्या सत्यशोधक समाजाच्या अंतर्गत राबवले.

१८७६ ते १८८२ या कालखंडात फुले पुणे महानगर पालीकेचे सदस्य असताना त्यांनी गोरगरीबांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न, शिक्षण, आरोग्य, यासारख्या, प्रश्नांची सोडवणूक केली. लॉर्ड लिटन साहेबांनी १ हजार रुपये देण्याचा प्रस्ताव जाहीर केला, तेव्हा फुले यांनी त्याला नकार देऊन ती रक्कम गोरगरिबांच्या शिक्षणावर खर्च करावी, अशी सुचना केली. पुणे नगरपालिकेच्या बत्तीस सदस्या पैकी एकच असे सदस्य होते. त्यांनी लिटन साहेबांच्या प्रस्तावाला नकार दिला. या समाज व्यवस्थेचा कणा शेतकरी आहे. त्याचे शोषण थांबवून त्याचा विकास झाला पाहिजे, अशी समाजशास्त्रीय भूमीका फुल्यांनी घेतली शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी त्यांनी शेतकरी चळवळीची स्थापना केली. शेतकऱ्यांच्या दारिद्रयाचे मूळ सावकारांनी केलेल्या फसवणुकीत होते आणि बहुतेक जमिनदार सावकार जातीने ब्राम्हण होते.

गरीब शेतकऱ्यांची आणि भूमिहीन शेतकऱ्यांची ते लुट करत असत. ज्योतीरावांनी सावकाराच्या विरोधात शेतकऱ्यांना संघटित करुन संघर्ष पुकारला. सरकारच्या माध्यमातून शेतसारा माफ व कर्ज मिळण्याची व्यवस्था केली. शेतकऱ्यांची ही चळवळ समकालीन समाजधुरीन वृत्तपत्रे , नोकरशाही, लोकशाही आणि उच्चभ्रूवर्ग या सर्वांच्या विरोधाला पुरुन उरली. याचे ध्येय ज्योतीबाच्या नेतृत्वालाच जाते.

शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाप्रमाणेच शहरी भागातील कामगारांच्या प्रश्नाकडेही महात्मा फुले यांनी आपला मोर्चा वळाविला. ज्योतीराव फुल्यांचे सहकारी नारायण मेघाजी लोखंडे हे कामगार चळवळीचे सदस्य प्रणेते मानले जातात. त्यांच्या सोयीने त्यांनी कामगार वर्गाच्या प्रश्नाला वाचा फोडली. दिन दलित स्पृश्य-अस्पृश्य, स्त्री, कामगार, यांच्या सामाजीक प्रश्नांच्या उध्दारासाठी महात्मा फुले आपल्या शेवटच्या श्वसापर्यंत लढले. सामाजिक समस्येच्या निवारनाकडून सामाजिक उन्नतीकडे त्यांची अखंड वाटचाल राहिली. शोषित, वंचित, दबलेल्या, चिरडल्या गेलेल्या समाजाला आत्मभान देऊन, त्याविरुध्द बंड करुन समता, बंधुता, सामाजिक, न्याय या जीवन मूल्यांची पेरणी महात्मा फुल्यांनी आपल्या लेखणीतून व कृतीतून आचरणात आणली.

संदर्भ ग्रंथ

१) महात्मा जोतीराव फुले - धनंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन

२) जोतीपर्व - डॉ. नागनाथ कोत्तापले, स्वरुप प्रकाशन

३) महात्मा फुले आणि शिक्षण डॉ. आ.ह. साळुंखे, लोकायत प्रकाशन

४) समाज क्रांतीचे जनक महात्मा जोतीराव फुले - डॉ. नीला पांढरे, उन्मेश प्रकाशन

◆◆◆

कृषिविषयक नियतकालिके : स्वरूप व प्रेरणा

गजेंद्र प्रभाकर बडे,
विद्यार्थी संशोधक
अहमदनगर महाविद्यालय, अहमदनगर.

१) प्रास्ताविक :

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. आजही देशातील ५५ टक्के ग्रामीण लोकसंख्येचे उपजीविकेचे मुख्य साधन शेती हेच आहे. देशाची सध्याची ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतकरी हा वाचकवर्ग डोळ्यासमोर ठेऊन आता मराठी भाषेतून कृषिविषयक नियतकालिके मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्ध होऊ लागली आहेत. पूर्वी फक्त इंग्रजी आणि हिंदी भाषेपुरतीच मर्यादित असलेली ही नियतकालिके आता मराठीतही मुबलक प्रमाणात प्रसिद्ध होऊ लागली आहेत.

मराठीतील कृषिविषयक नियतकालिकांमुळे शेती, शेतकऱ्यांमधील स्थित्यंतरे आणि कृषी साहित्याचा (कृषी वाड्मय) अभ्यास करणे सोपे झाले आहे. प्राचीन काळी आदिमानव हा जंगलातच राहून कंदमुळे व फळे खाऊन आपला उदरनिर्वाह करत असे. त्यातूनच त्याचे आवडणाऱ्या फळांकडे आणि अन्य वनस्पतिजन्य पदार्थांकडे लक्ष जाऊ लागले. म्हणजे निसर्गानेच आदिमानवाला अभिवृद्धीची युक्ती शिकवली. येथेच खऱ्या अर्थाने कृषी संस्कृतीचा जन्म झाला. पुढे ऋषिमुनींनी आपल्या आश्रमाच्या आसपास ऋषीकृषी सुरू केली. याचाच अर्थ कृषी संस्कृतीचा खरा विकास ऋषीमुनींच्या काळापासून सुरू झाला.''[१]

२) कृषी वाड्मयाची सुरवात :

मराठी वाड्मयाला हजारो वर्षांचा इतिहास आहे. पुढे या वाड्मयाचे विषयानुसार विविध प्रकारात वर्गीकरण झालेले दिसून येते. उदा. : ग्रामीण साहित्य दलित साहित्य, स्त्री साहित्य, आदिवासी साहित्य, मुस्लिम साहित्य, बाल साहित्य, संत साहित्य आदी. हे सर्व साहित्य प्रकार मराठी वाडमयात रूढ झालेले आहेत. परंतु मराठी वाडमयात कृषी वाड्मय किंवा कृषी साहित्य हा साहित्य प्रकार अद्याप रूढ झालेला दिसत नाही. त्यामुळे मराठी वाड्मयात कृषी साहित्याची सुरवात कधी झाली आणि ती कोणी गेली, हे पाहणे महत्त्वाचे आहे.

यानुसार तक्षशिला (सियालकोट) प्रदेशातील पराशर ऋषींनी खिस्तपूर्व १०० या वर्षात कृषिशास्त्र विषयावरील जगातील पहिला स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहे.

'कृषी पराशर' असे या ग्रंथाचे नाव आहे. या ग्रंथाचे ब्रीद वाक्य 'सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमान्वित।' असे आहे. या वाक्याचा अर्थ सर्व शेतकऱ्यांना सुख, समृद्धी व आरोग्य लाभो असे आहे.''[२]

याशिवाय कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, वराहमिहिर (कृषी हवामान) काश्यपीय कृषिसुक्ती या प्राचीन ग्रंथासोबतच प्राचीन वैदिक वाड्मयातही कृषी साहित्य दिसून येते. वैदिक वाड्मयाचा विचार करता ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, ब्राम्हणग्रंथ, आरण्यके व काही उपनिषदांमधून प्राचीन कृषी व वृक्ष-वनस्पतींचे संदर्भ सापडतात.''[३].

३) भारतातील पहिले कृषिविषयक नियतकालिक :

देशातील पहिले कृषिविषयक नियतकालिक सन १८७३ मध्ये सुरू झाले. हे मासिक होते आणि ते इंग्रजी भाषेतून प्रसिद्ध होत असे. 'ट्रान्सॅक्शन्स ऑफ दि अॅग्रीकल्चरल अँड हॉर्टीकल्चरल सोसायटी इन

इंडिया' (Transactions of the Agricultural and Horticultural society in india) असे या मासिकाचे नाव होते. त्यानंतर 'इंपेरिअल फॉरेस्ट इन्स्टिट्यूट' या संस्थेने सन १८७३ मध्ये इंडियन फॉरेस्ट्री (Indian forestry) हे मासिक सुरू केले. पुढे सन १९१४ मध्ये मध्ये 'कृषीसुधार' आणि सन १९३१ मध्ये 'ॲठीकल्चर अँड लाईव्हस्टॉक इन इंडिया' व 'इंडियन जर्नल ऑफ ॲठीकल्चरल ही दोन मासिके सुरू झाली. त्यानंतर सन १९४० मध्ये इंडियन फार्मिंग आणि १९४७ मध्ये 'इंडियन लाईव्हस्टॉक' हे नियतकालिक सुरू झाले.

४) मराठीतील पहिले कृषिविषयक नियतकालिक :

मराठी भाषेतून प्रसिद्ध झालेल्या पहिल्या कृषीविषयक नियतकालिकाबाबत विविध मतप्रवाह आहेत. बा. द. सातोस्कर यांनी त्यांच्या मराठी मासिकाचे पहिले शतक या पुस्तकात १९ व्या शतकातील मासिकांची यादी दिली आहे. या यादीत मराठीतील पहिले नियतकालिक (१८४०) प्रसिद्ध झाल्यापासून १९०० पर्यंत सुरु झालेल्या नियतकालिकांची यादी वर्षनिहाय दिली आहे. या यादीत विदर्भातील अमरावती येथून १८८३ मध्ये प्रसिद्ध झालेले 'शेतकरी'[४] हे मराठी भाषेतील पहिले कृषिविषयक नियतकालिक दिसते आहे. हे मासिक होते. शिवाय काही अभ्यासकांच्या मते पुण्यातून प्रकाशित होणारे 'शेतकी आणि शेतकरी' हेच मराठीतील पहिले कृषिविषयक नियतकालिक आहे. हे नियतकालिक डेक्कन ॲठिकल्चरल असोसिएशनच्यावतीने प्रकाशित करण्यात येत असे. जून १९१० ला हे नियतकालिक सुरू होऊन १९५१ मध्ये ते बंद पडले. मात्र या दोन्ही दाव्यांमध्ये तथ्य आढळून येत नाही. कारण या दोन्हीही नियतकालिकांपुर्वी म्हणजेच १८७६ मध्ये 'शेतकी सुधारणा' हे कृषिविषयक नियतकालिक प्रसिद्ध होत असल्याची नोंद आढळते. डॉ. उषा मा. देशमुख यांनी 'मराठी नियतकालिकांचा वाङ्मयीन अभ्यास (खंड दुसरा)' या ठांथात १८६८ ते १८९० या कालावधीत प्रसिद्ध झालेल्या मराठी नियतकालिकांची वर्षनिहाय यादी दिली आहे. या यादीत शेतकी सुधारणा हे कृषिविषयक नियतकालिक १८७६ मध्ये प्रसिद्ध झाल्याचा स्पठ उल्लेख आहे.[५] या तीनही कृषिविषयक नियतकालिकांच्या प्रसिद्धीच्या वर्षाची कालानुक्रमानुसार तुलना केल्यास, 'शेतकी सुधारणा' हेच मराठीतील पहिले कृषिविषयक नियतकालिक असल्याचे स्पठ होत आहे.

दरम्यान, सन १८२८ ते १९३२ या १०४ वर्षाच्या कालखंडात उणेपुरे सर्व विषयांवर मिळून एकूण ९६६ मराठी नियतकालिके प्रसिद्ध झालेली आहेत. यामध्ये कृषीविषयक नियतकालिकांची संख्या ही केवळ अकरा इतकी अल्प आहे. यामध्ये 'शेतकी सुधारणा', पुणे (१८७६), 'शेतकरी' अमरावती (१८८३), 'शेतकऱ्यांचा कैवारी' मुंबई (१८९३),[६], 'कृषिकर्म प्रकाश' कोल्हापूर (१९०१),[७], 'शेत-शेतकी व शेतकरी' (१९०४), 'शेतकी आणि शेतकरी' पुणे (१९१०), 'शेतकरी' अहमदनगर (१९११),[८] , 'शेतकरी हिंदुस्थान' (१९२१),[९] , 'शेतकरी' अहमदनगर, (१९२२),[१०] , 'शेतकी शेतकरी', अमरावती (१९२५),[११] आणि 'ठाामणी' नागपूर व पुणे, (१९३२).[१२]. यांचा समावेश आहे.

५) नियतकालिकांचे स्वरूप :-

५.१) नियतकालिक म्हणजे काय? :

मुद्रित माध्यमांचे युग सुरू झाल्यानंतर विविध प्रकारच्या नियतकालिकांचा जन्मही होण्यास सुरवात झाली. त्यातूनच दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक, षण्मासिक, वार्षिक, द्विवार्षिक आदी नियतकालिके जन्माला आली. एका विशिठ कालावधीनंतर प्रसिद्ध होणारे प्रकाशन म्हणजे नियतकालिके होय, ही नियतकालिकांची ढोबळमानाने केली जाणारी व्याख्या आहे.

५.१.१) नियतकालिक व्याख्या (Periodical) :

१) एका विशिठ किंवा ठराविक कालावधीनंतर नियमितपणे प्रकाशित होणाऱ्या मुद्रित किंवा हस्तलिखित प्रकाशनाला नियतकालिक म्हणतात.[१३].

२) ठराविक वेळेला घडून येणारे किंवा प्रकाशित होणाऱ्या प्रकाशनाला नियतकालिक म्हणतात.[१४]

लिखित किंवा मुद्रित पृष्ठांचा बांधलेला संठाह, ज्यात मानवाचे विचार, कल्पना, ज्ञान आदी ठांथित करून ठेवले जातात. त्याला स्थूल मानाने ठांथ किंवा पुस्तक म्हटले जाते.चीनमध्ये इ. स.१०५ च्या सुमारास कागदाचा शोध लागला. परंतु कागदाचा शोध लागण्यापूर्वीसुद्धा भूर्जपत्रे यालाच (बोली भाषेत आपण भोजपत्र असे म्हणतो.) ताडपत्रे, पपायरसचे पापुद्रे अशा झाडांच्या पानावर बहुतेक साहित्य हे हस्तलिखित स्वरूपात नोंदवले जात असे. मात्र कागदाचा शोध लागल्यानंतर पुढे सर्रासपणे कागदावरच लेखन होऊ लागले. त्यानंतर योहना गुटेनबर्गने सन १४३९ मध्ये मुद्रणयंत्राचा शोध लावला. हा शोध लागेपर्यंत मूळ लेखन आणि त्याच्या प्रती हातानेच लिहिणे भाग पडत असे. त्यामुळे मुद्रणयंत्राचा शोध लागण्यापूर्वी ठांथनिर्मिती ही मर्यादित होती. मुद्रण यंत्राच्या शोधानंतर मात्र पुस्तक किंवा नियतकालिक निर्मिती प्रक्रियेला प्रचंड वेग आला. त्यातूनच दस्तऐवजाचे वेगवेगळे प्रकारही निर्माण होऊ लागले. यामध्ये दैनिक, साप्ताहिक, द्विसाप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, द्विमासिक, त्रैमासिक, चौमासिक, षण्मासिक, वार्षिक, द्विवार्षिक, पुस्तक, हस्तपत्रिका, घडीपत्रिका, पुस्तिका, भित्तिपत्रके आणि परिपत्रके आदींचा समावेश आहे.

५.१.२) पुस्तक, पुस्तिका आणि नियतकालिकातील फरक :

अ) पुस्तक :

पुस्तक म्हणजे टंकलिखित मजकुराची किमान ४९ किंवा त्यापेक्षा अधिक पाने असलेला दस्तऐवज होय, ही संयुक्त राठ्रसंघाने पुस्तकाची केलेली व्याख्या आहे. पुस्तकाची ओळख सांगण्यासाठी, त्यासाठी लेखक आणि प्रकाशक असावा लागतो. पुस्तक हे वर्षातून केव्हाही प्रकाशित करता येते. यासाठी विशिठ कालमर्यादेचे बंधन नाही. शिवाय पानांचा आकार आणि संख्येवरही बंधन नसते.'पुस्तकांना सर्वसाधारणपणे मुखपृष्ठ व मलपृष्ठ असते. पुस्तकात अनुक्रमणिका, उदाहरणे असतात. त्यांचे स्वरूप व प्रकार हा लांबी-रुंदी म्हणजेच रकान्यांच्या स्वरूपात असतो.[१५]

ब) पुस्तिका :

संयुक्त राठ्रसंघाने निश्चित केलेल्या पुस्तकाच्या व्याख्येत न बसणारा म्हणजेच किमान ४९ पेक्षा कमी पाने असणारा प्रकाशित दस्तऐवज म्हणजे पुस्तिका होय.

पुस्तिका हा केव्हाही प्रसिद्ध होऊ शकणारा दस्तऐवज आहे.

१) हस्तपत्रिका, घडीपत्रिका :

हस्तपत्रिकेचा एकच कागद असून, त्याचे मधोमध घडी घालून दोन भाग केलेले असतात. हस्तपत्रिकेत एकाच प्रश्नाची सविस्तर माहिती दिलेली असते. त्यात अचूक माहिती दिलेली असते. पत्रक हा विविध उत्पादनाच्या जाहिरातीसाठी किंवा प्रचारासाठी वापरला जाणारा आणि कमी खर्चात प्रकाशित होणारा दस्तऐवज आहे. पत्रकाच्या प्रकाशनासाठी वेळ, काळ बंधन नसते. शेतीविषयक उत्पादन करणाऱ्या कंपन्या, त्यांचे उत्पादन शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी या पत्रक या दस्तऐवजाचा सर्वाधिक वापर करत असतात. घडीपत्रिका ही हस्तपत्रिकेसारखीच असते. परंतु ही हस्तपत्रिकेपेक्षा मोठी असते. त्यामुळे हिची पृष्ठसंख्या ही लांब कागदाला दोन, तीन किंवा चार घड्या पाडून वाढवली जाते.

२) भित्तिपत्रके :

'भित्तिपत्रके ही पातळ कागदावर, पुठ्ठ्यावर किंवा सपाट भिंतीवर काढून, चौका-चौकांत किंवा

रहदारीच्या मार्गावर लावली जातात. जेणेकरून ही लोकांच्या चटकन नजरेस पडू शकतील, ही यामागची भावना असते. भित्तिपत्रकांमुळे कमी शब्दांत, आकृतीत किंवा चित्राद्वारे संदेश प्रसारित करता येतो.

३) परिपत्रके :

एकाच मजकुराचे अनेक लोकांना पाठविण्यात येणारे पत्र म्हणजे परिपत्रक होय. लोकांना माहिती देण्यासाठी, विस्तार कार्यक्रमासाठी व त्याची कल्पना देण्यासाठी सभा, गटचर्चा, प्रात्यक्षिके आदी कार्यक्रम कळविण्यासाठी परिपत्रकाचा वापर करतात.१६.

४) नियतकालिक :

नियतकालिक हे ठराविक किंवा विशिठ कालांतराने प्रसिद्ध होणारा दस्तऐवज असतो. नियतकालिकांच्या आकार आणि पृष्ठांच्या (पानांच्या) संख्येवर कुठलेही बंधन नसते.

६) कृषी नियतकालिकांची प्रेरणा :

६.१) मुळात कृषी नियतकालिकांचा प्रारंभ हा शेतीविषयक ज्ञानाचा प्रसार आणि प्रचार करण्याच्या हेतूने झालेला आहे. त्यामुळे शेतीविषयक ज्ञानाबाबतचा मजकूर देणे, त्यातून शेतीची उत्पादन क्षमता वाढविणे आणि शेतीविषयक संशोधनात्मक माहितीची जनजागृती करणे, ही महाराष्ट्रातील कृषिविषयक नियतकालिकांची कृषी ज्ञान प्रसाराची प्रेरणा आहे.

६.२) कृषिविषयक नियतकालिकांना टपालाच्या दरात खास सवलत देण्यात आलेली आहे. यामुळे जसा जुन्या कृषिविषयक नियतकालिकांचा प्रसार वाढू लागला. तसेच छपाई तंत्रज्ञानात झालेला बदल, आधुनिक छपाईत तंत्रज्ञानाचा वाढलेला वापर, यामुळे छपाईची प्रक्रिया खूपच सुलभ आणि माफक बनली आहे. यामुळे कृषी नियतकालिकांच्या छपाई खर्चात मोठी घट झाली. परिणामी कृषी विषयावरील नव्या नियतकालिकांचा जन्म होण्यास प्रेरणा मिळाली. त्यातूनच अनेक नव-नवीन कृषी नियतकालिके सुरू झाली आहेत.

६.३) देशातील पहिले मराठीतील कृषी मासिक हे महाराष्ट्रातील पुणे येथून १८७६ मध्ये सुरू झाले. या मासिकाचे नाव शेतकी सुधारणा असे होते. या मासिकाला शेतकरी वर्गाकडून उत्तम प्रतिसाद मिळाला आणि त्यातूनच कृषिविषयक मराठी नियतकालिकांना प्रेरणा मिळू लागली.

६.४) कृषी नियतकालिकांच्या प्रारंभापासूनच शेतकऱ्यांना शेतीविषयक तंत्रज्ञान प्रसाराचे महत्त्व पटले. कृषी तंत्रज्ञान प्रसाराचे समर्थ माध्यम म्हणून कृषिविषयक मराठी नियतकालिके निघू लागली. यामुळे महाराष्ट्रात शेतीविषयक तंत्रज्ञानाविस्ताराचे भरीव काम झाले.

६.५) महाराष्ट्रातील कृषी शिक्षणाचा प्रसार, कृषिविषयक साहित्य वाचन-लेखनाची आवड, विमान, रेल्वे, वाहतूक सेवा, ई-मेल, तारायंत्र, दूरध्वनी, भ्रमणध्वनी, आणि व्हॉट्‌ॲप आदी दळणवळणांच्या साधनांमुळे प्रवासाची, कृषिविषयक बातम्या, लेख, कविता, वाङ्मय सहजपणे उपलब्ध होण्याची सोय, छापखाने, संगणकक्रांती आदींमुळे अल्पखर्चात आणि कमी वेळ व श्रमात कृषी लेखन प्रसाराचे साधन उपलब्ध झाले. या सर्वांमुळे मराठीतील कृषिविषयक नियतकालिकांच्या उदयाला आणि प्रसाराला प्रोत्साहन मिळाले. यामुळे मराठी कृषी नियतकालिकांच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढ होऊ लागली आहे.

६.६) मराठीतील कृषिविषयक नियतकालिकांची नावे ही शेती, शेतकरी, गाव, व्यापार आणि कृषी उत्पादनांशीच निगडित आहेत. यामुळे कृषी तंत्रज्ञान उत्पादित करणाऱ्या औद्योगिक कंपन्या, रासायनिक खते व बी-बियाणे उत्पादन कंपन्या आणि शेतकरी आदींना या नियकालिकांमुळे कृषिविषयक तंत्रज्ञानाच्या प्रसार व प्रचाराची प्रेरणा मिळते आहे.

६.७) राज्याची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढते आहे. याउलट शेतीच्या धारणा क्षेत्रात घट होत आहे. यामुळे

कमी क्षेत्रात अधिक उत्पादन काढण्याचा नवा जमाना आला आहे. यासाठी शेतीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढतो आहे. त्यातूनच मराठीतील कृषिविषयक नियतकालिकांचा वाचकवर्ग वाढला आहे. यामुळे कृषिविषयक नियतकालिकांचा उदय व प्रसार वाढू लागला आहे.

६.८) राज्यातील नामांकित आणि प्रतिष्ठित कृषी नियतकालिकांत आपला शेतीविषयक लेख, कविता किंवा वैचारिक लेख प्रसिद्ध व्हावे, असे प्रत्येक कृषी लेखकाला वाटत असते. मात्र तसे न झाल्याने काही लेखकांनीच कृषिविषयक नियतकालिकांची निर्मिती केली आहे.

६.९) आपले लेखन अन्य कोणतेच नियतकालिक प्रसिद्ध करीत नसेल तर, आपणच आपले लेखन प्रसिद्ध करायला काय हरकत आहे? या विचारातूनही नवीन कृषिविषयक नियतकालिकांची जन्म झालेला दिसतो आहे.

७) समारोप :

मराठीतील कृषिविषयक नियतकालिकांचा अभ्यास करत असताना आतापर्यंत मराठीतील वाड्मयीन नियतकालिकांवर मोठ्या प्रमाणात संशोधन झालेले दिसून आले आहे. सध्या विषयनिहाय नियतकालिके प्रसिद्ध होण्याचे प्रमाण वाढलेले आढळून आले आहे. यामध्ये दलित, आदिवासी, महिला, बालके, कामगार, कृषी, अध्यात्म, धर्म, विज्ञान, जलसंधारण, सहकार, अर्थ, वाणिज्य, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास आदी विविध विषयांवरील नियतकालिकांचा समावेश आहे. यापैकी मराठीतील कृषीविषयक नियतकालिकांवर संशोधन झालेले आढळून येत नाही. कृषी नियतकालिकांचे स्वरूप हे अन्य सर्वसामान्य नियतकालिकांप्रमाणेच आहे. मात्र या नियतकालिकात शेतीविषयक नवीन तंत्रज्ञान, माहितीपर लेख आणि यशोगाथांवर अधिक भर दिलेला दिसून येत आहे.

दरम्यान, मराठीतील पहिले कृषिविषयक नियतकालिक कोणते, याबाबत विविध अभ्यासकांमध्ये दुमत आहे. काही अभ्यासकांच्या मते, पुणे येथील डेक्कन ॲठिकल्चरल असोसिएशनच्यावतीने जून १९१० मध्ये प्रसिद्ध करण्यात आलेले शेतकी आणि शेतकरी, तर काही अभ्यासकांच्या मते विदर्भातील अमरावती येथून १८८३ मध्ये प्रसिद्ध झालेले शेतकरी हे कृषीविषयक पहिले नियतकालिक आहे. या दोन्ही दाव्यांमध्ये तथ्य नसल्याचे दिसून आले आहे. पुणे शहरातून १८७६ मध्ये शेतकी सुधारणा हे आणखी एक कृषिविषयक नियतकालिक प्रसिध्द झाल्याचे अभ्यासातून स्पठ झाले आहे. याआधारे शेतकी सुधारणा हेच मराठीतील पहिले कृषिविषयक नियतकालिक असावे, असा निष्कर्ष निघाला आहे.

शेती, शेतीचे प्रश्न, त्यातून उद्भवणाऱ्या समस्या, य समस्यांवरील उपायोजना, शेतकऱ्यांच्या समस्या, प्रश्न, विविध मागण्यांसाठी केली जाणारी शेतकरी आंदोलने, शेतीतील विविध प्रयोग, शेतीविषयक यशोगाथा या कृषिविषयक नियतकालिकांच्या प्रेरणा असल्याचे दिसून आले आहे. यामुळे कृषिविषयक नियतकालिकांवर विविध विषयांवर संशोधन करण्यास मोठा वाव आहे.

संदर्भ सूची

१) प्रल्हाद यादव - कृषी प्रवचने, विमल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती जानेवारी २०१२. पृष्ठ ०१.

२) डॉ. रजनी जोशी- प्राचीन भारतीय कृषी विज्ञान, सकाळ प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती मे २०१९. पृष्ठ २३.

३) डॉ. रजनी जोशी- प्राचीन भारतीय कृषी विज्ञान, सकाळ प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती मे २०१९. पृष्ठ ०१.

४) बा. द. सातोस्कर - मराठी मासिकांचे पहिले शतक, शुभदा-सारस्वत पब्लिकेशन प्रा, लि., पुणे, जून १९८६, पृष्ठ १६२.

५) संपादक डॉ. उषा मा. देशमुख - मराठी नियतकालिकांचा वाङ्मयीन अभ्यास (खंड दुसरा), (१८८३-१९३७), मराठीचे अध्यासन ः मराठी भाषा आणि साहित्य विभाग, मुंबई विद्यापीठ आणि स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती ११ ऑगस्ट १९९४. पृष्ठ १७४.

६) रा. के. लेले - मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती २००९. पृष्ठ ५१५.

७) रा. गो. कानडे - मराठी नियतकालिकांचा इतिहास, कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, प्रकाशन १९३८. पृष्ठ १९.

८) रा. के. लेले - मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती २००९. पृष्ठ ८७३.

९) रा. के. लेले - मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती २००९. पृष्ठ ७९९.

१०) रा. के. लेले - मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती २००९. पृष्ठ ६१८.

११) रा. गो. कानडे - मराठी नियतकालिकांचा इतिहास, कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, प्रकाशन १९३८. पृष्ठ १९.

१२) मो. वि. भाटवडेकर - राजहंस व्यावहारिक मराठी शब्दार्थकोश, राजहंस प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, आक्टोबर २००७. पृष्ठ ३७८.

१३) एस. व्ही. सोहोनी - (हौं ज़्र्र्देम्प् ग्मूदर्हैब द त्नन्हु ाहुत्प, नितीन प्रकाशन, पुणे, नवीन आवृत्ती, सप्टेंबर २०१२. पृष्ठ ५६२.

१४) डॉ. टी. एस. खुस्पे, डॉ. एस. व्ही. सुपे - कृषी-संज्ञापन आणि पत्रकारिता ः पुस्तक १, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्रथम प्रकाशन, २००७, पुनर्मुद्रण जून २०१७. पृष्ठ ७५.

१५) डॉ. टी. एस. खुस्पे, डॉ. एस. व्ही. सुपे - कृषी-संज्ञापन आणि पत्रकारिता ः पुस्तक १, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्रथम प्रकाशन, २००७, पुनर्मुद्रण जून २०१७. पृष्ठ ७७.

◆◆◆

तुकारामाच्या अभंगाची वैशिष्ट्ये

डॉ.संगीता घुगे
मराठी विभाग
यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

मध्ययुगीन मराठीमध्ये तुकारामाचे स्थान हे आढळ ध्रुव तार्‍यासारखेच आहे. अर्थात मराठी साहित्यात सर्वात वरचे स्थान तुकारामाचे आहे. तुकोबाचे अभंग हे सर्वसामान्य जनतेच्या काळजाला स्पर्श करून अगदी सहज जातात. तुकारामांनी थोडे तिरके अभंग लिहिले नसून तब्बल ५००० अभंग त्यांच्या नावावर आहेत. याबद्दल असेही म्हणतात, की हे अभंग इंद्रायणीत बुडविल्यानंतर सर्वसामान्य लोकांच्या काळजात ते ठाण मांडून बसल्यामुळे परत ते उपलब्ध झाले. तुकोबाचे हे अभंग, कविता एक प्रकारचे त्याकाळचे जीवनभाष्यच होय. ही कविता लिहिताना अभंगाची एक एक ओळ, चरण लिहिताना तुकोबांनी त्यात जणू आपले अंतःकरणच ओतलेले दिसून येते. आपले सर्वस्व पांडुरंगाला वाहिलेले पाहायला मिळते. त्यामुळेच त्यांची अभंग वाणी ही अमर ठरलेली आहे. कारण त्यांचे अभंग हे त्यांच्या व्यक्तिगत परंतु सर्व स्पर्शी अशा जीवना अनुभवातून प्रगट झालेले आहेत.

नामदेवाकडून अपूर्ण राहिलेली अभंग लेखनाची प्रतिज्ञा पुढे तुकोबारायांनी पूर्ण केलेली दिसते.

"नामदेव केले स्वप्ना माजी जागे।
सर्वे पांडुरंगे येवो निया ॥
सांगितले काम करावे कवित्व ।
वावगे निमित्य बोलू नये ॥"

असे ते स्वतःच सांगतात.

विद्येने अभंगाचे सारे श्रेय ते विश्वंभराला देतात.

"काय म्या पामरे । बोलावी आहे ।
बोलाविता धनी वेगळाची ॥"

अशा प्रकारे बोलविणारा धनी वेगळाच असतो असे ते म्हणतात.

तुकोबाची जीवनगाथा:-

तुकारामांचा जन्म इ.स.१५९८ मध्ये जन्म झाला. वाडवडील देहू गावचे महाजन असल्यामुळे अतिशय श्रीमंत ते होते. तुकाराम बोल्होबा आंबिले हे त्यांचे संपूर्ण नाव. आंबिले घराण्यात कित्येक पिढ्यापासून विठ्ठल भक्तीची परंपरा चालत आलेली होती. त्यामुळेच विठ्ठल भक्ती घराण्याची मिजास असल्याचे ते सांगतात. उत्तम व्यवहारे धन जोडून त्यांनी काही वर्षे दोन बायकांचा संसार सुखात केला

पुढे त्यांच्या दैवाचे फासे उलटे पडले म्हणा किंवा एका वाण्याच्या पोराला मराठी साहित्यात आढळाचे स्थान मिळवून द्यायचे होते म्हणून म्हणा त्यांच्यावर एकापाठोपाठ अनेक संकटे ही आली. संकट काळात खरे तर मोठमोठ्या माणसाचे धैर्य खचून जाते. तिथे संसारी गृहस्थाचा काय पाड ? वयाच्या सतराव्या वर्षानंतर तुकातुकारामावर एका मागे एक दुःखाचे घाव बसत गेले आणि त्यामुळेच त्यांच्यात विरक्तवृत्ती निर्माण होऊ लागली. सुरुवातीला आई-वडिलांचे कृपा छत्र नाहीसे झाले. भावजय वारली म्हणून मोठा भाऊ विरक्त बनला. कुटुंबाला पोहोचणारे ते पारंपारिक साधन होते ते किराणा दुकान बंद पडू लागले आणि बुडीत, थकबाकीदार वाढल्यामुळे शेवटी दुकान बंद पडले. दुकानाचे पार तीन- तेरा वाजले. आधार द्यायला कोणीच उरले नाही म्हणूनच ते म्हणतात,

"कोणाच्या आधारे करू मी विचार ।
कोण देईल जीव माझ्या जीवा ॥"

असा आर्त प्रश्न त्यांना पडलेला दिसतो. या धक्क्यातून ते सावरलेले नाहीत, तोच फार मोठा दुष्काळ गावात पडला. खरे तर तो दुष्काळ नसून महादुष्काळच होता आणि या दुष्काळाने तुकारामाच्या घराची, संसाराची पार वाताहत केली. पहिली बायको रखमाबाई, मुलगा संतु त्यांच्या डोळ्यात देखत भाकर- भाकर करीत मृत्यू पावले. त्यांना तुकोबा वाचू शकले नाहीत. घरात शितभर अन्न देखील राहिले नव्हते.

दुसरी पत्नी जिजाई अतिशय कजाग स्त्री. तोंडाचा पट्टा एकदा तिच्या सुरू झाला की तुकोबांना ती गांजून काढी आणि हे तिचे बोलणे दिवसातून अनेक वेळा घडे. त्यामुळे तिचा वैताग आला. तुकोबा कंटाळले. जीवनातील या सर्वच दुःखद प्रसंगाचे दुःख त्यांच्या अभंग वाणीतून सतत वाहत राहिले. संसारात, घरात आपल्या भावनांना तुकोबांनी अभंगांमध्ये मुक्तपणे वाट करून दिली. संसाराचा विस्फोट झाल्यामुळे तुकोबा संसारातून उद्विग्न बनले आणि हे एका परीने बरेही झाले. वाईटातून चांगले होते ते असे. या वैतागातून उद्विगनेतेतून खडतर जीवनाला सामोरे जाण्यासाठी जो मनाचा निधडेपणा, धीटपणा हवा असतो तो त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात आला आणि शेवटी तुकोबांनी संसाराच्या काठावरून वैराग्याच्या वाळवंटात उडी घेतली.

संकटे, दुःख आणि चिंता तडफडून मरणाऱ्या पत्नीचा, मुलाचा चेहरा आठवून ते वारंवार दुःखी, कष्टी व्हायचे आणि असे उद्विग्न झालेले तुकाराम गावा शेजारील डोंगराच्या आश्रयाला जाताना दिसायचे.पुढे पुढे ते लोकांना टाळू लागले. आपण आपल्यातच मग्न राहू लागले. त्यांनी एकांतात राहणेच पसंत केले. त्यांना एकांतात राहणे बरे वाटू लागले आणि याच एकांतात ते ईश्वर चिंतनात आपला वेळ घालू लागले. त्यातच ते खूप रमले.

प्रत्येक माणसाच्या लौकिक जीवनाचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यात असते. तशाच अर्थाने लेखकाने लिहिलेले कुठलेही पुस्तक हे त्याचे चरित्र- आत्मचरित्र असते. तसे ते तुकोबाच्या

काव्यातही आलेले आहे. भागवत धर्माच्या मंदिराचा कळस बनलेला असा हा महाकवी इ. स. १६४९ मध्ये वैकुंठवासी झाला.

तुकोबाच्या अभंगाची वैशिष्ट्ये:-

"रात्र न दिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन"

मनाची आणि समाजातील ढोंगी, प्रतिष्ठितांना विरोध असा रात्रंदिवस तुकोबाचा संघर्ष पुढे चालू राहिला. हा जो झगडा होता तो तत्कालीन शुद्रातील सामाजिक पार्श्वभूमीवर चालूच होता. त्यामुळे या समाजाचे सामुदायिक मन तुकोबाच्या अभंगात व्यक्त होते.

आपल्या वैयक्तिक सुखदुःखाबरोबरच त्यांच्या अभंगामधून वर्गीय सुखदुःखाचा अविष्कार झालेला दिसून येतो. तुकाराम हे शूद्र आणि वैश्य या वर्गाचे प्रतिनिधी होते. त्यामुळे या वर्गाच्या विकासाला अडथळा आणणाऱ्या उच्चनीच भेदभावांवर परंपरागत नीतीमूल्यांवर तुकारामांनी आपल्या अभंगातून हल्ला केला. कर्मठांचे ढोंग विद्वानाची पोकळ पोपटपंची महानुभावनात इत्यादी धर्मपंथातील आचाराचा कठोरपणा त्यांनी सर्वांसमोर उघड केला.

त्यांनी कुठल्याही विद्रोहाचे, बंडाचे हे वैशिष्ट्य असते की तिथे परंपरागत जुनी अन्यायीमूल्ये, राजवट उध्वस्त करणे हे उद्दिष्ट असते. त्याचबरोबर नवी मूल्ये नवी राजवट निर्मितीवरही भर असतो. तुकारामाने समाजातील ढोंगीपणा, पोपटपंची परंपरागत नीती मूल्यांवर हल्ला चढविला.या विध्वंसनाच्या कार्याबरोबरच, स्वामनिष्ठा, धर्मनितीचे श्रेष्ठत्व, धर्माभिमान, सदाचाराचे महत्व इत्यादी उच्चमूल्याची ओळख सर्वसामान्य लोकांना करून दिली. तुकोबाच्या याच कार्याने प्रेरित होऊन पुढे शिवकाळात ध्येयनिष्ठ संघटित आणि लढवय्या असा कुणबी मराठा समाज निर्माण झाला. या मावळ्याच्या बळावरच स्वराज्याची स्थापना शिवाजी राजांना करता आली असे काही अभ्यासकांचे मत आहे.

1. तुकोबाच्या अभंगाचे कार्य हे विधायक व विध्वंसक अशा दोन्हीही स्वरूपाचे आहे.
2. तुकारामाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्पष्ट प्रतिबिंब त्यांच्या अभंगात पडलेले आहे.
3. व्यक्तिगत जीवनातील सुखदुःख हे वर्गीय जाणीव व्यक्त करतात आणि तुकारामाचे अभंग विश्वात्मक बनतात.
4. तुकोबांनी आपल्या अभंगाप्रमाणे समाजाला नीतीबोध ही केला. त्यामुळे ते सर्व वर्णियात आदरणीय ठरले.
5. सनातनी, अहंकारी पंडित किंवा समाजकंटक यांची कृष्णकृत्ते चव्हाट्यावर आणून त्यांनी अशा प्रकाराला त्या काळात आळा घातला, कठोर टीका केली. त्यामुळे ढोंगी, खोटेपणा यावर जरब बसली.
6. तुकोबाच्या अभंगात भागवत, ज्ञानेश्वरी, गीता, एकनाथी भागवत या ग्रंथातील सर्व तत्वे सामावलेली दिसतात.

7. ज्ञानेश्वरांनी स्त्री शुद्रांच्यासाठी सांगितलेले तत्त्वज्ञान अभ्यासून पचवून प्रत्यक्ष अनुभव लोकांना उपदेश करण्याची पात्रता तुकारामाने सिद्ध केली. यामुळेच 'तुका झालासे कळस', हे बहिणाबाईचे उद्गार सार्थ ठरल्यासारखे वाटतात.
8. तुकारामाची भूमिका ही साहित्यिकासोबतच कर्त्या सुधारकाचीही दिसून येते.
9. तुकारामाच्या वाणीत कृत्रिमपण अजिबात नाही. त्यांच्या वाणीवर वाणीतील सामर्थ्यावर त्यांचा पूर्ण विश्वास आहे, म्हणूनच ते म्हणतात-

"आम्हा घरी धन । शब्दांचीच रत्ने ॥
शब्दाचीच शस्त्रे । यत्न करू ॥"

10. त्यांच्या प्रत्येक अभंगात अंतर जीवनाचे स्वच्छ प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. त्यामुळे त्यांच्या अभंगात आत्मनिष्ठ काव्याचे सर्व गुण उतरलेले दिसतात.
11. उल्हास आणि उद्वेग, वैफल्य आणि कृतार्थता, प्रयत्नशीलता आणि दैव, आशा आणि निराशा इत्यादी परस्पर विरोधी मनोवृत्तीचा उद्रेक त्यांच्या आत्मपर अभंगात झालेला दिसून येतो.
12. त्यांच्या करूण अभंगातून कारुण्य, वात्सल्य, आर्तता, उत्कंठा, आग्रह इत्यादी विविध भावांचा अविष्कार झालेला दिसून येतो.
13. तुकारामा च्या अभंगात भावूकता आढळत नाही आणि आढळली तरी ती भावना जाणती म्हणजे डोळस असते.
14. तुकोबांनी समाजाचे निरीक्षणही अधिक जाणतेपणे व बारकाईने केले आहे.
15. प्रसंगानुसार तुकोबाने मृदु आणि कठोर भाषा वापरली आहे.

"अमृत ते गोड । काय आम्हा पुढे ॥

विष ते बापुडे कडू किती" असे म्हणणारे तुकाराम प्रसंगी "तीक्ष्ण शब्दाची उत्तरे हाती बाण घेऊन फिरे" अशी पैजाराची भाषा ते करतात.

16. अस्सल आणि इरसाल उपमा दृष्टांताकडे दृष्टासंबंधी बोलताना त्यांची प्रतिमा धाव घेते. ग्राम्यता, बिभत्सता आणि अश्लीलता या दोषांची ते तमा बाळगीत नाहीत. उदा.

"अभक्त ब्राह्मण जळो त्याचे तोंड ।
काय त्याची रांड प्रसवली ॥"

किंवा

"वांझे न होती लेकुरे, काय कि जे त्या भ्रतारे"

किंवा

"तुका म्हणे टाकीयाचे देवपण
फुटलीया जन कुला पुसी ॥"

17. भाषा साधी, सुटसुटीत आणि सोपी असल्यामुळे लोकांना ती आकलनाला सोयीची आहे.

18. कणखरपणा आणि रोखठोकपणा हा तुकारामाच्या भाषेचा स्वभाव आहे.
19. व्यवहारातील कल्पनांच्या आणि उपमादृष्टांताच्या वापरामुळे त्यांची वाणी अतिशय रसाळ बनली आहे.
20. त्यांच्या सूत्रबद्ध वचनांना सुभाषितांचे वैभव प्राप्त झाल्यामुळे त्यांचे शेकडो अभंग हे सर्वतोमुखी झालेले आहेत. उदा.

"आलिया भोगासी असावे सादर"

"तुका म्हणे तेथे ।पाहिजे जातीचे ।
येरा गबाळाचे काम नव्हे ॥"

21. तुकाराम बुवाची वाणी प्रखर, फटकळ आणि बोलभांड असल्यामुळे ज्ञानेश्वर, नामदेवांच्या वाणीतील शांततेचे व सौम्यतेचे तेज त्यांच्यात नाही.
22. कल्पनेपेक्षा वास्तवाला आणि भावूकतेपेक्षा विचाराच्या सकसपणाला त्यांच्या अभंगात स्थान आहे.
23. तत्त्वज्ञान, भक्ती, आचार यांना व्यापक नीतीमूल्याची, सामाजिक बैठक तुकारामाचे अभंगांनी मिळून दिलेली आहे, अशा प्रकारे तुकारामाच्या अभंगाची काही वैशिष्ट्य आपल्याला सांगता येतात.

◆◆◆

आत्मकथनाचा शोध सत्य आणि असत्य बरोबर माझी जन्मठेप एक आकलन

प्रा.डॉ. श्रीहरी रामराव धोंड
मराठी विभाग
राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय, जालना. मो.नं.९४२१३१८३९५

प्रस्तावना :

मराठी साहित्यात आत्मकथन लिहिण्याची फार प्राचीन परंपरा आहे. मराठी साहित्यात वारकरी संप्रदायातील संत तुकारामच्या शिष्या संत बहिनाबाईच्या अभंगाचा शोध घेतला असता त्यातून बहिनाबाईने आपल्या सात जन्माची काहानी सांगीतली आहे. याही पुढे जाऊन आत्मकथनाचा शेध घेतला तर संत साहित्यात संतांनी केलेल्या अभंग रचनेतूनही काही प्रमाणात त्यांच्या जीवनाचा परिचय होतो. ढोबळ मानाने विचार केल्यास कोणताही साहित्यिक आपल्या साहित्यामध्ये त्याच्या अवती भौवती घडणाऱ्या व घडून गेलेल्या घटनांच्या नोंदी एका वेगळ्या पध्दतीने करीत असतो. पण आत्मकथन म्हटल्यास त्याची सत्याची एक कसोटी असते त्यात कल्पना विकासाची किंवा आव्हांतर गप्पा गोष्टीला कुठेच भारा नसतो आपल्या जीवनात ज्या गोष्टी घडल्या त्या सत्याच्या पातळीवर अर्थपुर्णपणे मांडणे ही आत्मकथनाची कसोटी असते. आणि ती लेखकाने तंतोतंत पाळावी असे वाचकाचे, समीक्षकाचे मत आहे.

माझी जन्मठेप समजून घेतांना :

समाज व्यवस्थेमध्ये जगताना व साहित्याचे वाचन लेखन करतांना स्वातंत्र्यवीर सावरकरांवर काही आरोप होतात आणि तो आरोप म्हणजे सावरकरांनी आपल्या सुटकेसाठी इंग्रज सरकारची जाहिर आणि लिखीत स्वरुपात माफी मागीतली मग सावरकरांवर अशी चिखल फेक होताना यातील सत्य शोधन्याचा मी अल्पसा प्रयत्न करीत आहे. हा प्रयत्न माझ्या वाचन व अवलोकनाचा भाग आहे. स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांनी लिहिलेल्या माझी जन्मठेप हे स्वताचे अनुभव सांगणारा महान ग्रंथ आहे. २४ डिसेंबर १९०९ साली नाशिक येथे झालेल्या जॅक्सनच्या वधाला जबाबदार धरुन भारतीय दंड विधानाच्या अनुच्छेद ३०२ नि.१०९ प्रमाणे अपराध केला म्हणून प्राथमिक चौकशी नंतर १० सप्टेंबर १९१० ला हा खटला मुंबई उच्च न्यायालयाकडे सोपवण्यात आला. त्यांच्यावर दोन वेगवेगळे खटले चालवण्यात आले. याचा निकाल १० डिसेंबर १९१० ला निर्णय दिला की विनायक दामोदर सावरकर यांना जन्मभर काळ्या पाण्याची शिक्षा द्यावी असा निकाल पहिल्या खटल्यात दिला आणि ३० जानेवारी १९११ ला दुसरी जन्मभर काळ्यापाण्याची शिक्षा ठोठावली अशा प्रकारे सावरकरांना २५ + २५ वर्ष दोन जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावण्यात आली त्यावर मा. सावरकरांनी या दोन्ही शिक्षा एकत्र भोगण्याची म्हणजेच पंचविस वर्षात दोन्ही जन्मठेप भोगण्यासाठी आपील अंतरराष्ट्रीय न्यायालय हेग येथे केले पण ते नामंजूर होऊन २५ वर्ष पहिली शिक्षा व पुन्हा २५ वर्ष दुसरी शिक्षा अशी ५० वर्षाची शिक्षा झाली.

माझी जन्मठेप या पुस्तक प्रसिध्द होण्याचा विचार केला तर १ मे १९२७ ला हे पुस्तक प्रस्धिद होणार पुस्तक हवे असणाऱ्याने नावे नोंदवा अशी एक जाहिरात केसरी मधून आल्याचे दिसते हीच ती पहिली आवृती माझी जन्मठेप ही केसरी मधूनच क्रमशा प्रसिध्द झाली होती प्रथम आवृत्तीत

तीन हजार प्रती छापल्या त्या हतोहात संपल्या मुन्हा १९३० ला दुसरी आवृत्ती छापणे आहे पुस्तक हवे असणाऱ्यांनी ३० मे १९३० पर्यंत मागणी करावी अशा अशयाची जाहिरात झाल्याचे दिसते पण १९३२ ला या पुस्तकावर बंदी आली व १९३७ ला या पुस्तकावरील बंदी उठवण्यासाठी निवेदने दिली व २२ मे १९४६ ला यावरील बंदी उठवली पण ३० जानेवारी १९४८ ला गांधीजीचा वध झाला आणि या पुस्तकावर संकट येते की काय असे वाटत होते परंतू हे पुस्तक सर्व भारतीयाच्या वाचनात आले होते. सावरकराच्या साहित्याचा विचार केला तर सावरकरांची एकंदरीत ४० पर्यंत - ग्रंथ संपदा आहे.

माझी जन्मठेप एक प्रवास :

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना झालेल्या २५+२५ = ५० वर्ष काळेपाणी, जन्मठेप कारावासाची शिक्षा झाली या शिक्षेला सावरकरांनी अंतरराष्ट्रीय न्यायालय हेग येथे अव्हाण दिले पण त्यांचाही निकाल २५ फेब्रुवारी १९११ ला आला आणि सावरकरांची उरली सुरली आशा संपली डोंगरीच्या तुरुंगातून सावरकरांच्या ५० वर्षाच्या शिक्षेची सुरुवात झाली घरचे कपडे उतारले गेले घरचे जेवन बंद झाले जेल मध्ये कैद्यांना जे कपडे भोजन दिले जाते त्या दिवसाची सुरुवात झाली ही शिक्षा डोंगरीच्या तुरुंगातून सुरु झाली राहून राहून मनात एक विचार यायचा ५० वर्ष जन्मठेप म्हणजे शिक्षा १४ डिसेंबर १९१० सुरु आणि सुटका १९६० या वर्षी पण मनुष्याच्या जीवनात मृत्यू अधिक दयाळू आहे. त्याच्या आधिच आपले काही बरेवाईट झाले तर मनात प्रचंढ विचाराचे काहूर उटत असे पण मनाने ठाम निरधार केला क्रांतीची आग भडकलेली आहे. इंग्रजच ५० वर्ष राहतील कशावरुन भारताला स्वातंत्र्य मिळेल त्या वेळेस आपलाही विचार होणारच. ही प्रचंढ मोठी आशा मनात होती. तोच तो विचार मनात येऊ नये म्हणून दैनंदिनी ठरवून घेतली सकाळी लवकर उठणे नित्य व्यायाम करणे. जेलची कामे काथयाकुठ ठरलेला असायचा संध्याकाळी काही कवितांचे, श्लोकाचे पठण करणे. कोणी पहारेकरी सांगत याच जेल मध्ये याच रुम मध्ये टिळक आगरकर होते. त्याचे मोठमोठ्याने संवाद होत पण तात्वीक विरोध असायचा संध्याकाळ झाली म्हणजे ठेंकूण चीरट यांचे साम्राज्य वाढायचे पण डोंगरी तुरुंगात झोप चांगली यायची तर कधी कधी रात्र-रात्र झोप यायची नाही.

एक दिवस अचानक हवालदार म्हणाला ''चलो साहेब बुलावा है '' मी ताडकन उठलो त्याच्या मागे चालू लागलो तर काय कार्यालयाच्या खिडकीपलीकडे पत्नी आणि मेहूना भेटायला आल्याचे दिसले त्यांना पहाताच अंगावर घातलेल्या बेड्याचा आपल्याला कोणताच त्रास होत नाही हे दाखवण्याची खटपट केली चार वर्षापुर्वी लग्न झाले तेव्हा विलायतेला बॅरिस्टर होण्यासाठी निघालो होतो आणि त्यानंतर ही अशा व्यस्थेत ही भेट त्या वीस वर्ष वयाच्या मुलीच्या मनात काय विचार आले असतील ती दोघे गजाच्या बाहेर उभे. हताला हात लावण्याची ही बंदी बोलने चालू होते.

पन्नास वर्षाच्या म्हणजेच जन्माच्या ताटातुटीच्या आधीचा हा शेवटचा निरोप या जन्मांत तुमची आमची पुन्हा भेट होणे जवळ जवळ नाही असे सांगणारी ती भेट. असे असंख्य विचार मनात घोळत होते. तरी पत्नीला अगदी हासत विचारले ''काय मला पाहिल्याबरोबर ओळखलेत का ? हे केवळ कपडे बदलले आहेत''.मी तोच आहे वगैरे चर्चा चालू होती. तोच सुपरिटेंडेंटने वेळ संपला म्हणून सांगितले तोंडावरील अर्धवट वाक्य थांबून ते परतले मागे वळून न पाहता बेडी उचलून चालू लागलो. मनात असंख्य विचार घेऊनच दिवस संपत होते.

एक दिवस संध्याकाळचे जेवण झाले तोच रात्री डोंगरीच्या तुरुंगातून दुसरीकडे हालवण्यात आले कुठे चालो काही माहित नाही. पण तेथे गेल्यावर समजले ही भायखळ्याचे कारागृह आहे तीथे

काही दिवस जाताच पुन्हा ठाण्याच्या कारागृहात नेण्यात आले. तिथे कसेतरी धाकट्या भावाची भेट झाली. दिवसामागून दिवस जात होते तोच एके दिवसी गलका झाला अंदमानाचे चलान आले. चलन म्हणजे काय हे सर्व माहित पडले. जहाजातून अंदमानला घेऊन जाणाऱ्या टोळीला चलान म्हणायचे. आम्हांला कोणतीच कल्पना नसतांना अचानक एका रात्री आमचे अंदमानाचे प्रस्थान चालू झाले. मुंबईहून रेल्वेने मद्रासला निघालो मी मार्सेलिसला जहाजावरुन उडी मारुन पळालो होतो म्हणून माझी विशेष व्यवस्था असायची पहारा कडक असायचा मद्रास बंदरात अंदमानाहून कैदी नेण्यासाठी बोट आलीच होती मला महाराजा नावाच्या छोट्या बोटीतून त्या अंदमानाच्या बोटीपर्यंत पोहचवण्यात आले. एकदाचे घर सुटले मजल दरमजल करीत बोट काळ्या पाण्यात पोहचली बोटीवर अत्यंत घान असाची, बोटीवरच बाबरी साहेबांचे नाव सांगून भीती निर्माण केली जायची.

अंदमान कसा असेल त्याचे वर्णन स्वरुप समोर यायचे अंदमान म्हणजे तरी काय उत्तर अंदमान ५१ मैल मध्ये ५९ मैल दक्षिण अंदमान ४९ मैल त्याच्या बाजूस एक दुसरे २९ मैल लहान अंदमान असे या अंदमान सावरकर ४ जुलै १९११ पोचलो आमचा बीस्तारा उचलण्यास सांगण्यात आले बीस्तारा तरी काय ऐक पेटी त्यात ताट तांब्या पांघराचे एखादे पोतडे असा बीस्तारा घेऊन एकदाचे अंदमानला पोहचलो. त्या अंतमानात नावासारखाच बारी साहेबाचा दरारा होता. त्याच्या हाताखाली तेथे रहाने आणि कोलूचे काम करणे. त्या बंद कोठडीत रहाने म्हणजे मरण यातनाच होत्या त्याचा विस्तार करुन सांगणे म्हणजे लेख अवाक्या बाहेर जाईल. बारीचे हिंदू मुस्लीमाबाबत असलेले विचार सापत्नपणाची वागणूक सर्व डोक्या बाहेरचे पण त्याही यातना भोगत दिवस कडावेच लागत होते. बरेच कैदी बारीच्या जाचास कंठाळून आत्महत्या करीत, कित्येक जन वेड्यासारखे करत. अंदमानात माणसांना शेपट्या आहेत म्हणतात पण तिथे १०-१२ इंचाच्या जहरी गोमी व साप असायचे ते भाजीत व जेवणात कित्येक वेळा निघायचे पण तेही खावे लागायचे. तेथे माझे मोठे बंधू असल्याचे समजले. तेलाच्या घाण्यावर ३० पौंड तेल रोज काढावे लागायचे हे काम म्हणजे अवाक्या बाहेरचे असायचे तरी काम पूर्ण करावेच लागे नसता जेवण कमी मिळायचे. याही पुढे आजारी पडला तरी त्याचे फार हाल व्हायचे नाविलाजाने काही वेळा संपही करावे लागले. काही संपाचे चांगले फळ मिळाले किमान जेवायला पोटभर मिळू लागले. इ. काही वेळा काही कैद्यांना बेत मारण्याचा कार्यक्रम व्हायचा तो फार त्रासदाय असायचा कुलूचे काम फार कठीण नंतर सोपे काम म्हणून काथ्या कुट व त्याचे दोरखंड वळायचे.

अंदमानात हिंदू-मुस्लीमाच्या जेवनाच्या पंक्ती वेगवेगळ्या असायच्या काही हिंदू कैदी मुसलमान व्हायचे मग त्यांना सवलत मिळायची ही बारी साहेबाची करामत असायची मग हिंदू-मुस्लीम एकमेकाचा द्वेष करायचे पण संपात एकमताने असायचे अश्लील शिव्या देण्यास बारी एक नंबर होता मग संपा मुळे त्याच्या शिव्यावर बंदी आणली काही कैदी बारीवर हल्ला करीत त्याला मारीतही पण त्या कैद्याची पुन्हा फार हाल होत त्याला बेत माराचे. काही झाले तरी सर्व घटनांचे मुळ सावरकर आहे हा शिक्का मारलेलाच असायचा अंदमानमध्ये चार पाच वर्ष शिक्षा भोगली की हताने स्वयंपाक करुन खाण्यास परवानगी मिळे ती सुविधा कालांतराने मलाही मिळाली पण कदंन्न खाऊन शरीर क्षीन झाले होते. १९१५-१६ च्या दम्यान प्रकृती फार बिघडत चालली अपचन, ताप, आणि अशक्त पणामुळे उठून बसनेही कठीण होऊ लागले रक्ताचा अती सार होऊ लागला. त्यात भारतातील बातम्या येत होत्या की महाराष्ट्र प्रांतिक परिषदेने सर्व राजकीय बंदिवानांच्या मुक्तते विषयी ठराव संमत केला

होता. म्हणजे बंद कैद्यांना सोडण्यासाठी भारतात चळवळी चालू होत्या. मला शिक्षा होऊन आठ वर्ष झाली होती तरी माझा कैद्यांच्या दुसऱ्या वर्गात प्रवेश होत नव्हता पण त्यातही माझी वर्गवारी होत नव्हती. १९१८ च्या सुमारास कारागारातून टाकलेल्या पत्रामुळे हिंदूस्थानात आमच्या हाल आपेष्टा बरोबर सुटण्याचे चिन्ह दिसत होते. आणि कारागृहातील मंडळीनाही आमची कीव येत होती त्यामुळे आमचे इंग्रजी अधिकाऱ्याकडे चांगले रिपोर्ट जात होते. त्याचे कारण संपुर्ण जगभर पहिले महायुध्द चालू होते. त्यामुळे कैद्यांना बऱ्याच प्रमाणात सुट मिळत होती. त्यात इंग्रजाचे राज्य कधीही संपुष्टात येईल अशा बातम्या यायच्या पण युध्दाचे पारडे इंग्लंडच्या बाजूने व जर्मनिच्या विरुध्द झाले यामुळे आमची निराशा होई. अंदमानात आठ-नऊ वर्ष शिक्षा भोगत असलेले तरुण त्रास होऊन जीव सोडत होते त्या मानाने मी थकलो असलो तरी तग धरुन होतो पण माझी प्रकृती अचानक ईतकी बीघडली की कोणतेच अन्न पचेना तेव्हा आजांरा बरोबर मलेरीया झाला. त्यामध्ये क्षयाने डोके वर काढले असे दिसू लागले आता आपल्याला मोकळे सोडले तरी आपण कुठेही जगणार नाही याची खात्री पटू लागली दवाखाण्यात काही महिने राहिल्यावर थोडे बरे वाटले तर पुन्हा त्य बंद खोलीत आता जगण्याची आशा दुरापास्त होत होती. कधी कधी वाटे आता आपण मरणार कधीही आयुष्याची दोरी तुटणार म्हणून ''मरणोन्मुख'' ही कवीता लिहून ठेवली.

सन १९१८-१९१९ या वर्षी मला आणि माझ्या मोठ्या भावाला भेटण्याची घरच्यांना परवानगी मिळाली होती आम्हा तीन भावंडाची भेट ती १२ वर्षांनी होत होती. सन १९०६ झाली मी बॅरिस्टर होण्यासाठी विलायतेला निघालो तेव्हा ती भेट झाली होती आणि ती १२ वर्षा नंतर अत्यंत जीर्ण झालेल्या अवस्थेत होत होती तीही दुरुनच एक तासापुरती परवानगी. भावा बरोबर माझी पत्नीही होती आम्हा दोघांना आर्धातास भेटता येईल अशी परवानगी होती ती भेट एकदाची झाली इकडे मोठ्या भावाची प्रकृती फार क्षीण झाली होती तरी इंग्रज अधिकारी धोंग करतोस म्हणून हिडीस हिडीस करायचे. दुःख भोगण्या शिवाय उपाय उरला नव्हता. माझ्या संशोधना आणि वाचणाचा मुख्य हेतू म्हणजे समाजात राजकीय नेत्याच्या तोंडून येणारी विधाने.

''सावरकराने इंग्रजास माफीनामा लिहून दिला आणि स्वतःची सुटका करुन घेतली'' हा जो आरोप केला जातो त्यात किती सत्यता आहे. याचा पडताळा पहाने हा आहे. त्या अनुषंगाने वाचन करतांना जे राजकिय बंदिवान आहेत आणि ज्यांनी अंदमान मध्ये सेक्यूलर जेल मध्ये रवानगी झाली आहे त्यांना तिथे कोणत्या प्रकारची वागणूक दिली जाते त्यांच्या दैनंदिनीचे त्याच्या खाण्या पिण्याच्या पध्दतीचे तेथील कामाची रचना.

खरे तर अंदमानात शिक्षा भोगण्याचे काही नियम ठरलेले होते. अंदमान मध्ये शिक्षा भोगायला सुरु झाल्यानंतर त्या कैद्याच्या गुन्ह्यावरुन त्याचा दर्जा ठरवला जातो त्याच्या वर त्याला काम दिले जाते. तीन वर्ष शिक्षा भोगलयास साधे काम पुन्हा दोन वर्षांनी अंदमानात रुम करुन कुटूंब घेऊन रहाता येते वगेरे नियम होते पण त्यातले कोणतेच नियम सावरकरासाठी राबवले जात नव्हते. राजकीय बंदीवान म्हणून कोणतीच सुट मिळत नव्हती. पण भारतात अनेक संघटना अंदोलने करीत होती त्यात मुंबईच्या राष्ट्रीय संघाचे सह्याचे आंदोलन गाजले. कैद्यांना सोडण्यासाठी अंदोलने करीत होत्या त्याचा एक भाग म्हणून भारताचे गव्हरनर अंदमानाची पहाणी करायला व तेथील कैद्याचे जीवन कसे आहे त्यांच्या हाल अपेष्ट काय आहेत याची सर्व माहिती घेण्यासाठी एक मंडळ आले. त्यांनी तेथील कैद्याच्या समस्या जाणुन घेतल्या व तसा रिपोर्ट इंग्रज अधिकाऱ्याला पाठवला त्यावर इंग्रज सरकारण

शपथपत्र व काही अटी घालून अंदमानातील कैदी सोडण्याबाबत शर्ती ठेवल्या पण त्या शर्थी त्या येथील कैद्यांना मंजूर नव्हत्या पण सावरकरांचे म्हणने होते ज्या शर्थी शपथ पत्र असेल त्यावर सही करुन एकदाची सुटका करुन घ्यावी असाच सावरकराचा विचाराचा भाग होता. पण अंदमानातील सेक्युलर जेल बंद करण्याच्या ते विरोधात होते अंदमानाची प्रगती झाली पाहिजे हा हिंदूस्थानचा पहिला जलदूर्ग आहे असे त्याचे मत होते. शेवटी १९११ व्या वर्षी अंदमानाच्या आत बंद झालेला सावरकर व त्यांच्या बंधूला १९२१ व्या वर्षी पुन्हा भारतात पाठवण्यात आले पण भारतातही सुटका झाली नाही या जेल मधून त्या जेलमध्ये पाठवले जायचे १९२१ पासून भारतातच्या जेलमध्ये दि.०६ जानेवारी १९२४ रोजी सुटका होईपर्यंत भारतातल्या जेलमध्ये राहावे लागले आणि सुटकेचा मसूदा तयार झाला होता त्यावर सावरकरांनी सही केली पण तो पूर्ण मसूदा माझी जन्मठेप आत्मकथनात नोंदविलेला नाही या मसुद्यापासून सावरकरांनी सारवा सारव करुन तो जशाच तसा देण्याचे टाकल्याचे दिसते.

माझी जन्मठेप या आत्मकथनाचे वाचन करतांना हा ग्रंथ वाचकांची प्रतीभा टिकुन ठेवत नाही. तो आपल्याला वाचायचा आहे म्हणून वाचावा लागतो कारण मनोरंजन कुठेही नाही व असण्याचे कारण नाही. कारण हा ग्रंथ कैद्यांच्या कष्टावर यातना, वेदना सांगणारा आहे या आत्मकथनात कैद्याचे जीवन थोडफार भारतातील राजकिय परिस्थिती व सावरकरांची त्रोटक दैनंदिनी जानवते त्यात पूर्ण देणेही शक्य नाही. समग्र जन्मठेप वाचल्यानंतर स्वातंत्र्य वीर सावरकरांचे जीवन कष्टाने आणि अनेक यातनाने भरलेले असल्याचे जानवते. ते आजच्या भारतीय जेलमधील कैद्याच्या जीवनापेक्षा पूर्णतः भिन्न आहे. कारण आजच्या भारतीय जेलमधील कैद्याचे जीवन म्हणजे एक सापोस्कार मांडलेला आहे सजा ती काय फक्त कैदखान्यामध्ये कोंडून राहण्यापूर्ते उरलेले आहे याही पुढे जाऊन विचार केला तर जेलमध्येही राजकीय कैद्यांचे जीवन हे ऐश आरामात जात असल्याचे जाणवते व जेलमध्ये त्यांना हव्या त्या सुविधा सरासपणे मिळत असल्याचे दिसते. तेवहाच्या कैद्याची व आत्ताच्या कैद्याच्या जीवनाची कुठेच तुलना करता येणार नाही.

तरी स्वातंत्र्यवीर सावरकर व त्यांच्या समग्र कुटुंबाने भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी जे योगदान दिले ते अनमोल आहे त्या कुटुंबाची झालेली हानी कशानेही भरुन निघणार नाही हे सत्य आहे. म्हणून त्यांना नावे ठेवण्यापेक्षा आपण काय करतो, समाजासाठी, देशासाठी काय करतो हे उघड्या डोळ्यांनी पहाने हीच अपेक्षा आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. माझी जन्मठेप - वी.दा.सावरकर
२. साहित्याचे मर्मबंध - डॉ.अरुण देशमुख
३. अधुनिक मराठी वाङमयाचा इतिहास - अ.ना.देशपांडे
४. अधुनिक मराठी वाङमयाचा इतिहास - राजश्री जोग
५. प्रदक्षिणा खंड पहिला : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
६. स्वातंत्र्योत्तर चरित्र : जयंत वष्ट.
७. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्य समिक्षा : गो.म.कुलकर्णी.

◆◆◆

कृत्रिम बुध्दिमता एक आव्हान

प्रा.डॉ.वैशाली कंकाळे

सहा.प्राध्यापक

नर्मदाबाई बोडखे अध्यापक महाविद्यालय, तेल्हारा जि.अकोला

बुद्धिमत्ता ही मानवाला मिळालेली एक अनमोल देणगी आहे या देणगीचा वापर प्रत्येक प्राणी आपल्या क्षमतेनुसार करीत असतो ईश्वराची सुंदर भेट म्हणजे बुद्धी आहे त्याचा वापर कसा आणि कुठे करायचा हे मात्र व्यक्तीच्या वर अवलंबून असते आजच्या एकविसाव्या शतकामध्ये बुद्धीच्या क्षमतेची योग्यता अनेक नवनवीन उपकरणे तंत्रज्ञान यांनी घेतली आहे. त्याच तंत्रज्ञानाचा एक भाग एक नवीन विचारधारा कृत्रिम बुद्धिमत्ता उदयास आलेली आहे. तेव्हा ही संकल्पना समजून घेणे आणि त्याचा वापर करणे ही काळाची गरज आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही यंत्राद्वारे दाखवलेली बुद्धिमत्ता आहे जी प्राणी आणि मानवादावर दाखवलेल्या नैसर्गिक बुद्धिमत्तेच्या विरुद्ध आहे. अनेक संशोधकांनी आपल्या अभ्यासाने याबाबत व्याख्या केली आहे जी कोणत्याही प्रणालीचा संदर्भ देते तिचे वातावरण जाणते आणि कृती करते .ज्यामुळे उद्दिष्ट साध्य करण्याची शक्यता वाढते अशा क्षमतेला बुद्धिमत्ता म्हणतात अलौकिक कार्य करण्याची क्षमता म्हणजे बुद्धी होय.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता हा शब्द पूर्वी अशा मशीनचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जात होता ज्यामध्ये शिक्षण आणि समस्या सोडवणे यासारख्या मानवी मनाशी संबंधित असलेल्या अनेक संज्ञा कौशल्यांची नक्कल करणे आणि आणि बाबी प्रदर्शित करणे अशी कृत्रिम बुद्धिमत्तेची व्याख्या नंतर अनेक संशोधकांनी नाकारली आहे . जे वर्णन तर्क संगतीच्या दृष्टीने करतात आणि तर्क शुद्धपणे वापरतात जी व्यक्त केली जाऊ शकते त्यावर मर्यादा घालता येत नाही अशी जी बाब आहे तिला बुद्धिमत्ता म्हटले आहे. मानवी भाषा समजून घेणे निर्णय घेणे अनेक गोष्टी माहिती संकलित करणे सर्वोच्च स्तरावर स्पर्धा करणे अधिक असे सक्षम कार्य करण्यासाठी आवश्यक असणारी क्षमता एका वेळेस करू शकते अशा बुद्धीला कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हटले आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्तेची रचना 1956 मध्ये शैक्षणिक शिस्त म्हणून करण्यात आली आणि त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये आशावादाच्या अनेक लाटा अनुभवल्या त्यानंतर निराशा आणि निधीची हानी झाली त्यानंतर नवीन दृष्टिकोन यश नूतनीकरण निधी संशोधनाची मार्ग दृष्टिकोन यामध्ये अनेक प्रकारचा बदल घडून आला. ज्यात मेंदूचे अनुकरण करणे मानवी समस्यांचे निराकरण करणे औपचारिक तसेच तर्कशास्त्रज्ञानाची सर्वात मोठे वर्णन करणे आणि प्राण्यांच्या वर्णनाचे अनुकरण करणे इत्यादी बाबी समाविष्ट आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता 21 व्या शतकात पहिल्या दशकामध्ये अत्यंत गणिती सांख्यिकीय, मशीन शिक्षण क्षेत्रावर प्रभुत्व मिळवणारी ठरली आणि हे तंत्र अत्यंत प्रभावी यशस्वी ठरले आहे ज्यामुळे उद्योग आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील अनेक आव्हानात्मक समस्यांचे निराकरण करण्यामध्ये मदत झाली आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता संशोधकांनी पारंपारिक उद्दिष्टांमध्ये तर्कज्ञानाचे प्रतिनिधित्व नियोजन शिक्षण आणि नैसर्गिक भाषा या सर्व बाबतीत नवीन क्षमता विकसित कशी करावी यांचा विचार केलेला आहे. बुद्धिमत्ता ही अनियंत्रित क्षमता आहे. त्यामध्ये अनेक उद्दिष्ट समाविष्ट आहेत कृत्रिम बुद्धिमत्ता अशी एक बाब आहे. की ज्यामुळे अशक्यातील अशक्य बाबी देखील साध्य करता येऊ शकतात कृत्रिम बुद्धिमत्तेची विविध उदाहरणे आहेत त्यांचा वापर करून आपण जीवनात अनेक गोष्टी कमी वेळेत साध्य करू शकतो तेव्हा याबाबतीत अधिक माहिती आणि प्रसार होणे आवश्यक आहे.

यंत्रमानव आपणास परिचित आहे. त्यामार्फत आपण कोणतीही अशक्य गोष्ट आता शक्य करू शकतो आहे यामध्ये आपल्याला स्वयंचलित कार इतर वाहन ऑटोमॅटिक मशीन पाहायला मिळतील. अनेक स्वयंचलित कार्यक्रम सुद्धा या कृत्रिम बुद्धिमत्तेची सुधारणे आहेत ऑनलाईन तिकीट आपण बुकिंग करतो सोशल मीडियावर विविध प्रकारची माहिती आपण प्रसारित करतो .मार्केटिंग करतो अनेक चार्ट बोर्ड आपण वापर करतो या सर्व बाबी कृत्रिम बुद्धिमतेच्या अंतर्गत येतात. या सर्व बाबींचा समावेश दैनंदिन जीवनात प्रकाशाने आता होताना दिसतो आहे आणि त्यामुळे आपण अधिक प्रगत आणि कमी वेळेत अधिक काम करणारे झालो आहोत हे सर्व काही आपल्याला कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या वापरामुळे शक्य होत आहे. त्यामुळे ही कृत्रिम बुद्धिमत्ता नेमकी काय आहे तिचा वापर काय करायचा त्यामुळे कोणते फायदे आहेत कोणते तोटे आहेत हे सामान्यपणे आपल्याला माहिती करून घेणे आवश्यक आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता हा डायनामिक वातावरण तयार करणारा एक कम्प्युटिंग पार्ट आहे. यामध्ये मानव सदृश्य बुद्धिमत्ता तयार केली जाते आणि त्याचा वापर केला जातो अगदी सोप्या भाषेत सांगायचे म्हणजे एका मशीनला मानवाप्रमाणे वर्तन करायला सांगणे किंवा विचार करायला सांगणे आणि तसा प्रयत्न करणे म्हणजेच कृत्रिम बुद्धिमत्ता होईल. कृत्रिम बुद्धिमतेचा वापर करण्यासाठी प्रमुख तीन बाबींची आवश्यकता असते.

संगणक प्रणाली

डेटा प्रणाली

अलगोरिदम

ख्रिस्त पूर्व काळापासून मानवी बुद्धिमत्तेची नक्कल व बुद्धिमत्तेशी खेळ खेळण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे मुळात हा कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा शब्द सर्वप्रथम जॉन मॅक 1955 मध्ये यांनी तयार केला. 1956 मध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर डार्ट माऊथ समर रिसर्च प्रोजेक्ट या नावाची परिषद आयोजित केली होती या सुरुवातीला मशीन लर्निंग, ड्रीप लर्निंग यासारखी निर्मिती

झाली. अर्थात डेटा सायन्स नावाच्या नवीन अशा संकल्पनेचा जन्म झाला. आज डेटाच्या वापराचे प्रमाण खूप वाढले आहे आणि डेटा वरील प्रक्रिया करणे, निर्णय घेणे ही मानवी क्षमतेपेक्षा जास्त मोठी आणि जटिल अशी क्रिया आहे. आणि ती पूर्ण करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर हा एक आधार आहे जगाच्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता आवश्यक आहे.

आपण कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे मानवाकडे असलेली बुद्धी समजतो परंतु त्यामागील मुख्य भूमिका समजावून घेणे आवश्यक आहे. मानव अनेक कार्य एकाच वेळेला करू शकतो परंतु काही जटील आणि कठीण कृती व्यक्ती एकदम करू शकत नाही तेव्हा काही कृतीला व कार्याला करण्यासाठी भरपूर कालावधी लागतो ते काम कृत्रिम बुद्धिमत्ता कमी वेळेत अचूकपणे पूर्ण करू शकते. मानवी बुद्धिमत्ता ज्याला अनेक आयाम आहे मानवी आयामाचे अनुकरण करणे हे बुद्धिमत्तेचे प्रमुख कार्य आहे. याबाबत गार्डनने मल्टिपल थेरी मांडली आहे. त्यामध्ये बुद्धिमत्तेमध्ये असलेली भाषेत मौखिक, नैसर्गिक गणितीय, संगीत विषय आणि अशा प्रकारच्या अनेक क्षमता आहेत .परंतु याउलट कृत्रिम बुद्धिमत्ता अधिक संकुचित आकलनावर केंद्रित आहे. तर्क करण्याची क्षमता योजना बनवणे कल्पना व भाषा समजून घेणे. शिकणे किंवा आवाज सहाय्यक अंदाज लावण्यासाठी रोबोटिक चा वापर केला जातो. आणि या सर्व साधनांच्या माध्यमातून अनेक ठिकाणी आपले जीवन अधिक प्रभावी आणि परिणामकारक बनले आहे. तेव्हा माहितीच्या या प्रक्रिया करण्याच्या त्रासातून मानवी मन मुक्त करणारी एक प्रणाली म्हणजेच कृत्रिम बुद्धिमत्ता आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही मानवासाठी सहायक आहे तसेच ती आपली क्षमता वाढवणारी आहे. या मशीन द्वारे तयार केलेल्या बुद्धीच्या आधारावर लोकांना कमी वेळेत मोठे कार्य जलद गतीने करण्यास मदत मिळते.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे महत्त्व

कृत्रिम बुद्धिमत्ता अनेक प्रकारच्या बुद्धींना जोडते
मशीनचे प्रोग्राम व प्रोसेस समजावून सांगते
कृत्रिम बुद्धिमत्ता शिकण्याचा पाया आहे.
कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही एक स्वतंत्र प्रणाली आहे.
कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही खूप आवश्यक संकल्पना आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे फायदे व तोटे

शिक्षणाच्या प्रत्येक पहिलीचे किंवा बुद्धिमत्तेच्या इतर कोणत्याही वैशिष्ट्यांचे तत्वतः अचूक वर्णन केले जाऊ शकत नाही त्याच्या अनुकरणासाठी काही तंत्रांचा मशनरींचा उपयोग जीवनामध्ये आपल्याला करावा लागतो आणि तो आवश्यकतेनुसार करणे योग्य आहे परंतु आवश्यक केल्यास त्याचे विपरीत परिणाम हे आपल्यावर

निश्चितच होत असतात आपल्या क्षमतेवर आपल्या मानवी जीवनावर तेव्हा त्याचा योग्य ठिकाणी योग्य वापर होने आवश्यक असते.

- मानवी चुकांमध्ये घट मोठ्या प्रमाणात झाली.
- मानवा ऐवजी स्वतः धोका पत करणाऱ्या मशनरी आल्या.
- ज्या ठिकाणी मानव पोहोचणे अशक्य असते त्या ठिकाणी ह्या कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर करून आपण पोहोचू शकतो.
- रटाळ वाटणारे काम या माध्यमातून पूर्ण करता येते.
- जलद गतीने निर्णय घेता येतो.
- नवनवीन अशक्य शोध लावता येतात.
- निर्मितीसाठी खर्च अधिक असतो परंतु उपयोगात येत असल्याने खर्चाचा योग्य विनियोग होतो.
- माणसाला आळशी बनवणारी पद्धत आहे.
- बेरोजगारी निर्माण होऊ शकते.
- यामध्ये भावनांना विशेष स्थान राहत नाही.
- विचार प्रणालीचा आणि मूल्यांचा अभाव असतो.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे काही उपयोग

- **Voice assistant**
- **Entertainment**
- **Personalised marketing**
- **Smart input keyboard**
- **Self driving**
- **Facial recognisation**
- **Advance and modern**

शिक्षणामध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर मोठ्या प्रमाणात आता सुरू झाला आहे आणि तो एक चर्चेचा विषय सुद्धा बनलाय कारण यामध्ये आपण पटकन कसे शिकतो यावर भर दिला जातो कृत्रिम बुद्धिमत्तेद्वारा आपण एकाच वेळेस अनेकांशी संपर्क करू शकतो याचा परिणाम शिक्षणावर आणि विद्यार्थ्यांच्या ग्रहण क्षमतेवर अध्यापनावर अध्ययनावर मोठ्या प्रमाणात होताना दिसून येतो कॅंडबॉक्स हा एक महत्त्वपूर्ण भाग आज शिक्षण प्रणालीमध्ये वापरण्यात येताना दिसतो. अलीकडच्या वर्षात तज्ञांनी जे काही भाकीत केले आहे .त्यानुसार 2017 पासून तर 2021 पर्यंत अमेरिकेमध्ये शिक्षण देताना कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर 47.5% वाढेल असे सर्वेक्षणात आढळून आले होते परंतु कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर शिक्षणामध्ये कितीही प्रमाणात केला गेला असला तरी शिक्षकाची उपस्थिती ही अध्ययन अध्यापनामध्ये अनिवार्य आहे. कारण एखाद्या कृत्रिम वस्तूच्या सहाय्याने कोणतेही मुख्य आणि मूळ अनुभव देता येत नाही

त्यासाठी शिक्षक ती प्रक्रिया आणि ती अनुभव देण्यासाठी त्यांची भूमिका ही महत्त्वाची आहे. थोडक्यात शिक्षकांची काम करण्याची पद्धत वेळेचा अपयश या गोष्टी टाळल्या जरी गेल्या असल्या तरी शिक्षकांचे महत्त्व शिक्षण प्रणाली मधून कोणत्याही बुद्धिमत्तेचा वापर केल्याने कमी होऊ शकत नाही. हे आपल्याला निश्चितच मान्य करावे लागेल. जगात स्पर्धा वाढली आहे. कमी वेळेत अधिक काम करण्याची वृत्ती तयार झाली आहे त्यामुळे स्पर्धेत टिकण्यासाठी आणि स्मार्ट वर्क साठी आपण कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर आणि ज्ञान घेणे योग्य आहे .परंतु कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या पूर्णतः आहारी जाऊन आपल्या मूळ बुद्धिमत्तेच्या क्षमतेला ग्लानी येणार नाही याची सुद्धा काळजी घेणे का आवश्यक आहे.

2025 पर्यंत आपल्याला कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा मोठ्या प्रमाणात वापर होताना दिसेल शिक्षकांचे कार्य हे कृत्रिम बुद्धिमत्ता घेईल त्यांची अनुपस्थितीत देखील शिक्षकांचे कार्य ही कृत्रिम बुद्धिमत्ता करेल शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना अध्ययन करण्यासाठी या बुद्धिमत्तेचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जाईल यातून अनेक फायदे देखील होतील पण त्याचबरोबर काही तोटेही होण्याची शक्यता आहे त्याची खबरदारी आणि काळजी घेणे आवश्यक आहे कृत्रिम बुद्धिमत्ता जलद गतीने जरी वाढत असली तरी जीवनातील सर्व पैलू पूर्णपणे बदलत आहे. आज आपण सर्वसमावेशक अभ्यासक्रमाची निकाल लक्षात घेऊन आपल्या शिक्षण पद्धतीत अनेक बदल घडून आणले शिक्षणाच्या सुधारणेवर आपण भर दिला आहे आणि संशोधनासाठी त्या दृष्टिकोनातून प्रोत्साहन देऊन कृत्रिम बुद्धिमत्तेला देखील जोड दिली आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता वापर शैक्षणिक कौशल्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी उपयोगी आहे तसेच विविध डेटा संकलित करण्यासाठी आणि समस्येचे विश्लेषण करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता अत्यंत उपयोगी आहे. या कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये बोटांची ठसे ओळखणे मोबाईलचे ॅप्स तयार करणे इत्यादी अनेक कार्य आपण सहज करू शकतो त्यामध्ये,

Creating courses
Offering personalized learning
Enabling universal access
Automation task
Providing tutoring supports
Creating smart contain

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा शिक्षकांवर होणारा परिणाम अध्यापनावरील कामाचा भार कमी करत आहे आणि माहिती साक्षरता सुधारत आहे कृत्रिम बुद्धिमत्ता शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासासाठी फारशी संबंधित नाही तरी 52.1% शिक्षकांना असे वाटते की कृत्रिम बुद्धिमत्ता उपयुक्त आहे आणि 3.1% शिक्षकांचा असा विश्वास आहे की कृत्रिम बुद्धिमत्ता त्यांच्या व्यावसायिक विकासासाठी उपयोगी नाही कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे जग हे विचित्र जग आहे त्यांनी जगाला समृद्ध केले तर अशी लोकांची धारणा बनली आहे तरी शिक्षकांच्या दृष्टिकोनातून ही

बुद्धिमत्ता विद्यार्थ्यांना कमजोर आळसी अक्षम बनण्यास कारणीभूत ठरते आहे. असे मत आहे. शिक्षकांच्या विकासासाठी एक अल्गोरिदम तयार केले गेले आहे, त्यातून शिक्षकांची कार्यक्षमता तपासून त्यांना अधिक मार्गदर्शन करून अध्यापनासाठी तयार केले जाते. शिक्षक कर्मचारी म्हणून चांगले काम यामुळे करता येते विविध चाचण्या घेणे, त्यांचे संकलन करणे, त्यांची गुणांकन करणे विविध सहशालेय कार्यक्रम आयोजित करणे व्यावसायिक वृद्धीसाठी सहकार्य करणे व मार्गदर्शन करणे आणि एकंदरीत विद्यार्थी व शिक्षकांचे कार्यक्षेत्र हेच सक्षम व समृद्ध करणे हा त्या डिझाईनचा त्या कार्यक्रमाचा मुख्य हेतू आहे .तेव्हा त्याचा योग्य ठिकाणी योग्य वापर जर केला तर निश्चितच ही बुद्धी आपल्यासाठी सकारात्मक ठरेल. तेव्हा सर्व शिक्षकांनी या बुद्धिमत्तेचा सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही दृष्टिकोन विचार करून योग्य त्या ठिकाणी परवडेल अशी व्यवस्था करणे आणि त्याचा वापर करणे हे हितावह ठरेल कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे पुढील सहाय्य होऊ शकते.

अध्यापन नियोजन
कामाची विभाजन
कमी वेळेत कार्य
अधिक समाधानकारक कार्य
सकारात्मकता व नावीन्यता
तत्काळ आऊटपुट
विविध मॉडेल्स
नाविन्यपूर्ण अध्यापन पद्धतीचा वापर
डिजिटल शिक्षणाचा पाया
विद्यार्थी केंद्र शिक्षण
एन्जॉय लर्निंग मेथड

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा योग्य ठिकाणी जर वापर अध्यापनामध्ये केला गेला आणि शिक्षकांनी त्याचे परिपूर्ण ज्ञान घेतले तर निश्चित शिक्षण प्रणाली योग्य त्या क्षमतेसह आपल्याला अधिक सक्षम आणि समृद्ध करता येईल आणि येणाऱ्या काळामध्ये स्पर्धेमध्ये विद्यार्थ्यांना अधिक ज्ञानग्रहण करून त्यांना सक्षम करून त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी आणि जीवनाच्या उज्वल भविष्यासाठी आपण तयार करू शकाल .कोणतीही गोष्ट किंवा कोणतीही नवीन बाब ही स्वीकारत असताना त्याची आंतरिक बाब काय आहे. त्याच्यातून कोणत्या गोष्टींचा फायदा मिळणार आहे जगासाठी स्वतःसाठी कोणत्या गोष्टी उपयुक्त आहे. या सर्वांचा विचार करून ती गोष्ट जर आपण अंगीकृत केली, तर निश्चितच हितावह आहे अन्यथा जगामध्ये अधिक वाईट बाबींचा प्रचार आणि प्रसार अधिक आहे.

◆◆◆

अण्णाभाऊ साठे यांचे कादंबरी विश्व
विशेष संदर्भ : 'आवडी'

अनिता नामदेवराव रानवळकर

स्कुल ऑफ लॅग्वेज ॲण्ड लिटरेचर कल्चरल स्टडी स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, विष्णुपुरी नांदेड

अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून अनेक विविध कादंबऱ्या त्यांनी लिहिलेल्या व दलित साहित्यांचा अनमोल खजिना निर्माण करुन दलित समाजाला परिवर्तनाच्या मार्गावर नेण्याचा प्रयत्न अण्णाभाऊंनी केले. अण्णाभाऊंच्या कादंबरीतून माणसाला माणूसपणाचा शोध त्याला कस जगता येईल याची मांडणी करुन त्यांनी त्या काळातील समाज व्यवस्थेतील विषमता, समाजातील वास्तव जीवनाचे चित्रण त्यांनी त्यांच्या अनेक कादंबरीतून लिहून वाचकांना मंत्रमुग्ध करुन वेगळया दुनियेची व अनुभूतीची सफल घडविली. १९५० ते १९६० चा कालखंड हा अण्णाभऊंच्या कादंबरी लेखनाचा खरा कालखंड आहे. वि.स.खांडेकरानंतर अण्णाभाऊंचे साहित्य हे अनेक भाषात हिंदी, पंजाबी, कन्नड, मल्ल्याळम, सिंधी, बंगाली, जर्मन, झेक, पोलीश, रशियन या विदेशी भाषात साहित्य भाषांतरीत झालेल्या अनेक कादंबऱ्या अण्णाभाऊ ह्या लिहिल्या. अण्णाभाऊंनी त्यांच्या साहित्यातून अत्यंत हालाखीचे दारिद्र्य, अज्ञांनी उपेक्षित कष्टकरी, सोशिक माणसे ही एकदमच बंड करुन उन्तान ही माणसे अन्याय अत्याचाराविरुध्द बंड खोर, गुन्हेगार निर्मित, रांगडी, आडमुठी बनलेली असतात. स्वभिनाना जपणारी खंबरी जिद्दी जगण्यासाठी ते धडपतात.

अण्णा भाऊंच्या कादंबऱ्या त्यांचे विषय वेगवेगळ्या संदर्भानुसार वर्गीकरण करता येईल. पराक्रमाची गाथा गाणाऱ्या कादंबऱ्या त्यात वारणेच्या खोऱ्यात (मंगला), फकिरा, वारणेचा वाघ, मास्तर धुंद, अग्निदिव्य इ.

अण्णाभाऊंनी स्त्रियांच्या प्रश्नासंबंधी चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्यातून स्त्रियांच्या व्यथा, वेदना, शील, चरित्र्याच्या समस्याचं चित्रण त्यांनी चित्रा, वैजयंता, चंदन, चिखलातील कमळ, टिका लविते मीरक्ताचा, आवडी, रत्ना, तारा.

अण्णा भाऊंनी त्यांच्या अनेक कादंबरीतून प्रेम विषय हाताळतांना आढळून आले आहेत त्यात प्रेम कधी सफल तर कधी विफल होतांना दिसुन येते. ह्यामध्ये आढळणाऱ्या कादंबऱ्या रानगंगा, अहंकार, आग, रुपा, आघात, गुलाम, मयुरा, मुर्ती, संघर्ष इ. कादंबऱ्या आढळत येतात.

ग्रामीण जीवन व व्यवहारदर्शन घडविणाऱ्या कादंबऱ्या ह्यातून ग्रामीण जीवन, परिसर, अविष्कृत होतो. साहस कथा स्त्री समस्यावरील कादंबऱ्या प्रेमकथा असणाऱ्या कादंबऱ्या, भटक्या विमुक्ताच्या जीवन संघर्षावर असणाऱ्या कादंबऱ्यातही ग्रामीण जीवन मांडलेले आहे ते कमी अधिक प्रमाणात आहे परंतु

ठळक ग्रामजीवन ज्या कादंबऱ्यात आल आहे अशा कादंबऱ्या पुढीलप्रमाणे आहे. माकळीचा माळ, वैर, डोळे, मोडीत राधा चाले, रानबोका, कुरुप, पाझर, केवड्याचं कणीस इत्यादी.

आवडी : ह्या कादंबरीमध्ये अण्णाभाऊंनी ग्रामीण जीवनातील सर्वसामान्यांची कहाणी आली आहे त्यात त्यांनी ग्रामीण भागातून आजही अशा प्रकारच्या आवडी सारख्या कित्येक स्त्रिया आढळून येतात. स्त्रीयांना आजही अनेक प्रकारच्या संघर्षांना तोंड द्यावे लागते याचे प्रत्ययकारी चित्रण पदोपदी पहायला मिळते. आवडीच्या निर्मिती संदर्भात अण्णाभाऊ लिहितात "माझी माणस मला कुठं कुठ भेटलेली असतात, त्याचं जगणं, मरण मला ठाऊक असतं मग मी कल्पनेत त्याचे पदर जुळवतो, एवढेच. या आवडीचे प्रेत गोरीतून काढले, तेव्हा मी गोरीजवळ हजर होतो. प्रचंड देहाचा धनाजी काखेत लुगडे इ चोळी घेऊन रडत होता त्याला आवडीची एक चेपली मिळाली, तेंव्हा तो लहान मुलाप्रमाणे रडु लागला. त्या प्रसंगाचा माझ्या मनावर खोल परिणाम झाला. 'आवडी'चं जीवन माझ्या प्रतिभेत एकरुप झालं. तब्बल चार वर्ष मी विचार केला सर्व पदर हाती आल्यानंतरच मी ही आवडी निर्माण केली."

अण्णाभाऊंचे अनुभवविश्व हे खुप मोठे असुन त्यांच्या ह्या अनुभवलेले विश्वात त्यांची माणसं ही कुठे ना कुठे भेटलेली असतात त्याला ही 'आवडी' सुध्दा अपवाद नाही.

तांदळवाडीच्या तात्याबा चोघुला हा एक कर्तबगार शेतकरी म्हणूनओळखला जात असे. या तात्याबाला सारजा नागू, आवडी आन्या आणि सुभद्रा अशी अपत्य होती. मोठी मुलगी सारजा नांदगावात दिली हेती. नागू हा गावातील पैलवान म्हणून ओळखत होता तो खुप प्रसिध्द होता. त्याला त्यांचा खुप गर्व होता. आवडी ही वयात आली होती दिवसेंदिवस ती खुप सुंदर रुपाने देखणी दिसु लागली. एकदा यात्रे बोरगांवचा धनाजी रामोशी आणि आवडी ह्यांची भेट होते धनाजी सुध्दा पैलवानच होता नागूची भेट घेण्यासाठी नागुकडे आला परंतु धनाजीला तो दाद देत नाही. धनाजी मनातून दुखावला जातो नंतर नाथाच्या यात्रेतही धनाजी व आवडीची भेट होते. धनाजी आवडीला आवडू लागली. नागु स्वत: धनाजी सोबत कुस्ती धरतो. नागूला त्याची प्रचंड चीड मनात असते. धनाजी त्यात जिंकतो. नागूच्या लक्षात आले की आवडीला धनाजी आवडू लागला आहे त्यामुळे तो आवडीसाठी मुलगा शोधुन लवकर लग्न करण्याचा निर्णय घेतला. धनाजीच्याच गावात भगवानराव पाटील श्रीमंत घराण्यात उत्तम नावाच्या मुलासोबत आवडीचे लग्न लावतो. धनाजीचा राग नागू आवडीवर काढतो. आवडी लग्नानंतर बोरगावात उत्तमच्या घरी नांदायला जाते. पहिल्याच दिवशी उत्तम फेफरे येते हे पाहुन आवडीला धक्का बसतो. आपल्या भावाला सगळे माहित असूनही नागूने आपले लग्न उत्तमसोबत लावून दिले याची तिला प्रचंड चीड येते. वडीलाशी व भावाशी ती भांडते परंतु दिल्या घरी नांदलेच पाहिजे त्या घराच्या प्रतिष्ठेचा प्रश्न असून तिला नांदायला सासरी पाठवतात. आवडी खुप दु:खी होते. उत्तम सारख्या नवऱ्यासोबत जगण तिला मरण्यापेक्षाही भयंकर वाटू लागले. अशातच बोरगावच्या यात्रेत धनाजीची भेट होते. धनाजी आवडीची विचारपुस करतो. सासरी व्यवस्थीत चालु आहे का? असे धनाजी विचारतो. आवडी

उत्तर देत "नंतर सविस्तर या विषयावर बोलेन" असे धनाजीला सांगते. संरमजाम वृत्तीच्या लाकांमुळे आवडीचे जीवन कसे उद्‌वस्थ होत आहे हे धनाजीच्या लक्षात येते. धनाजीला आवडी मला ह्या गुलामीतून बाहेर पडण्यासाठी मदत करण्याची विनंती करते. "मला तुमच्या सारखे जगायचे आहे" अस ती धनाजीला म्हणते. दोन तीन भेटीतच आवडी उत्तमला सोडून धनाजीच्या सोबत राहण्याचा निर्णय घेते. ही गोष्ट गावभर पसरते. सारेच चकित होतात गावात पंचायत बसते. धनाजी आवडीला साथ देतो. दोघांचा संसार सुरळीत चालु असतांना अशातच आवडीला दिवस जातात. आवडीने केलेली बंडखोरी भगवान पाटलांना आणि नागु ह्यांना जिव्हारी लागते. आवडीचा काटा कसा काढायचा याच प्रयत्नात ते असतात. नागुच्या सांगण्यावरुन सारजा आवडीला गोड बोलून माहेरी घेऊन येते व नागु सारजा, आवडीला रानात घेऊन जातात व तिचा खुन करतात. ही बातमी सर्वत्र गावभर पसरली, त्यामुळे धनाजी बेभान होतो. इकडे नागुला चौदा वर्षाची सक्त मजुरीची शिक्षा होते. सारजाला आठ वर्षाची शिक्षा होते आवडी गेल्यामुळे धनाजी एकटा पडतो. नागु प्रतिक्षेत तो चौदा वर्ष प्रतिक्षा करतो आणि शेवटी नागु तुरुगांतून बाहेर पडल्यानंतर त्याचा पाठलाग करुन नागुचा प्राण घेते आवडीच्या खुनाचा बदला घेतो.

आवडीच्या जीवनातील संघर्ष हे भारतीय समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात अनेक प्रश्न उपस्थित करणारा आहे. महिलांचा स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊन देत नाहीत. संरमजानशाही मानसिकेतून आणि पुरुषसत्ताक पद्धतीमुळे महिलांना दुय्यम स्थान दिले आहे. परिणामी आजही अशा महिलांचे शोषण, मनाचा कोंडमारा समाजात चालुच आहे. परंतु आवडी मात्रा याला अपवाद ठरली आहे. अन्याच्या विरुध्द विद्रोह करुन संघर्ष करुन बंड करुन उठते हे संरमजाम शाही वृत्तीला दिलेले एक आव्हानच आहे.

'आवडी' या कादंबरीबद्दल डॉ.बाबुराव गुरव म्हणतात "ज्या कृत्यासाठी पारंपारिक लेखन पद्धतीमध्ये नागोजी नायकत्वाच्या सिंहासनावर रुढ झाला असता त्याच नागोजीला अण्णाभाऊंनी कुरुकर्म्याच्या, खलनायकाच्या भुमिकेत आवडीमध्ये पेश केले आहे. अण्णा भाऊंचे हे कौशल्य आहे. आवडी या अर्थाने मराठी कादंबरी सृष्टीत विशेषअपूवाईची ठरेल. अण्णा भाऊंच्या प्रतिभेची ही किमया आहे. विशिष्ट सामाजीक परिवर्तनाच्या पुरोगामी कथा बीजांनी रसरसलेल्या कथा लेखनविषय बनविण्यात अण्णा भाऊंचे खरे सामर्थ्य आहे आणि अशा स्वरुपाचे प्रतिगामी समाजाला न आवडणारे विषय निवडूनही त्या विषयावरील साहित्य लोकप्रिय बनविण्यात त्याचे खरे मोठेपण एकवटल त्याचे नायक, नायिका सामाजिक समतेचा क्रांतिकारी आशय घेऊन मराठी साहित्यात वावरले. वाचक प्रिय बनले हे या साहित्याचे वेगळेपण आहे."

संदर्भ ग्रंथ :

१. साठे अण्णाभाऊ : 'आवडी', सुरेश एजन्सी पुणे, नवीन आ. २०१०

२. गुरव बाबुराव, अण्णाभाऊ साठे, समाज विचार आणि साहित्य विवेचन, पृष्ठ ४६.

◆◆◆

आचार्य दादा धर्माधिकारी यांच्या सर्वोदय विचारांतून व्यक्त झालेले जीवनविषयक तत्वज्ञान

सचिन व्यंकटराव देवणे
पी.एच.डी. सेशोधक विद्यार्थी,
संशोधन केंद्र - देगलूर महाविद्यालय, देगलूर.

प्रस्तावना :-

आचार्य दादा धर्माधिकारी यांनाही त्यांच्या अजातशत्रुत्वामुळे अनेक महनीय व्यक्तींचा सहवास लाभला होता. आचार्य यांच्या सर्वोदय दर्शन या पुस्ताकतून अनेक व्यक्तीचे परिचय झाल्यामुळे जीवनविषयक तत्वज्ञान या पुस्तकातून व्यक्त झाले आहेत. आचार्य दादांची विचार करण्याची शक्ती अतिशय प्रतिम आहे. त्यांनी याची प्रचिती आपल्या सर्वोदय दर्शन या पुस्ताकतून दिली आहे.

आचार्य दादा धर्माधिकारी यांनी बुद्धिवादी, बुद्धिजीवी व बुद्धिनिष्ठ, बुद्धिस्वातंत्र्य, सहविचार, शेजारधर्म म्हणजे जीवन, अहिंसा, विकार आणि स्वभाव, सहयोग आणि विकार अशा अनेक जीवनविषयक तत्वज्ञान दादांनी आपल्या शब्दात मांडला आहे आपण त्याचा विचार आपल्या जीवनामध्ये कसा रूजविता येतो त्या तत्वज्ञाचा उपभोग आपल्या जीवनात कसा होतो यांचे तत्वज्ञान मानवानी कशी अंगीकारले पाहिजे या सर्व जीवनविषयक तत्वज्ञान दादांनी मांडला आहे.

बुद्धिवादी, बुद्धिजीवी व बुद्धिनिष्ठ :-

आज बहुतेक बुध्दिमान लोक बुध्दिवादी आहेत पण बुध्दिनिष्ट नाहीत. ज्याच्याजवळ पैसे आहेत त्याचा पैशावर विश्वास आहे, ज्याच्या जवळ दंड आहे त्यांचा दंडावर विश्वास आहे. ज्याच्याजवळ बुध्दी आहे त्याचा मात्र बुध्दीवर विश्वास नाही. बुध्दीमानाचा बुध्दीवरच विश्वासू उरला नाही, पैशावर नाही, लाठीवर नाही, स्वतःवरही नाही, बुध्दीचे निर्णायक तत्व कोणते ? Coercion (सक्ती) की Conversion (विचारपरिवर्तन) ?

बुध्दिवादी निराळा, बुध्दीजीवी निराळा आणि बुध्दीनिष्ठ निराळा ; विचारवंत हा बुध्दीनिष्ठ असला पाहिजे, बुध्दीवर त्याचा विश्वास ठेवनारा असला पाहिजे. त्याच्या हाती तलवार आहे त्याचा जर तलवारीवर विश्वासू नसेल, तर तुम्ही त्याला लष्करात ठेवनार नाही. Man of Destiny या पुस्तकात बर्नार्ड शॉने म्हटले आहे की, वरच्या वर्गाला धर्माची आणि नितीची गरज नसते. खालचा वर्ग इतका चिरडला गेला आहे की, धर्माचे आणि नितीचे ओझे तो वाहूच शकत नाही, मधला वर्गच तेवढा धर्माचे आणि नितीची चाड असणारा आहे, पण हा वर्ग आज बुध्दीवादी किंवा बुध्दीजीवी बनलेला आहे, बुध्दीनिष्ठ नाही. त्याने आपल्या बुध्दीचे स्वातंत्र्य कायम ठेवलेले नाही.

सहविचार :-

माझी आपणाला विनंती आहे की, कृपा करून आपण बुद्धिवादाचा अर्थ करताना परंपरागत अर्थ घेऊ नये. विचारशासन निराळे आणि बुद्धिवाद निराळा आज बुद्धिवादाला शुष्क तर्कवाद किंवा विज्ञानावर आधारित वस्तुनिष्ठ बुद्धिवाद (empricism) असे म्हटले जाते पण हाहीकाही शुध्द विचार नव्हे. शुध्द विचारात सर्व सामील झाले पाहिजेत शुध्द विचार-शासन सार्वत्रिक असले पाहिजे आणि विचार संवादी असला पाहिजे. इंग्लंडच्या पार्लमेंटमध्ये दोन पक्ष आहेत. Kings Government अधिकारूढ सरकार आणि Kings opposition विरोध पक्ष. अशा दोन विरोधीपक्षांत देखील मूलभूत ऐक्य असावे लागते. मूलभूत ऐक्य नसेल तर ते पार्लमेंट होऊ शकणार नाही. दोन वादांत देखील मूलभूत ऐक्य असावे लागते. न्यायाचा जो अर्थ माझ्या मनात आहे तोच जर तुमच्या मनात असेल तर वाद होऊ शकत नाही. त्याचा जो अर्थ माझ्या मनात, तोच तुमच्या मनात असेल तर चर्चा होऊ शकत नाही. त्याप्रमाणे सहविचार आहे सहविचार दोघांनी मिळून करावयाचा असतो. असा मिळून विचार करायचा तर पदार्थ लक्षणात एकवाक्यता असावी लागते. एरवी दोघांचा सहविचार होऊ शकत नाही. या दृष्टीने आणखी एक गोष्ट आहे ती म्हणजे प्रवचन आणि श्रवण प्रवचन आणि स्वाध्याय यांत मूलभूत ऐक्य आहे, अभेद आहे. माझे प्रवचन आणि तुमचा स्वाध्याय असे नाही. तुमचाही स्वाध्याय, माझाही स्वाध्याय या दोहोंत अभेद आहे. जो विचार मी सांगितला तो तुम्ही तपासायचा. कारण तुम्हीही विचार केला आहे. या दृष्टिने मी विचार हा पुरूषनिरपेक्ष मानतो. दोघांनी मिळून सहविचार करायचा. तुमचा आणि माझा मिळून आपणाला एक संपन्न आणि समृद्ध विचार घेऊन पुढे जायचे आहे.

विचाराचे प्रेरकत्व आचारावर :-

आता शेवटचा मुद्दा विचाराचा आचाराशी संबंध नाही असे मी म्हणालो. विचाराचा आचाराशी जर संबंध नसेल तर वाटेल त्याने उठावे आणि विचार सांगावा असे होईल, असे तुम्ही म्हणाल. हे भारतीय परंपरेला अनुसरून नाही असा आरोप तुम्ही कराल. विचाराला किंवा शब्दाला जे प्रेरकत्व येते ते आचारामुळे येते. शब्दाला प्रामाण्य यावे असे वाटते असेल तर तो आप्ताचा शब्द असला पाहिजे. बोधकत्व तर सर्व शब्दांना आहे. विचारवंत काय म्हणाले ? ‘बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम’ चांगला विचार अंमलात आणण्याशी मला काही कर्तव्य नाही हे विचाराचे फक्त बोधकत्व झाले. विचाराचे प्रेरकत्व हे आचारावर अवलंबून आहे. समाजात तो विचार तो शब्द प्रेरक ठरावा असे वाटत असेल तर बुद्धिला अनुकूल अशी शक्ती म्हणजे काय ? बुद्धिच्या मागे दंडाची शक्ती असेल तर ती प्रतिकूल शक्ती. आचाराची शक्ती ही बुद्धिला अनूकूल अशी शक्ती आहे. आचाराने बुद्धि शुध्द होत जात असते. कर्माणि चित्तशुद्धयर्थम् विचाराची आणि चित्ताची शुद्धी होण्यासाठी कर्माची आवश्यकता आहे. जीवनाची बैठक जितकी उंच तितके विचारदर्शन व्यापक आणि

प्रभावी, आचार जितका शुध्द, तितका विचार व्यापक, शुध्द बुध्दीचा विचार म्हणजे पुर्वसंस्कारापासून मुक्त विचार.

शेजारधर्म म्हणजे सहजीवन :-

मग हा विरोध नाहीसा कसा व्हायचा ? हा दुसरा आपला झाला पाहिजे. तो जर आपला असेल तर नकोसा वाटत नाही, हा दुसरा आपला आहे. असे झाले, एकाचे जीवन दुसऱ्यात मिसळले म्हणजे त्याचे जीवन संपन्न, समृद्ध होत असते. यालाच 'सहजीवन' असे म्हणतात. 'जीवो जीवस्य जीवनम्' याचा अर्थ मी असा करतो. एका जीवाने आपला जीव दुसऱ्याला देणे म्हणजे दुसऱ्यांचे जीवन संपन्न होऊ देण्याला आपले जीवन मदतरूप करणे यालाच मी 'जीवनदान' असे म्हणतो. आता हा दुसरा कोण ? तो तर यदृच्छेनेच लाभत असतो. म्हणुन क्रुश्चेव म्हणाला, आपल्या शेजाऱ्याची निवड आपण करू शकत असतो. म्हणुन क्रुश्चेव म्हणाला, आपल्या शेजाऱ्याची निवड आपण करू शकत नाही. कॉंग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा देताना कृपलानी म्हणाले, गांधीनी आम्हाला सांगितले की, शत्रूवर प्रेम करा. आम्ही शत्रुवर प्रेम करायला शिकलो. पण मित्रावर प्रेम करायचे विसरलो. मित्रावर प्रेम करायचेच झाले तर त्याला आधी शत्रू बनविले पाहिजे असा आम्ही त्यातून अर्थ काढला.

ख्रिस्ती धर्मात असाच एक गमतीचा वाद निघाला. ख्रिस्ताने सांगितले, शत्रूवर प्रेम करा पण त्यानेच असेही सांगितले, शेजाऱ्यावर प्रेम करा. का ? शेजारी हा भयंकर प्राणी आहे कारण तो काही आपल्याला बनविता येता नाही, तो ईश्वरनिर्मित असतो. जी.के. चेस्टरटन्ने म्हटले आहे, He comes with the careless cruelty of Nature; he comes with the strangeness of Stars Nad he comes with the reckless indifference of rain, He is the most terrible of all animals निसर्गाइतका क्रुरपणा, बेपर्वाई, विलक्षणता असलेला असा महाभयंकर प्राणी हा शेजारी आहे. He can be anybody, therefore, he is everybody शेजारी कुणीही असू शकेल, म्हणुनसर्व जग शेजारी आहे. He is a symbol because he is an accident तो योगायोगानेच प्राप्त होत असतो. म्हणुन शॉ म्हणाला, शेजारधर्म हीच मानव्याची कसोटी आहे, कारण To love him is the most monotonous martyrdom सर्वात कंटाळवाणे बलिदान म्हणजे शेजाऱ्यावर प्रेम करणे हे आहे. गांधी, बिनोबा इत्यादी सुत्पुरूष सांगतात, 'बाजारधर्म जावा आणि शेजारधर्म यावा.' शेजाऱ्यावर प्रेम करायला शिकले पाहिजे उपनिषदात द्वितीयाद् वै भयं भवति म्हटले आहे. जो द्वितीय त्याचा द्वितीयपणा जाऊन तो आपला झाला की भय संपते, भांडणही संपते. निकटपणा असल्याशिवाय भांडणदेखील संभवत नाही. आलिंगनावाचून प्रेम नाही आणि आलिंगनावाचून कुस्ती होत नाही. अत्यंत निकट संबंध नसेल तर भांडणच होत नाही. शेजाऱ्यांशी भांडण जास्तीत जास्त का ? तो निकट म्हणुन कवी म्हणतो, ईश्वर फारच थोर कलाकार आहे भांडायलासुध्दा

मनुष्य जवळ आला पाहिजे. केवढी ही रसिकता ! तामिळनाडू मधील माणसाचे पंजाबमधील माणसाशी भांडण होत नाही. कारण शेजार नाही, केरळच्या माणसाचे कश्मीरच्या माणसाशी भांडण होत नाही, कारण सहवास नाही. शेजारही असावा, सहवासही असवा, भांडण नसावे म्हणजे सहजीवन सिध्द होते उच्च माणसाचा स्वभाव आहे आणि हेच ध्रुवसत्य आहे.

संदर्भ सूची

१. मदन कुलकर्णी, निवडक पुलं : एक आकलन, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, एप्रिल , पृ. १२५.

२. पु.ल. देशपांडे, मैत्र, मौजे प्रकाशन गृह, प्रथमावृत्ती, एप्रिल १९८९, पृ.१०८.

३. तत्रैव, पृ. १०६

४. दादा धर्माधिकारी, सर्वोदय दर्शन, चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर, प्रथमावृत्ती, जून १९८८, पृ.२६

५. दादा धर्माधिकारी, जीवनदर्शन, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि. सदाशिव पेठ, प्रथमावृत्ती, १८ जून १९९९, पृ. ५४.

६. दादा धर्माधिकारी, सर्वोदय दर्शन, चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर, प्रथमावृत्ती, जून १९८८, पृ.३९.

७. तत्रैव, पृ. ५६.

८. दादा धर्माधिकारी, जीवनदर्शन, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि. सदाशिव पेठ, प्रथमावृत्ती, १८ जून १९९९, पृ. २०४.

◆◆◆

21वीं शताब्दी के साहित्य में दलित विमर्श.

संशोधक **मार्गदर्शक**

स्वाती पांडुरंग खाडे **प्रा. डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मण येडले**

श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय फुलंब्री ,जि.औरंगाबाद

दलित विमर्श जाती आधारित अस्मिता मूलक विमर्श है। इसके केंद्र में दलित जाति के अंतर्गत शामिल मनुष्य के अनुभव और कष्टों संघर्षों को स्वर देने की संगठित कोशिश की गई है। यह एक भारतीय बीमा से क्योंकि जाति भारतीय समाज की बुनियादी संरचनाओं में से एक है।

दलित शब्द का अर्थ जिसका दलन और दमन हुआ है। दलित लेखक कंवल भारती लिखते हैं। दलित वह है जिस पर अस्पृश्यता का नियम लागू किया गया है जिसे कठोर और गंदे काम करने के लिए बाह्य किया गया है। दलित शब्द का अर्थ जिसका दलन और दमन हुआ है। जिसे शिक्षा ग्रहण करने और स्वतंत्र व्यवसाय करने से मना किया गया है। और जिस पर सचुतो ने सामाजिक निर्णयगतायोंकी संहिता लागू की, वही ,और वही दलित है ,और इसके अंतर्गत वही जातियां आती है जिन्हें अनुसूचित जातियां कहा जाता है। इसी तरह दलित साहित्य से अभिप्राय उस साहित्य से है जिसमें दलितों ने स्वयं अपनी पीड़ा वाणिज्य है। डॉक्टर सीमा रानी-अस्मिता मुल्क विमर्श और साहित्य, अक्षर प्रेमचंद ,निराला, अज्ञेय, मुक्तिबोध ,नागार्जुन आदि गई और दलित रचनाकारों ने दलित जीवन की त्रासदी एवं जिजीविषा पर रचनाएं की है। दलित साहित्य की अवधारणा को लेकर लंबी बहसेचली यह विमर्श का विषय रहा कि स्वानुभूति ही प्रामाणिक होगी, या सहानुभूति को भी स्थान मिलेगा। प्रमुख दलित साहित्यकारों ने माना कि स्वर्णो ने दलितों की पीड़ा को नहीं भोगा है इसीलिए वे दलित साहित्य नहीं लिख सकते। उन रचनाकारों ने गैर दलितों के साहित्य को दलित कोदलित चेतस साहित्य की संज्ञा दी है। हालांकि यह मत ज्यादा दिनों तक टिका नहीं, लेकिन आरंभ में बहस का मुद्दा बना रहा। अतः इस बात पर एकमत यता बनती नजर आई कि दलित साहित्य 80 और 90 के दशक में उभरा एक साहित्यिक आंदोलन है जिसमें प्रमुखता से दलित समाज में पैदा हुए रचनाकारों ने हिस्सा लिया और इसे अलग धारा मनवाने के लिए संघर्ष किया।

बौद्ध काल से ही साहित्य में दलित वर्ग की उपस्थिति रही है किंतु एक आंदोलन के रूप में दलित साहित्य बीसवीं सदी के देन है। दलितों की जीवन और उसकी समस्याओं को केंद्र में रखकर हुए साहित्यिक आंदोलन को दलित साहित्य करते हैं दलित पीड़ा को दलित साहित्यकारों ने कविता, कहानी, उपन्यास, नाटक , रचनाकारों इत्यादि की शैली में प्रस्तुत किया है। दलित विमर्श से अभिप्राय उस साहित्य से है, जिसमें दलितों ने स्वयं अपनी पीड़ा को रूपायित किया है ,अपने जीवन संघर्ष में दलितों ने जिस यथार्थ को भोगा है, दलित विमर्श उनकी उसी अभिव्यक्ति का विमर्श है। दलित चेतना का पूरा चित्रण दलित

साहित्य में समाहित है।

दलित साहित्य वर्तमान का ऐसा विमर्श बन चुका है जिसका अध्ययन किए बिना संपूर्ण हिंदी साहित्य को समझना गलत होगा। भारी संख्या में इस दिशा में लेखन के लिए प्रेरित होना यह बताना है कि यहां भी कम चेतना नहीं है बस बोलने का मौका नहीं दिया गया। आज दलित विमर्श हिंदी का ही नहीं, हिंदी प्रदेश की सीमाओं से बाहर निकाल कर बड़ा स्वरूप ले चुका है जिसका मूल उद्देश्य दलित जीवन की बुनियादी समस्याओं को जनता के सामने लाना। संपूर्ण भारतीय भाषा में दलित लेखन तेजी से हो रहा है। दलित साहित्य के लेखन में किस-किस को शामिल किया जाए यह अभी तक स्पष्ट नहीं हो पाया है।है ।

40 के दशक में बिहारीलाल हरित ने दलितों की पीड़ा को कविता बध्द किया। उन्होंने अपनी भजन मंडली के साथ दलितों को जागृत करने का प्रयास किया ।दलितों की दुर्दशा पर बिहारीलाल हरित ने लिखा एक रूपए में जमीदार के ,

16 आदमी भर्ती।
रोजाना भूखे मरते ,मुझे कहे बिना बिना ना सरती।।
दादा का कर्जा पोती से नहीं उतरने पाया।
?3 में जमीदार ने 70 साल कमाया।।

दलित पैंथर आंदोलन के दौरान बड़ी संख्या में दलित जातियों से आए रचनाकारों ने आम जनता तक अपनी भावनाओं पीड़ा और दुख दर्द को लेखो कविताओं निबंधों, जीवनियों, कटाक्षों, व्यंगों, कथाओं आदि के माध्यम से पहुंचाया। दलितों की सामाजिक स्थिति की वृध्द चर्चा रविंद्र प्रभात ने अपने उपन्यास ताकि बचा रहे लोकतंत्र में की है दलित साहित्य के प्रतिमान में डॉ सिंह ने हिंदी दलित साहित्य के इतिहास को लिखा है। प्रमुख दलित रचनाकार बिहारीलाल हरितहरित महाशय नत्थू राम ओमप्रकाश वाल्मीकि डॉ धर्मवीर, जयप्रकाश कर्दम , तुलसीराम, असंग घोष, डॉ उमेश कुमार सिंह कर्मानंद आर्य, डॉ राजेंद्र बडगूजर दलित कविता ने अपनी एक विकास यात्रा तय की, है जिसमें वैचारिक का जीवन संघर्ष है विद्रोह ,आकाश, की विकास यात्रा के अनेक आयामों से होकर गुजरते हैं।जनसाधारण की 39 समग्र 39 आवाज है ।दलित काव्य जीवन का काव्य है ।कला का नहीं, और उस जीवन का काव्य कला का नहीं और उस जीवन का जिसमें जिजीविषा का संघर्ष है ।दलित समाज ऐसे जीवन जीता है इनके कविताओं में वही आत्मनुभव को दिखाई देता है। ऐसी व्यथा किसी एक की नहीं है। बल्कि संपूर्ण दलित समाज की है। जिनका सुनने वाला भगवान भी नहीं है। कविता से स्पष्ट हो जाता है कि ऐसी व्यवस्था स्वनिर्मित है ।जिसे पढ़ने के बाद संवेदनशीलता व्यक्ति बेचैन हुए बिना नहीं रहता है।दलित कविता की पृष्ठभूमि का निर्माण अचानक नहीं हुआ इसके निर्माण लिए बहुत दिनों से संघर्ष होता रहा है। डॉक्टर एन सिंह ने लिखा है कि

हिंदी दलित कविता की शुरुआत सही मायने से 19वीं सदी के आठवें दशक में हुई इसकी प्रेरक डॉक्टर अंबेडकर की विचारधारा है। सदियों की गुलामी है पर देखने की आदत ही नहीं है। कैसे देखने क्रांतिसूर्य को कैसे समझेंगे जागृति और परिवर्तन के प्रकाश का यह कवित्री अपने कविता हमारे हिस्से का सूरज में यह बताती है कि हमारे हिस्से का सूरज कहां छुपा है उस क्रांतिसूर्य के माध्यम से दलितों को जागृत करने का प्रयास करती है।

संदर्भ ग्रंथ

डॉ सुशीला टाकभौरे हमारे हिस्से का सूरज पुस्तक क्रमांक 56 रमणिका गुप्ता दलित चेतना कहानी, ओमप्रकाश वाल्मीकि, दलित साहित्य के प्रतिमान- एन.सिंह, दलित साहित्य और वैश्विक ता डॉक्टर हनुमंत राव पाटील डॉक्टर इबतराव दशरथ तुकाराम.

◆◆◆

वंचितो की चेतना का सफरनामा : (सामाजिक राजनीतिक घटनाओं के संदर्भ में)

डॉ.अरुण कुमार
सहआचार्य - राजनीति विज्ञान
राजकीय स्नात्कोत्तर महाविद्यालय, राजगढ़, अलवर (राज.)

डॉ.राजेंद्र कुमार गोठवाल
सहायक आचार्य राजनीति विज्ञान
राजकीय स्नात्कोत्तर महाविद्यालय, राजगढ़,अलवर (राज.)

प्रस्तावना :–

भारत की प्राचीन संस्कृति लगभग पाँच हजार वर्ष से अधिक पुरानी है। प्राचीन संस्कृति को पूर्व वैदिक संस्कृति, किंवा, नाग संस्कृति और वैदिक संस्कृति भी कहते हैं। मानव ने जब से सभ्यता और सोपानों पर पग रखा एवं मनुष्यों में अस्मिता हेतु परस्पर संघर्ष प्रारंभ हुए तब से निरंतर किसी न किसी रूप में वंचितों के चिंतन की परंपरा चली आ रही है। न केवल हिंदी साहित्य में बल्कि संस्कृत साहित्य में भी वंचितों के चिंतन की परंपरा के पर्याप्त संदर्भ उपलब्ध होते हैं।

हमारे देश में समतामूलक समाज की संरचना में आज भी वंचितों की समस्या सर्वाधिक गंभीर रूप लिए हुए है। यद्यपि राजनेताओं, समाज–सुधारकों, अर्थशास्त्रियों, साहित्यकारों, चिंतकों एवं विचारकों ने इसके समाधान के संबंध में अपने अलग–अलग विचार व्यक्त किए हैं, किंतु वर्ण एवं जातियों में विभाजित हिंदू समाज के अंतर्गत इस समस्या का समाधान सरल कार्य नहीं है। जाति–प्रथा भारतीय सामाजिक व्यवस्था की सर्वाधिक महत्वपूर्ण प्रणाली है। यह सामाजिक स्तरीकरण की ऐसी व्यवस्था है जिसमें भारतीय समाज को वंशानुगत, श्रेणीबद्ध पद–समूहों में विभक्त किया गया है।

कुंजी–शब्द :– न्याय, वंचित, चेतना, अधिकार, समाज, स्वतंत्रता आंदोलन।

साहित्य समीक्षा

अरुण कुमार द्वारा 'उदारीकरण, भूमण्डलीकरण एवं दलित' (2009) पुस्तक का संपादन किया गया है। इस पुस्तक में विभिन्न विद्वानों के द्वारा लिखे गये लेखों को संकलित कर पुस्तक का रुप दिया गया है। इस पुस्तक में कई प्रभावशाली लेख हैं जैसे निजीकरण एवं आरक्षण का भविष्य, निजीकरण के परिप्रेक्ष्य में वंचितों की दशा, आर्थिक उदारीकरण की नीति एवं आरक्षण व्यवस्था पर प्रभाव, दलित एवं भूमण्डलीकरण उदारीकरण और वंचितों की उभरती चुनौतियाँ।

सभी लेखों में वंचितों की स्थिति पर भूमण्डलीकरण के प्रभावों को इंगित करते हुए उन्हें कैसे वंचितों के विकास में सहयोगी बनाया जा सकता है, इस पर चिंतन किया गया है।

डॉ. विरेंद्र सिंह यादव ने 'समतामूलक समाज एवम् सामाजिक परिवर्तन के युगपुरूष डॉ. भीमराव अंबेडकर' (2011) में पुस्तक लिखी है। लेखक ने डॉ. भीमराव अंबेडकर के द्वारा किये गये सार्वभौमिक कार्यों को समाज के सभी वर्गों विशेषकर दलित जातियों एवं पिछड़ों को उनके पिछड़ेपन से अवगत कराने एवं उनमें चेतना जागृत करने का कार्य किया है।

यह पुस्तक डॉ. भीमराव अंबेडकर द्वारा किये गये कार्यों को सटीक उदाहरणों के माध्यम से प्रस्तुत करती हुई नजर आती है। पुस्तक में डॉ. भीमराव अंबेडकर से संबंधित

अनेक वैचारिक अवधारणाओं की अनसुलझी गुत्थियों को बेबाक ढंग से प्रस्तुत कर स्पष्ट करने का प्रयत्न किया गया है।

डॉ. विरेंद्र सिंह यादव द्वारा 'नई सहस्त्राब्दी का दलित आंदोलन मिथक एवं यथार्थ' (2010) लिखी गई पुस्तक में देश के विभिन्न प्रांतों के उच्च शिक्षा जगत से संबंधित प्राध्यापकों, शिक्षाविदों, बुद्धिजीवियों, साहित्यकारों, वंचित चिंतकों और मनोवैज्ञानिकों के सार्थक चिंतन मनन एवं गंभीर विचारों को संकलित किया गया है।

वंचितों की चेतना का सफरनामा : सामाजिक राजनीतिक घटनाओं के संदर्भ में

भारतीय परिप्रेक्ष्य में 'वंचितों की राजनीतिक चेतना' का अध्ययन करना, रेगिस्तान में पानी खोजने जैसा प्रतीत होता है। इस कथन की सच्चाई 'अतीत' के यथार्थवादी विश्लेषण के आइने में काँच की तरह साफ दिखाई देती है। इस कथन की प्रामाणिकता तमाम संदेहों से परे है क्योंकि भारतीय समाज की स्थापना और संचालन के मापदंडों ने यह तय किया कि दलित अपना जीवन–निर्वाह कैसे करेंगे ? और इस समाज की व्यवस्था में उनकी क्या भूमिका होगी ? व्यवस्था के संचालनमात्र से दलितों की स्थिति दयनीय नहीं थी अपितु कालांतर में सामाजिक परिवेश में परिवर्तन के साथ–साथ सामाजिक संरचनाओं में भी परिवर्तन हुआ एवं निश्चित वर्गवाद का जन्म हुआ। निरंतरता तथा जन्म–आधारित बाध्यता के कारण दलितों की स्थिति निम्न रही तथा शास्त्रों पर आधारित परंपरागत वैचारिक अबुद्धिपूर्ण प्रमाणों के कारण संकुचित सामाजिक व्यवस्था और अधिक मजबूत हो गई।

भारतीय सामाजिक संरचना में श्रम–विभाजन के आधार पर निर्मित वर्ण व्यवस्था ने मनुष्यों को दायित्वों के निर्वहन हेतु बाध्य किया। यद्यपि मौलिक रूप से श्रम विभाजन का सिद्धांत सामाजिक क्षेत्र में व्याप्त गतिरोधों एवं संघर्षों को खत्म करने का प्रभावी तरीका था परंतु कालांतर में इसमें विकृतियाँ प्रवेश होने लगी और यही श्रम–विभाजन दलितों पर शोषण करने के हथियार के रूप में प्रतिष्ठित हुआ।

वर्ण–व्यवस्था का सीधा संबंध आर्यों के आगमन से माना जाता है। जब खुदाई के माध्यम से आर्यों के पहले के समाज का पता चला तब वर्ण–व्यवस्था के उद्भव को भी पीछे धकेल कर इससे जोड़कर देखा जाने लगा। खुदाई में मिली सिंधु घाटी सभ्यता, जिसे हड़प्पा–संस्कृति भी कहते हैं की लिपि की विस्तृत जानकारी उपलब्ध नहीं है। यह वर्णनात्मक नहीं होकर चित्र लेखात्मक है। तात्कालिक, राजनीतिक व सामाजिक व्यवस्थाओं के संदर्भ में अध्ययन सिर्फ अनुमानों पर आधारित है। सुवीरा जायसवाल ने अपनी पुस्तक 'कास्ट : ऑरिजन फंक्शन एंड डायमेंशन ऑफ चेंज' में इरावती कर्वे और एस.पी. मलिक को उद्धृत करते हुए माना कि अस्पृश्यता का इतिहास आर्यों से पीछे हड़प्पा–संस्कृति में भी उपलब्ध था। लेकिन इसे सिर्फ हड़प्पा–संस्कृति की खुदाई में मिले चित्र से पहचानने की कोशिश की गई है, इसलिए यह कोई ठोस प्रमाण नहीं है। उसमें भी उनका यह कहना है कि चित्र में अनाज छाँटने–कूटने का काम करने वाली को समाज से अलग दिखाया गया है, बहुत हद तक वर्ण–व्यवस्था के उद्भव का महत्वपूर्ण आधार है।'[1]

वर्ण व्यवस्था के उद्भव का प्रश्न सीधे रूप से आर्यों से जुड़ता है। यूँ तो अपने आप में यह भी एक विवादित मुद्दा रहता आया है कि आर्य भारत की धरती की मूल उपज थे या वे बाहर से आये। लेकिन अब विभिन्न विद्वतजन यह स्वीकार करने लगे कि आर्यों का आगमन भारत में बाहर से हुआ है। रामशरण शर्मा का शोध इस मद में बहुत महत्वपूर्ण है। उन्होंने अपनी पुस्तक 'भारत में आर्यों का आगमन' में वैदिक काल की विशेषताओं को गिनाया है जो भारत में पहले से विद्यमान नहीं थी। फिर उन्होंने यह साबित किया कि आर्यों के आगमन के उपरांत ये विशेषताएँ भारत में देखने को मिली।

आर्यों के समाज के पहले के समाज में वर्ण–भेद नहीं था, यह स्पष्ट प्रतीत होता है। वर्ण–व्यवस्था आर्यों के समाज में प्रथम बार पाई गई है। अब सवाल यह उत्पन्न होता है कि आर्यों के भीतर जाति– प्रथा के बीज पहले से मौजूद थे या फिर वह भारत की अपनी धरती की मौलिक उपज है। ए.एल. बाशम ने अपनी पुस्तक 'द वॉडर दैट वाज इण्डिया' में इस बात का उल्लेख किया कि आर्यों के भीतर श्रेणी–विभाजन पहले से विद्यमान थे परंतु आर्यों के भीतर इस श्रेणी–विभाजन को वर्ण–व्यवस्था के कार्य–विभाजन से जोड़कर नहीं देखा जा सकता क्योंकि आर्यों का प्रवेश भारत में कबीले के रूप में हुआ था और कबीलों के बीच में रहते हुए आपस में अलगाव की प्रवृत्तियाँ भी विकसित हुई होंगी, जिससे ऊँच–नीच के संबंध भी रहे होंगे परंतु इनका संबंध निश्चित रूप से जन्म से नहीं होगा।[2]

ऋग्वेद में वर्णित शब्द 'वर्ण' 'आर्य और दास' के लिए प्रयुक्त हुआ है। समाज का यह पहला वर्गीकरण आर्य और दास के रूप में होना निश्चितरूपेण मार्क्सवाद के बुर्जुआ और सर्वहारा के जैसा ही है। समाज के इस वर्गीकरण के पीछे अर्थशास्त्र के 'कार्य–विभाजन' का सिद्धांत था। इसी कार्य–विभाजन ने अपने विस्तार में समाज को चार वर्णों में विभाजित कर दिया।

जहाँ तक वंचित (शूद्र) और उनके प्रति किया जाने वाला 'अस्पृश्यता' के व्यवहार का प्रश्न है, यह वर्ण–व्यवस्था जितना पुराना नहीं है। जब तक समाज का दो वर्णों, चार वर्णों में विभाजन हुआ तब तक उसके भीतर 'अस्पृश्यता' की प्रवृत्ति का विकास नहीं हुआ था।

अस्पृश्यता की शुरूआत ऐसे 'अवर्ण' समुदाय से मानी जाती है जो वर्ण व्यवस्था के किसी भी वर्ण में सम्मिलित नहीं थे। समाज में 'अवर्ण' ऐसे समूह थे जो गाँव के बाहर रहते थे, निकृष्ट काम करते थे, जिसके छू जाने से सवर्णों को पुनः स्नान करना पड़ता था। अनुमान है कि अवर्णों की उत्पत्ति शूद्रों की श्रेणी से ही मानी जाती है। शूद्र सिर्फ वे अनार्य थे जिन पर आर्यों ने विजय पाई थी या फिर शूद्र आर्यों के भीतर पैदा हुए। इस बहस के दो मत हैं, जिसमें प्रथम यह है कि जब आर्यों ने भारत पर विजय पाई तब उसने भारत के मूल निवासियों पर अपना आधिपत्य कर लिया। पहले इन्हीं मूल निवासियों को अपना दास बनाकर रखा और बाद में वर्ण–व्यवस्था में सबसे निचले पायदान पर रखकर उन्हें शूद्र घोषित कर दिया। इस संदर्भ में दूसरा मत मार्क्सवादी विद्वानों का है जिन्होंने इसकी आर्थिक विषमता को देखा और यह माना कि जिनकी भी स्थिति आर्थिक स्तर पर निम्नतर थी वे शूद्र कहलाए।[3]

भगवान सिंह ने अपनी पुस्तक 'हड़प्पा सभयता और वैदिक साहित्य' में इस पर विस्तार से विचार किया है। उनका मत है कि जब वर्ण–व्यवस्था में अस्पृश्यता का विचार था ही नहीं तब यह आर्यों के दिमाग में उत्पन्न कैसे हुआ होगा ? चूँकि आर्य कबीलों में बँटे थे इसलिए हर एक कबीला अपनी सुरक्षा को ध्यान में रखकर दूसरे का पका हुआ भोजन स्वीकार नहीं करते थे। मृतक के साथ गए हुए व्यक्ति के साथ अछूत–सा व्यवहार होता था। अपने स्वास्थ्य की सुरक्षा की चिंता इसके केंद्र में थी कि मृतक को न जाने क्या बीमारी है, उसी प्रकार प्रसूता स्त्री और जो सभी के कपड़े धोता था, उससे अस्पृश्यता का व्यवहार शुरू हुआ।

इन्हें गाँव–समाज से बाहर कर दिया गया। जिससे इन्हें छू कर कोई अशुद्ध न हो जाए। धीरे–धीरे समाज से इन वर्गों का अलग होना, कटना उन्हें वर्ण–व्यवस्था से भी अलग करता चला गया। प्रायः यह माना जाता है कि आज की भाषा में वंचित सदा से अवर्ण थे, लेकिन ऐसा संभव नहीं था क्योंकि अवर्णों की स्थिति में पहुँचने से पहले वे

जलियाँवाला बाग नरसंहार :–

भारतीय स्वतंत्रता संघर्ष की एक बहुत बड़ी घटना है जिसके संदर्भ में हम यह पढ़ते आये हैं कि जनरल डायर ने निहत्थे देशवासियों पर गोलियाँ चलवाई, परंतु यह बहुत कम लोग जानते हैं कि इस सभा के आयोजन एवं सभा में भाग लेने वाले कौन थे ? अब यह स्पष्ट हो चुका है एवं सबल्टर्न इतिहास में अब यह बात खुलकर सामने आने लगी है कि जलियाँवाला बाग में सभा बुलाने वाले शहीद होने वाले अधिकांश वीर दलित ही थे।[9]

इसके संयोजक नत्थू धोबी, बुद्धा भंगी, मंगल मोची, दूलिया धोबी थे। इस कांड की प्रतिक्रिया में शहीदे आजम भगत सिंह से प्रेरणा ग्रहण कर लंदन में जाकर जनरल डायर की हत्या करने वाले अमर सपूत शहीद उधम सिंह भी दलित थे।

चौरी–चौरा कांड :–

इतिहास प्रसिद्ध 'चौरी–चौराकांड' को कौन नहीं जानता ? किंतु इस बात को कम ही लोग जानते हैं कि यह कांड केवल वंचितों का विद्रोह था। रमापति चमार के नेतृत्व में चौरी–चौरा थाने को जलाया गया, इस घटना के कारण महात्मा गांधी ने असहयोग आंदोलन वापस ले लिया। 1923 में रमापति चमार, संपत्ति चमार, छोटू पासी, अयोध्या चमार, अगलू पासी, कल्लू चमार, गरीब चमार, जगेसर पासी, नोहर चमार, फलई चमार, बिरजा चमार, मडी चमार, मेडई चमार, मधुनाथ पासी, रामजस पासी, रामसरन पासी को फाँसी दी गई।[10]

चिरनार गोलीकांड :–

दक्षिण भारत में 1930 में चिरनार गोलीकांड हुआ था, जिसमें अनेक वंचित वीर शहीद हुए थे। यह वंचितों का विद्रोह ही था, जिसके प्रेरक डॉ. अंबेडकर थे।[11]

उपरोक्त घटनाओं, उदाहरणों से यह स्पष्ट होता है कि ब्रिटिश हुकूमत से लोहा लेने में वंचित पीछे नहीं रहे।

ब्रिटिश शासन के दौरान वंचितों में चेतना जाग्रत करने में भीमराव अंबेडकर का अभूतपूर्व योगदान रहा। वंचित चिंतन के तार्किक, बौद्धिक न्यायपूर्ण, स्वतंत्रता, समानता, बंधुत्व, लोकतांत्रिक विचारों के प्रणेता के रूप में एवं बाद में वंचितों के उद्धारक की भूमिका, जिसके कारण वंचितों के मसीहा के नाम से अंबेडकर प्रसिद्ध हुए। वे भारतीय राजनीति के ऐसे व्यक्तित्व थे, जिनके मूल चिंतन में शोषणकारी व्यवस्था के विरूद्ध विद्रोह एवं क्षोभ था।

वे संपूर्ण समाज में आमूल–चूल परिवर्तन चाहते थे। उनका उद्देश्य संपूर्ण समाज को समता आधारित बनाने का था। धर्म, परंपरा एवं समाज में स्थापित ऐसे मूल्य, जिनके कारण दलितों के ऊपर शोषण, अत्याचार, अमानवीयता का व्यवहार होता था का तार्किक, वैज्ञानिक, कानूनी और न्यायसंगत तरीके से अंत करवाने में अंबेडकर सफल हुए। उनके प्रयासों के परिणामस्वरूप अंग्रेजी शासन के दौरान वंचितों के प्रति न्याय की भावना की शुरूआत एवं हिंदू धर्म के चिंतन में इस वर्गके प्रति संवेदना जागृत होने लगी। महात्मा गांधी जी द्वारा 'हरिजन' उद्धार कार्यक्रम प्रारंभ किया गया।

अंबेडकर की मृत्यु के पश्चात् बाबू जगजीवन राम दलित राजनीति के केंद्र–बिंदु थे, परंतु अंबेडकर और जगजीवन राम के प्रयासों में मौलिक अंतर यह था कि जहाँ अंबेडकर कांग्रेस से दूरी बनाकर वंचितों के उत्थान में सक्रिय रहे वहाँ जगजीवन राम ने कांग्रेस के बैनर तले दलितों के उत्थान का प्रयास किया।

वंचितों की चेतना की स्थिति इस समय मृगमरीचिका के पीछे भागने वाले आदमी के जैसी हो गई है। जितना वह अपनी मंजिल की ओर बढ़ता है, मंजिल उतनी ही दूर होती जाती है।

निष्कर्ष :–

वंचितों की स्थिति, परिस्थिति, दशा एवं चेतना का विश्लेषण एक पक्षीय किया जाना भारी भूल साबित हो सकता है, समय और परिस्थितियाँ बदलाव लाती है, यह बदलाव मानसिकता और विचारधारा के स्तर पर होने से व्यवस्था के पुनर्निर्माण की आवश्यकता महसूस होने लगती है। समाज को पूर्णतया बदलना संभव नहीं है, परंतु अपेक्षित सुधार किये जा सकते हैं और जब इस दृष्टि से दलित राजनीतिक चेतना पर दृष्टिपात किया जाता है तो हम पाते हैं कि समाज में बदलाव एवं सुधार हुआ है, यद्यपि यह बदलाव एवं सुधार अचानक या क्रांति के माध्यम से नहीं हुए हैं अपितु क्रमिक रूप से किये गये प्रयासों से समाज बदल रहा है। पहले संविधानिक संरक्षण और बाद में लोकतांत्रिक विकेंद्रीकरण से 'वंचितों' के अंदर आत्मबल, साहस एवं चेतना को मजबूत करने हेतु सरकार ने प्रयास किये हैं, जिसके परिणामस्वरूप स्थानीय स्तर पर भी सामाजिक परिवर्तन दिखाई देने लगा है।

संदर्भ

1. उमा शंकर चौधरी, संपादक 2008, 'हाशिये की वैचारिकी' अनामिका पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रीब्यूटर्स प्रा.लि., दरियागंज, नई दिल्ली, पृ.सं. 7
2. उपर्युक्त पृ. 8
3. उपर्युक्त पृ. 9
4. राजेश कुमार राय 'हिंदू वर्ण व्यवस्था में शुद्रों का इतिहास'–2009, सनराइज पब्लिकेशन्स, पृ. 1–30
5. उपर्युक्त पृ. 37–38
6. 'विनय पिटकः सं. राहुल सांकृत्यायन'
7. हरिनारायण ठाकुर : दलित साहित्य का समाजशास्त्र–2010, भारतीय ज्ञानपीठ, लोदी रोड़, नई दिल्ली 110003, पृ. 185
8. उपर्युक्त, पृ. 312–362
9. पूर्वोक्त
10. पूर्वोक्त
11. पूर्वोक्त

◆◆◆

मध्ययुगीन भारतातील हुतात्मा संत हरळय्या : एक अभ्यास

डॉ.संतोष शंकरराव इंगोले
श्री.तुळशीरामजी जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय वाशीम

सारांश:

जगाच्या इतिहासाचा जेव्हा, अभ्यास केला जातो. तेव्हा परिवर्तनाच्या चळवळी महत्वाच्या असतात. या चळवळीमधूनच महान क्रांतीचा जन्म होतो. त्यामधूनच मानव जातीच्या कल्याणाची नवी व्यवस्था निर्माण केल्या जाते. अशाच प्रकारची सामाजीक व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न भभारतामध्ये बाराव्या शतकामध्ये बसवेश्वर या महान संतांनी विचारवंतांनी केला. त्यांच्या प्रेरणेने बुध्दी प्रामाण्य वादावर अनेक सामाजीक मुल्ये कसोटीवर तपासण्यात आली आणि नवीन मुल्ये समाजासाठी निर्माण केली. याच विचारांना बसवक्रांती असे म्हणतात. बसवक्रांतीमध्ये अनेक शरनांणी आपले योगदान दिले. त्यामधील शरण म्हणजे चर्मकार संत हरळय्या, कल्याणम्मा आहेत. हरळय्या जन्माने चर्मकार कुटूंबामध ये जन्मलेले होते. लहानपणापासूनच आपला पारंपारीक व्यवसाय त्यांनी स्विकारला. विकत घेतलेल्या चामड्यापासून सुंदर पादरक्षा तयार करायच्या आणि त्या बलुतेदारीप्रमाणे ठरलेल्या लोकांना द्यायच्या हा नित्यनियम हरळय्या यांचा सुरु होता. अशा स्थितीत एके दिवशी हरळय्या मध्ये अहिंसेचे विचार निर्माण झाले. त्यांनी हत्या केलेल्या प्राण्यांच्या चामड्यापासून चप्पल तयार करण्याला विरोध केला. मृत झालेल्या प्राण्यांच्या म्हणजेच आपले संपूर्ण आयुष्य पूर्ण केलेल्या प्राण्यांच्या चामड्यपासून चप्पल तयार करणार असे हरळय्याने आपल्या वडीलांनी सांगितले. कोणत्याही प्राण्याचा मृत्यु परमात्मा ठरवेल, मानसाने जिवाची हत्या करणे पाप आहे असे संत हरळय्या म्हणाले. यामधूनच त्यांच्यातील अहिंसावादी विचार दिसून येतात. त्याचप्रमाणे महाजनाची सुन कपीलाला वाचविण्यासाठी हरळय्याचे वडील म्हादेवय्या यांना प्राण त्यागावे लागले. तेव्हा महाजनांनी म्हादेवय्याच्या मृत्युबद्दल दु:ख व्यक्त न करता त्याने आमचे सोवळे बिघडविले असे म्हटले. तेव्हा हरळय्या मनातून दु:खी झाले. या समाजाला वर्ण व जातीच्या लागलेल्या किडेने माणसाला माणूसपण समजण्याची बुध्दी ठेवली नाही याची जाणीव झाली. या परमात्म्याला कोणी सांगितले मला चर्मकाराच्या घरी जन्माला घाल म्हणून असे त्यांना वाटले. यामधून त्यांच्या मनामध्ये वर्ण व्यवस्था जाती व्यवस्थेची चिड निर्माण झाली. पुढे त्यांनी ब्राम्हण मधुवसर यांची कन्या लावण्यवतीचा विवाह शिलवंत सोबत करण्याला अनुमती दिली. एकंदरीत सर्व मानव ही परमात्म्याची लेकरं आहेत. त्यामध्ये उच्च, निच, काळा, गोरा असा कोणताही भभेद नाही. तर हे सर्व मानवाने आपल्या स्वार्थाकरीता निर्माण केले, असे विचार हरळय्यांनी समाजाला दिले.

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून मानवी समाजात अनेक परिवर्तने घडून आली. प्रस्तापित जुलूमशाहीमधून मुक्त होण्यासाठी मानवाने अनेकदा संघर्ष केले. या संघर्षामधूनच नवीन

क्रांतीचा उदय झाला. तसेच मानवी कल्याणाची मुल्ये उदयास आली. उदा. भभारतात इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात निर्माण झालेले वर्धमान महावीर, भभगवान गौतम बुध्द यांनी प्रस्तापित समाजातील सामाजीक, धार्मिक दोष अंधश्रध्दा जगासमोर मांडली. यामुळे भभारतात समता मुलक बुध्दीप्रामाण्यवादी पिढी निर्माण झाली. मानवाने परिवर्तनाच्या नियमाने मानवाच्या सोयीसाठी अनेक व्यवस्था निर्माण केल्या त्यामध्ये समाजव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, धार्मिक व्यवस्था, अर्थव्यवस्था यांचा समावेश होतो. परंतु कालातंराने या व्यवस्था विशिष्ट लोकांनी, समुहांनी आपल्या मक्तेदारीच्या बनविल्या. आणि बहुसंख्य समाजाला दुय्यम स्थान निर्माण केले. यामधुन विषमता मुलक समाज निर्माण झाला. सामाजीक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय, मुल्ये रसातळाला पोहचली. त्यामुळे निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे बदल घडून येत असतात. असे बदल घडून येण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीला किंवा समुहाला पुढाकार घ्यावा लागतो. यामधून चळवळ निर्माण होतात, आणि क्रांतीचा जन्म होतो. अशा क्रांतीमध्ये फ्रेंच राज्यक्रांती, रशीयन राज्यक्रांती यांचा जागतीक पातळीवर विचार करावा लागतो. तर भभारताच्या भभूमीमध्ये वर्धमान महावीर, गौतम बुध्द, महात्मा बसवेश्वर, संत कबीर, संत रविदास, महात्मा ज्योतीबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीचा उल्लेख करावा लागतो. त्यामधीलच एक विचार चळवळ म्हणजे. महात्मा बसवेश्वर यांनी सुरु केलेली. बाराव्या शतकातील लिंगायत चळवळ होती. त्यामध्ये जात, पात, वर्ण व्यवस्थेला थारा नव्हता. त्यामुळे चर्मकार समाजाचे शरण संत हरळय्या यांनी शरण होवून मानव जातीला अहिंसा व समानतेचे विचार दिले.

उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी पुढिल उद्दिष्टे ठरविण्यात आलेली होती

१ : १२ व्या शतकात भारतातील सामाजिक असमानतेचा अभ्यास करणे.

२ : महात्मा बसवेश्वर यांच्या जीवन परीचय अभ्यासने

३ : संत हरळय्या यांच्या जाती व्यसस्था, उच्च निचता व अहिंसावादी विचारांचा अभ्यास करणे.

४ १२ व्या शतकातील भारतातील समाज सुधारणेचा अभ्यास करणे

संशोधनाची गृहीतके :

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी पुढिल गृहीतके मानली होती.

१ : १२ व्या शतकात भारतामध्ये मोठयाप्रमाणात सामाजिक विषमता होती.

२ : भारतातील वर्णव्यवस्था, जातीप्रथा, या विरूध्द लिंगायत चळवळीने आंदोलन उभारले.

३ : वर्ण व्यवस्थेमध्ये भारतातील शुद्र समाजाची स्थीती दयनीय होती.

४ : संत हरळय्या ने सामाजीक समानतेसाठी लिंगायत चळवळीमध्ये सहभाग घेतला.

महात्मा बसवेश्वर व त्यांचे जीवन :

बाराव्या शतकामध्ये भभारताच्या भभुमीत निर्माण झालेल्या लिंगायत धर्माचे संस्थापक

आणि शिव शरणांच्या धार्मिक, सामाजीक, आंदोलनाचे प्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर होते. बसवेश्वरांचा जन्म कर्नाटकमधील विजापुर जिल्ह्यातील बागेवाडी येथे इ.स. ११०५ मध्ये झाला. ''बसवेश्वराचे वडील ब्राम्हण धर्माशी संबंधीत आचार क्रिया, विधीनियम नुसार चालणारे होते. त्यामुळे लहानपणापासुनच बसवेश्वरांना वेदांचे विषय शिकविले होते. आपल्या धर्मानुसार वयाच्या ८ व्या वर्षी बसवेश्वरांचे मुंज संस्कार करण्यात आला.''[१] तेव्हा त्यांनी बहीण नागम्माचा मुंज संस्कार करावा असा आग्रह लहान बसवेश्वरांनी धरला. या घटनेपासुनच बसवेश्वरांच्या क्रांतीकारी विचाराची प्रचीती दिसुन येऊ लागली. ''वयाच्या ८ व्या वर्षापासुनच बुध्दीला न पटणारे विचार व कर्म न मानण्याचे ठरविलेल्या बसवेश्वरांनी मौज बंधन कार्यक्रमास कडाडून विरोध केला''[२] समाजातील अंधश्रध्दा, कर्मकांड यामुळे मोठ्या प्रमाणात मानवतेची हानी होत आहे, असे बसवेश्वरांनी वाटले. समाजातील कर्मावर आधारीत व्यवस्थेमुळे विषमतेची दरी मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली. हे त्यांचे निदर्शनास आले. समाजातील वैचारीक व सैध्दांतीक मतभेद यामुळे वयाच्या १६ व्या वर्षी त्यांनी घर सोडले व कुंडल संगम येथे ईशान्य गुरु यांच्या मठामध्ये सहभागी झाले. तेथे बसवेश्वरांनी १२ वर्ष अध्ययन केले. या अध्ययनामधुनच त्यांनी आत्मसिध्दी व सामाजीक धार्मीक सुधारणा व परिवर्तन हे मुख्य ध्येय ठरविले. त्यानुसार कर्मकांडावर आधारलेले धार्मिक व सामाजीक व्यवस्था सुधारण्यासाठी भभक्ती हे महत्वाचे माध्यम मानले. ''बसवेश्वरांनी बाराव्या शतकात उभारलेल्या कल्याणक्रांती आंदोलनाची मुहूर्तमेढ मंगलवेढ्यतच झाली.''[३] यावेळी मंगलवेढा येथे चालुक्यांचा मांडलीक, राजा बिज्जल राज्य करीत होता. त्याच्या दरबारामध्ये बसवेश्वराचे मामा बलदेव अधिकारी होते. त्यांच्या सहकार्याने बसवेश्वरांनी कर्णीकाची नौकरी स्विकारली. पुढे ''बिज्जल राजाने बसवेश्वरांना कल्याणकला कोषागार मंत्री म्हणुन नियुक्त केले''[४] याच ठिकाणी बसवेश्वरांनी आपल्या सामाजीक ,धार्मिक, चळवळीचे मुख्य केंद्र बनविले. बसवेश्वरांच्या वर्ण व्यवस्थेविरोधी विचाराने त्यांचे विरोधकही निर्माण झाले. तसेच ''बसवेश्वरांच्या विचारांचा मोठा वर्ग निर्माण झाला. म्हणून त्यांनी इ.स. ११५४ ला कल्याण येथे अनुभव मंडपची स्थापना केली. येथे वर्ण व्यवस्था जातीभेद , स्पृश अस्पृश, धार्मीक कर्मकांड, स्त्रीदास्यत्व, सामाजीक अन्याय, यांच्या उच्चाटनासाठी प्रयत्न केले.''[५] या ''अनुभव मंडपाच्या अध्यक्षस्थानी शिवयोगी अल्लमप्रभुदेवांची निवड करुन पिठाला शुन्यसिंहासन असे नामाकरण केले.''[६] या अनुभव मंडपात दलित समाजातील समजल्या जाणाऱ्या चांभार जातीतील हरळय्या व त्यांची पत्नी कल्याणम्मा यांनी सामाजीक समतेवर आधारीत अनुभव मंडपामध्ये प्रवेश घेतला. तेव्हापासुन ते लिंगायत धर्माचे शरण झाले.

संत हरळय्या यांचे विचार :

''संत हरळय्या यांचा जन्म १२ व्या शतकात कर्नाटक राज्यातील गुलबर्गा जिल्ह्यातील सुरपुर येथे झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव मादय्या मांदाबे व आईचे नाव महादेवम्मा होते.''[७] प्रचलीत व्यवस्थेनुसार जातीने चांभार असल्याने चामड्यंपासुन चप्पल तयार करण्याचा त्यांचा

व्यवसाय होता. एकेदिवशी मंदिराची झाडझुड करण्यासाठी महादेवम्मा गेली असता, लहान मुल गर्भगृहात गेल्यामुळे मंदिराचे शुध्दीकरण करण्यात आले. त्याकरीता हरळय्याच्या वडीलांनी ४ गावच्या लोकांना जेवण द्यावे लागले. संत हरळय्या तरुणपणी सुंदर चप्पल तयार करु लागले. तेव्हा बलुतेदारप्रमाणे विशिष्ट घरांना चप्पल पुरविण्याचा हक्क होता. त्यामुळे दुसऱ्याने चप्पल तयार करुन मांगितली तरीही आपण दुसऱ्याच्या हक्कावर अधिकार दाखविणार नाही. असे म्हणुन हरळय्या नकार देत होते. म्हणजेच जगा आणि जगु द्या, हा जिवन सिध्दांत संत हरळय्यांचा दिसुन येतो. एकदा गोब्बुर गावाच्या मरीआईच्या यात्रेत रेडे आणि बकऱ्यांचा बळी द्यायचे. या बळींचे चामडे डोअर आणायचे व विकत होते. अशा जिवंत प्राण्यांना मारुन त्यांचे चामडे आपल्याला नको, असे हरळय्यांनी आपल्या वडीलांना सांगितले. परमात्म्यांने त्यांना जिवन जगण्याचा अधिकार दिलेला आहे. तेव्हा निसर्ग नियमाने त्यांचा मृत्यु होण्याआधीच मारले ही हिंसा आहे असे हरळय्या यांना वाटत होते. त्यामुळे यापुढे हत्या झालेल्या प्राण्यांच्या चामड्यापासून चप्पल तयार न करण्याचा निर्धार हरळय्यांनी केला. ''या पाप आत्म्यांनी आम्हाला मारले आहे. आणि आता तुम्ही दुरात्मे आम्हाला पायाखाली तुडवित आहात. असे त्या जनावरांच्या आत्म्याला वाटत असेल, असे हरळय्या आपल्या वडीलांना म्हणाले.''[८] तसेच एकेदिवशी गावातील महाजनाने सांगितलेली पादत्राणे देण्यासाठी हरळय्याचे वडील म्हादेवय्या घरी गेले. तेव्हा महाजनांची सुन कपीला विहीरीत पडली. यावेळी गावातील लोकांच्या आग्रहाने म्हादेवय्या विहीरीत उतरले आणि कपीलेचे प्राण वाचविले. परंतु दुर्देवाने म्हादेवय्या यांचा त्या विहीरीमध्ये मृत्यू झाला. ''महाजनाच्या वाड्यात हाहाकार उडाला. या चांभाराने आमचे सोवळे पार बुडविले असे महाजन म्हणु लागला.''[९] पुढे महाजनाच्या वाड्यत विचित्र घटना घडून येवु लागल्या त्याला हरळय्या जबाबदार आहेत, असे लोक म्हणत त्यामुळे हरळय्यांना गाव सोडने भभाग पडले. उच्च जातीच्या घरचा आड बाटविला असे आरोप हरळय्यांच्या वडीलांवर करण्यात आले. हा उच, निच, भभेदभभाव नष्ट करणे शक्य नाही काय असे हरळय्यांना त्यावेळी वाटले. याचवेळी जातीभेद, वर्णभभेद याविषयीची चिड हरळय्यांच्या मनामध्ये निर्माण झाली. ''सगळ्यांना शिवानेच जन्माला घातले. पण आम्हीच या जगात जाती पाती निर्माण केल्या. भभूमीवर जन्माला आलेला प्राणी या ना त्या जातीत जन्मतो. त्याच्या बाहेर पडने शक्यच नाही. जाती पाती बाहेर पडणाऱ्या मनुष्याला समाजात स्थान नाही. मी सुध्दा जन्माला येताना चांभार म्हणुनच जन्मलो. मला चांभार म्हणुन जन्माला घाल असे मी शिवाला कधी तरी सांगितले का?''[१०] असे चिंतन संत हरळय्यांनी करण्याला सुरुवात केली. पुढे संत हरळय्या हे मारय्या व लक्कमा या शरणांच्या सोबत कल्याणला आले. तेव्हा त्यांच्यासोबत मुलगा शिलवंत होता. कल्याणला बांधवांची गल्ली येथे त्यांनी वास्तव्य सुरु केले. एकेदिवशी ब्रम्मय्या या शरणांच्या सोबत संत हरळय्या व कल्याणम्मा आणि शिलवंत अनुभव मंडपात आले. तेथे जमलेला शरण समुदाय पाहून आचर्य चकीत झाले. आपण कोणा लोकांमध्ये आहोत असा प्रश्न त्यांना

पडला. त्या अनुभव मंडपामध्ये अल्लमप्रभुदेव, बसवन्ना बसलेले होते. मानव कुल सारे एकच आहेत. त्यात उच निच असा भभेदभाव नाही. कोणतेही काम हिन दर्जाचे नाही. समाजाच्या कल्याणासाठी केले जाणारे काम हिन नसते अशा विचारावर अनुभव मंडपामध्ये चर्चा सुरु होती. या विचारांनी हरळय्या, कल्यानमा, शिवलंत भभारावून गेले. त्यांच्यामध्ये नवचैतन्य निर्माण झाले.

‘‘तन—मन—धन झिंजवूनी
कायक आपले करुनी
अनुभावी झाला, हरळय्या
अनुभावी झाला हरळय्या मंडपाशी
मनिमाला झाला शिवमताशी’’[११]

अशा वातावरणामध्ये बसवन्ना यांना हरळय्या भभेटले त्यांनी त्यांना शरणु म्हटले तेव्हा, बसवन्ना यांनी सदर विनयपुर्वक शरनु शरणार्थी असे म्हटले. यामुळे हरळय्या भारावून गेले. त्यांनी व कल्यानम्मा यांनी आपल्या मांडीचे चर्म सोलुन बसवन्नासाठी ताम्रवर्णी पादरक्षा तयार केल्या. परंतु महात्मा बसवेश्वरांनी त्या शिवार्पण केल्या, व म्हटले

‘‘शिवकळायुक्त पादुका हया
जणु यमदाढा भीषण
जगी कोण असे पात्र, हरळय्या
कराव्यात त्या शिवार्पण’’[१२]

या पादरक्षा घेवुन जाताना मधुवरस हे मंत्री समोर आले त्यांनी त्या पादुका हिसकावून घेतल्या आणि पायात घातल्या. परंतु आकस्मात मधुवरस किंचाळु लागले. आग आग. हरळय्याने पादुकांना विषलेपन केले असे म्हटले. त्यांच्या अंगात दाह निर्माण झाली. अनेक दिवस गेले तरी, मधुवरस यांच्या अंगची दाह गेली नाही, तेव्हा ‘‘एके दिवशी सेविकेने हरळय्याच्या मोरीचे पानी आनले. त्यामधून मधुवरस यांच्या अंगाची दाह कमी झाली.’’[१३] पुढे संत हरळय्यांच्या जिवनामध्ये चळवळीला कलाटणी देणारी घटना घडली. ती म्हणजे ब्राम्हण मंत्री मधुवरस या व्यक्तीने आपल्या मुलीचा विवाह हरळय्यांच्या मुलाशी करण्याचे ठरविले. तेव्हा प्रचलीत समाज, धर्म, परंपरा यांना बाजुला सारुन बसवेश्वरांनी हा प्रतिलोप विवाह घडवून आणला. यामुळे पुराणमत्ववादी लोकांनी याला विरोध केला. राजा बिज्जलाकडे तक्रार केली. तेव्हा महात्मा बसवेश्वर यांनी शिलवंत व कलावती दोघेही लिंगवंत झालेले आहेत. त्यामुळे त्यांचा विवाह वर्ण विरोधी नाही. असे म्हटले परंतु राजाने बसवेश्वरांना मंत्री पदाचा त्याग करण्याचे सांगितले. तर ‘‘हरळय्या व मधुवरस यांना प्रथम डोळे काढून हत्तीच्या पायाखाली तुडविले. त्याला ऐळेहुट्टे शिक्षा असे म्हणतात. या दोघांचीही प्रेते बुरुजावरुन फेकून देण्यात आली.’’[१४] शिवलंत हा गुप्तस्थळी निघून गेला. काही दिवसातच राजा बिज्जलाचा खुन झाला त्यामुळे राजधानी कल्याण येथे लुटालुट, जाळोपाळ, हत्या, सुरु

झाली. तिलाच कल्याणची प्रतिक्रांती असे म्हणतात. या क्रांतीमध्ये संत हरळय्यांची पत्नी कल्याणमा हुतात्मा बनली. लिंगायत धर्मामध्ये प्रवेश केलेल्या चांभार जातीतील कुटूंबाने मरण ही महानवमी म्हणून संकटाला सामोरे गेले. म्हणुन त्यांचे लिंगायत चळवळीतील योगदान आजही अजरामर आहे.

निष्कर्ष : बाराव्या शतकामध्ये भारतीय समाजामध्ये मोठया प्रमाणात सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकिय विषमता होती. समाज चार वर्णामध्ये विभक्त होता वर्णव्यवस्थेनुसार शुद्र चौथ्या वर्णात होते. त्यामुळे ते अधिकार हीन होते. अशा स्थीतीत महात्मा बसवेश्वर हे क्रांतीकारी विचारांचे समाजसुधारक उदयास आले. त्यांनी समाजातील असमानतेचा तर्कशुध्द विरोध केला. तसेच श्रमाचे महत्व समाजाला पटवुन सांगीतले. काम कोणतेही हीन दर्जाचे नसते ते फक्त समाज उपयोगी असले पाहीजे. अशा विचारांच्या लिंगायत चळवळीमध्ये चांभार समाजातील संत हरळय्या व मल्याणम्मा यांनी प्रवेश घेतला. संत हरळय्या अहिंसावादी व सामाजीक समानतेचे पुरस्कर्ते होते. परंतु दुदैवाने त्यांना या व्यवस्थेसमोर क्रुर मरण पत्कारावे लागले. संत हरळय्या यांचे विचार आजही समाजाला प्रेरणादेणारे आहेत.

संदर्भ :

१. डॉ. बिचेवार सचितानंद, ''परिवर्तनाचा महामेरु महात्मा बसवेश्वर'' स्वाती प्रकाशन पुर्णा, प्रथम आवृत्ती २०१५ पृष्ठ क्र. १२

२. डॉ. बिचेवार सचितानंद, पुर्वोक्त पृष्ठ क्रं. १२

३. चन्नवीर भद्रेश्वरमठ ''शरण गाथा'' प्रगती प्रकाशन सोलापुर, पृष्ठ क्रं. २८

४. डॉ. कलबुर्गी एम.एम. ''वचन'' अनुवाद श्री शंकर पाटील, सौ. सविता वडकट्टी, बसव समिती बेंगळुरु, प्रथम आवृत्ती २०१२ पृष्ठ क्रं. ८०९

५. डॉ. बिचेवार सचितानंद, पुर्वोक्त पृष्ठ क्रं. १२

६. डॉ. सुधाकर मोगलेवार, संपादक विरशैव विश्वकोष, प्रकाशक भभाऊ अनवाने, राजेंद्र शंकराप्पा जिरोबे, नागपुर प्रथम आवृत्ती २००५ पृष्ठ क्रं. १०२

७. डॉ. मोगलेवार सुधाकर सोमेश्वर, ''बसवन्ना'' अ.भभा. मराठी विरशैव, साहित्य मंडळ, नागपुर प्रथम आवृत्ती २००५ पृ.क्रं. १०१

८. जयशेट्टी बालचंद्र ''विरशरण हरळय्या'' महाराष्ट्र बसव परिषद भालकी, प्रथम आवृत्ती २००८ पृ.क्रं. १३

९. जयशेट्टी भालचंद्र, पुर्वोक्त पृ.क्रं. १६

१०. जयशेट्टी भालचंद्र, पुर्वोक्त पृ.क्रं. २०

११. जयशेट्टी भालचंद्र, पुर्वोक्त पृ.क्रं. ३०

१२. जयशेट्टी भालचंद्र, पुर्वोक्त पृ.क्रं. ४२

१३. चन्नवीर भद्रेश्वरमठ पुर्वोक्त पृ.क्रं. १२७

१४. मोगलेवार सुधाकर, पुर्वोक्त विरशैव्व विश्वकोष, पृ.क्रं. २६०

◆◆◆

महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण

प्रा.डॉ.रंजना प्रल्हाद शहाणे

कै.लक्ष्मीबाई देशमुख महिला महाविद्यालय, परळी-वैजनाथ जि.बीड

एकूण समाजाचा विचार केला असता असे दिसते की, महिलांची संख्या निम्मी आहे. म्हणून समाजातील सुधारणा करतांना महिला विषयक सुधारणा आणल्या. त्यांच्या कल्याणाकडे लक्ष दिले गेले. पण स्त्रियांच्या जीवनात बदल अपेक्षित करतांना एक माता, पत्नी आणि स्त्री असण्यातून येणारी कर्तव्ये डोळ्यासमोर ठेवली होती व आजही काहीसे चित्र तसेच दिसते. व्यक्तिगत आणि कौटुंबिक जीवनापासून ते सामाजिक व राजकीय जीवनात महिलांनी अनेक भूमिका निभावल्या आहेत. तरी अनेक प्रकारच्या द्विधा मनोवस्थेमध्ये महिला सापडल्या आहेत. त्याचे कारण अनेक घटना प्रसंग आणि प्रक्रिया होय.

शतकानुशतकाच्या गुलामगिरीमुळे महान शक्ती असणाऱ्या महिलांची शक्ती कमालीची क्षीण करून टाकण्यात आली आहे. परंतु आरक्षण, पंचायतीराज व्यवस्था या शासकीय धोरणामुळे, ग्रामीण व शहरी स्त्री राजकारणात येऊ लागली. निर्णय प्रक्रियेत भाग घेऊ लागली.

भारतीय राजकारणात भाग घेणाऱ्या महिलांची टक्केवारी स्वातंत्रयपूर्व कालखंड असो, स्वातंत्र्योत्तर कालखंड असो की अलिकडचा कालखंड असो पुरुषांच्या टक्केवारीच्या तुलनेत कमी आहे. याला कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक, वैयक्तिक अशी अनेक कारणे जबाबदार आहेत. राजकारण हे असे क्षेत्र आहे की, ज्यात भावविवशतेपेक्षा कठोरतेची, प्रामाणिकतेपेक्षा डावपेचांची, सहानशीलतेपेक्षा सजगतेची, सचोटीपेक्षा कर्तव्य-कठोरतेची, धडाडीची, निर्भयतेची आवश्यकता आहे. या गुणामध्ये अपवाद वगळता स्त्रिया कमी पडतात. तसेच कौटुंबिक संमती व तिचे सामाजिक स्थानही राजकारणातील सहभागाला जबाबदार आहे. राजकीय क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या महिलांचा आढावा घेतला असता असे दिसते की, भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी असणाऱ्या महिलात काही अज्ञात महिलांचाही सहभाग होता. ज्याची नोंद इतिहासाने घेतली नाही. म्हणजेच त्यावेळी महिलांचा राजकीय क्षेत्रात फार मोठा सहभाग आढळून येतो. पूर्वी राजघराण्यातील महिला राजकारणात ओढल्या गेल्या. गांधी युगापासून सर्वसामान्य मध्यमवर्गीय तसेच गरीब कुटुंबातील स्त्रिया चुल-मुल, संसार, रुढी-परंपरा सांभाळून राजकारणात उतरल्या. महिलांचा राजकारणातील सहभागामुळे देशाचे स्वातंत्र्य आंदोलन व्यापक व तीव्र झाले. स्वराज्याचा मंत्र घराघरात पोहोचला. महिलांच्या समस्या, स्त्री शिक्षण मोफत शिक्षण असे प्रश्न समोर आले. रानड्यापासून ते आंबेडकरापर्यंतच्या समाज सुधारकांना महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे प्रेरणा मिळाली. तसेच मुलाबाळांवर देशभक्तीचे संस्कार व्हायलाही मदत झाली.

महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे राजकारणाला विधायक वळण लागले. परंतु अलिकडे मात्र महिलांच्या राजकारणातील अगमनाचा दुरुपयोग राजकारणात शिरलेल्या अपराधी व्यक्ती त्यांचे शोषण

करून घेत आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राजकारणाला पावित्र्याचे व नीतीमत्तेचे संरक्षण कवच होते. ते गेल्या काही वर्षात तुटून पडले. सत्ता प्राप्ती हे राजकारणाचे ध्येय बनले. त्यासाठी अनेक मार्गाचा अवलंब समर्थनीय ठरला. राजकारणाचे अध:पतन झाले.

संस्कृतीपूर्व आणि वेदकाळात महिलांच्या विचारांना स्थान होते. तसेच अधिकारही होते. परंतु हे महिलांचे उच्च स्थान स्मृतीकाळाच्या उत्तरार्धात पूर्णतः घसरले आणि महिलांना आपले सारे हक्क गमवावे लागले. मनुसारख्या ज्येष्ठ मुनींनी महिलाला पुरुषांची दासी बनवले. खऱ्या अर्थाने समाजावर राजकारणाचे वर्चस्व हे याच काळात सुरु झाले आणि त्यावेळी महिला ही अंधकारात लोटली गेली होती. महिलांना प्रत्येक अधिकारापासून, स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला. महिलांना चार भिंती बाहेरील जगच नष्ट झाले होते. मग अशा स्त्रिया राजकारणात भाग त्या कशा घेणार. महिलांना समाजात फारसे स्थान नसल्यामुळे त्यांचे राजकीय क्षेत्रात फारसे योगदान नव्हते. पण ब्रिटीशांच्या आगमनानंतरच्या पुढाऱ्यांनी समाज सुधारणांचे कार्य केले आणि या कार्यात घरातील महिलांना सहभागी करून घेतले. डॉ.आनंदीबाई जोशी, पंडिता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे या महिलांनी सामाजिक कार्याची सुरुवात केली. यानंतर अनेक चळवळीतून प्रबोधन झाले आणि स्त्रिमुक्ती चळवळीचे वारे वाहू लागले. विविध स्तरावर महिला संघटनांची स्थापना झाली. महिलांचे राजकीय कार्यातील योगदान वाढले.

महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने अनेक महिला राजकारणात पडू लागल्या. गांधी युगापासून ते स्वातंत्र्यप्राप्ती पर्यंतचा कालखंड राजकीयदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे. या काळातील महिलांनी निखळ देश प्रेमाने सर्वस्वाचा त्याग करून तर काहींनी प्राणाचे बलिदान देण्याची तयारी ठेऊन राजकीय कार्य केले. अशा महान देशभक्त महिलांच्या देशभक्तीची सर आजच्या राजकीय महिलांना क्वचित येईल.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर काही महिलांचे राजकीय कार्य बंद पडले, काही महिलांचे चालू राहिले. काहींना राजकीय पदे मिळाली. काही महिलांचा उपयोग राजकीय पक्षात जागा मिळविण्यासाठी केला गेला, खुर्चीचा मोह म्हणूनही काहींनी राजकीय कार्य केले, तर काहींनी या खूर्चीच्या मोहापासून दूर राहून कार्य केले. एकंदरीत स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांच्या राजकारणातील सहभागाचा कुठला एक उद्देश सांगता येणे शक्य नाही.

अलीकडच्या काळात राजकारणातील महिलांचा सहभाग ही बाब राजकारण बनली. सामान्यतः परंपरेने राजकारण हे पुरुषांचे क्षेत्र राहिले व महिला त्यात अत्यल्पतः मिसळल्या. महिला या पुरुषांच्या तूलनेत राजकीय दृष्ट्या कमी प्रभावी, कमी उत्साही, राजकारणाबद्दल कमी माहिती असणाऱ्या, राजकीय सहभागाविषयी उदासीन व कमी सहभागी दिसतात. तसेच महिलांचा निर्णय-निर्धारणातील सहभाग म्हणजे पुरुषप्रधान राजकीय संस्कृतीला तडा देणे अशा समाजामुळेही त्या राजकारणापासून दूर राहिल्या. परंतू समाजातील महिलांच्या निम्न दर्जाच्या वागणुकीविरुध्द काही महिलांनी बंड केले आणि आपला दर्जा

मिळविण्यासाठी लढा दिला.

२० व्या शतकात महिलांच्या अनेक संघटना उदयास आल्या. इ.स.१९१७ च्या लॉर्ड मार्ले यांच्या भारत भेटी दरम्यान सरोजनी नायडू यांनी भारतीय महिलांना मतदानाचा पुरुषासमान अधिकार द्यावा अशी मागणी केली. ही भारतीय महिलांकडून राजकीय अधिकाराबाबत केलेली पहिली मागणी होय. त्यानंतर मधुलक्ष्मी रेड्डी ही मद्रास मंत्रीमंडळावरील प्रथम नामनिर्देशित महिला सदस्य असून त्या मंत्रीमंडळाच्या उपाध्यक्षा म्हणून निवडून आल्या. त्यांनीच देवदासी बिल मांडले. राधाबाई सुब्बाराय, रेणुकाराय, अन्नु स्वामीनाथन या केंद्रीय मंत्रीमंडळाच्या प्रथम सदस्या होत्या. इ.स.१९३१ च्या कराची राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात मूलभूत अधिकाराच्या जाहिरनाम्यात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीचे समानतेचे राजकीय जीवनातील अधिकार बहाल केले. इ.स.१९३७ च्या निवडणूकीत महिलांनी या अधिकाराचा पुरेपुर वापर केला आणि ४२ महिला विधीमंडळात आणि ५ वरिष्ठ सभागृहात नामनिर्देशित झाल्या. भारताचे संविधान निर्माण करणाऱ्या सदस्यांमध्ये सरोजनी नायडू, दुर्गाबाई देशमुख, रेणूका राय आणि हंसा मेहता या सदस्या होत्या.

अशा प्रकारे प्राचीन भारतापासून २० व्या शतकापर्यंत महिलांचा राजकीय सहभाग पाहता मध्ययुगात कमी परंतु गांधीयुगात फार मोठा आणि पुढे राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये राजकारणात स्त्री सहभाग काही प्रमाणात दिसून आला. ही खऱ्या अर्थाने राजकीय सहभागाची सुरुवात म्हणावी लागेल.

स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत समानतेच्या अधिकारात संधीची समानता दिली. धर्म, लिंग, जात, वंश या आधारावर कुठलाही भेदभाव नाही. निवडणूकीस प्रौढ मताधिकार अशा अनेक संवैधानिक तरतुदीमुळे महिलांचा राजकीय सहभागात वृध्दी होण्यास मदत झाली. स्वतंत्र भारतात महिला प्रधानमंत्री झाल्या, महिला राजदूत, महिला आंतरराष्ट्रीय मंडळात प्रतिनिधी, महिला राज्यपाल, महिला मुख्यमंत्री, मंत्री, विधीमंडळ व संसद सदस्य या भारतीय इतिहासात दिसून येतात. विजयालक्ष्मी पंडित यांनी संयुक्त राष्ट्र कार्यालयातील प्रथम महिला अधिकारी, यु.एस.एस.आर. मधील भारतीय राजदूत, यु.ए. व लंडन मधील हायकमिशनर, उत्तरप्रदेश राज्य मंत्रीमंडळातील प्रथम मंत्री अशी अनेक पदे भूषविलीत. इंदिरा गांधी ह्या भारतीय लोह स्त्री होत्या. भारताच्या प्रधानमंत्री म्हणून त्यांची कारकीर्द अतिशय गाजली. राजकुमारी अमृता कौर ह्या केंद्रीय मंत्रिमंडळातील प्रथम महिला सदस्य, शानोदेवी ह्या राज्याविधीमंडळातील प्रथम महिला स्पीकर. याचबरोबर सुचेता कृपालिनी, मायावती, शीला दीक्षित, नजमा हेपतुल्ला, उमा भारती, ममता बॅनर्जी, सुषमा स्वराज, मेनका गांधी, वसुंधरा राजे, जयवंती मेहता, डॉ.रीता वर्मा, सुमित्रा महाजन अशा अनेक महिला मंत्रिमंडळात मंत्रीपदी विराजमान झाल्या.

अशा प्रकारे स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय महिला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय राजकारणात विविध पदावर सक्रियरित्या कार्यरत व सहभागी राहिली. असे असून देखील सार्वत्रिकदृष्ट्या पाहिल्यास महिलांचे

स्थान व दर्जा समाधानकारक नाही. संवैधानिक अधिकार व सत्यस्थिती यात मोठीच फारकत दिसते. महिलांचा खज्या अर्थी अधिकारांचा वापर थोड्याच प्रमाणात करतात. त्यामुळे महिला वर्ग हा सत्ता व राजकीय अधिकारापासून दूरच राहतो.

महिलांच्या विकासासाठी व राजकीय सहभागासाठी महिला धोरण व आरक्षण जाहिर केले आहे. आज चूल आणि मूल हे पारंपारिक कार्यक्षेत्र सोडून त्या आपली मते मांडू लागल्या. शिक्षण, कुपोषण, आरोग्य, पाणी, स्वच्छता याबाबत जागृत होऊ लागल्या. त्या पहिल्यांदाच एवढ्या मोठ्या संख्येने निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी झाल्या. परंतु जेंव्हा ती एखादे पद प्राप्त करते. तेंव्हा इतर पुरुष सदस्यांकडून सहकार्य मिळत नाही. अथवा चुकीचे मार्गदर्शन केले जाते. पुरुष पंच महिलांच्या हाताखाली काम करायला तयार नसतात किंवा तिला न विचारता सर्व कारभार आपल्या हातात घेतो अशी काही उदाहरणे आढळतात. तसेच तिच्या विरोधात अविश्वासाचा ठराव आणून तिला त्या पदावरून काढून टाकणे असेही घडते.

आज निवडून आलेल्या महिला अधिक कार्यक्षमपणे आणि आत्मविश्वासाने कार्य करतांना दिसतात. सुरुवातीला राजकारण हे फार धक्काधक्कीचे पुरुषी वर्चस्वाचे व गुंडापुंडांचे क्षेत्र आहे. ते आपल्या स्त्री जातीला झेपणार नाही अशा भितीपोटी किंवा परंपरेने अंगी भिनवलेल्या संकोचापायी महिला या निवडणूकीत उभ्या राहायला तयार नसत. महिला उमेदवार शोधाव्या लागत किंवा कर्तबगार पुरुषांच्या घरच्या कठपुतळ्या बायकांना उमेदवारीची झुल बळेबळे चढवली जाई. त्या या कारभारात फारसे लक्ष घालत नव्हत्या. घरी बसून मिटींगच्या कागदपत्रावर सह्या किंवा अंगठा करत होत्या. पण हे चित्र हळूहळू पालटले आहे. सुशिक्षित शहरी महिला या आत्मविश्वासाने राजकारणात पुढे येत आहेत. तसेच खेड्यातील निरक्षर महिलाही भीड चेपून पुढे येत आहेत. अनुभवाने त्यांचे अज्ञान, अनास्था व औदासीन्य दूर होत आहे. निरनिराळ्या सेवाभावी संस्था महिलांना मदत करण्यासाठी पुढे आल्या आहेत. त्या संस्था या नवनिर्वाचित महिलांसाठी अभ्यास शिबिरे घेतात. सोप्या भाषेत व सचित्र अशा माहिती पुस्तिका व तक्ते यांच्या मार्गदर्शनासाठी व उपयोगासाठी तयार करतात. महिला राजसत्ता आंदोलनाचे नेटवर्क, मंडलीक ट्रस्ट सारखी संस्था आलोचनाचे सुरु केलेले नेटवर्क आणि इतरही अनेक संस्था महिलांचे मार्गदर्शन करतांना दिसतात. तसेच शासनाकडूनही महिलांचा सहभाग वाढवावा यासाठी विविध योजना राबविल्या जात आहेत. तसेच महिलांना आरक्षण दिले जात आहे. यामुळे महिला या जागृत होऊन त्या सार्वजनिक, राजकीय जीवनात पदार्पण करीत आहेत. निवडणूक प्रचार मोहिम, घरोघरी जावून प्रचार, महिला मेळावे, पदयात्रा अशा अनेक मोहिमेत सहभाग हा महिलामध्ये होत असलेल्या क्रांतीचे द्योतक आहे.

अशा प्रकारे अनेक मार्गदर्शनातून व योजनेतून महिलांच्या मनात राजकारणाविषयी जागृती निर्माण होऊन त्याचे राजकीय सक्षमीकरण होत आहे. एक मतदार म्हणून व नागरीक म्हणून आपले स्थान शोधण्याचा प्रयत्न आज महिला या करीत आहेत. फार मोठ्या प्रमाणात जरी नसले तरी हळूहळू, त्या

राजकारणात सहभागी होण्याविषयी पाऊले उचलतांना दिसत आहेत. फार मोठ्या प्रमाणात राजकीय सबलीकरण करण्याचा प्रयत्न होत आहे. जेथे महिलांच्या हितांचा संबंध असेल तेथे महिला या जरुर स्वतंत्रपणे आपले मते देतील. हळूहळू त्या स्वतंत्रपणे, निर्भिडपणे आपल्या हितसंबंधाबाबत मतप्रदर्शन करतील. महिलांच्या स्वाभाविक वृत्तीमुळे राजकारणातील तीचा सहभाग शांतता प्रस्थापित करणारा ठरेल. म्हणून महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण हे नुसत्या देशासाठी नाही तर संपूर्ण जगाच्या दृष्टीनेही फार मोठी क्रांती ठरू शकते असेच म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. गोज्हे निलम- "नारीपर्व", श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, जून १९९७.

२. डॉ.कडू मोहिनी - "भारतीय राजकारणातील स्त्रिया", विजय प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००८.

३. लिमये अनुसया - "स्त्रिया आणि राजकारण", हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था, पुणे, डिसेंबर १९६७.

४. डॉ.गोटे-गव्हाणे शुभांगी - "महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या", वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

५. माहुरे वंदना - "स्थानिक स्वराज संस्थामधील राजकारणात स्त्रियांचे स्थान".

६. डॉ.शिंदे सुनील - "महाराष्ट्राच्या राजकारणातील स्त्रियांची भूमिका"

७. हारहारे अण्णासाहेब- "भारतीय संसदेतील महिलांचा सहभाग (प्रतिनिधीत्व) एक दृष्टीक्षेप", योजना मासीक मार्च २००५.

◆◆◆

Studies in Indian Place Names (UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114Vol-40, Special Issue-05
NAAC sponsored two days National Conference on New Accreditation Process and Quality Enhancement for rural colleges
Held on 4 and 5th February 2020
SunderraoSolankeMahavidyalaya, Majalgaon Dist. Beed, Maharashtra, India. 431 131

The Role of English in Present Day Higher Education

Mr. Umesh Khushal Rathod

Asst. Prof. Dept. of English Sunderrao

Solanke Arts,Science & Commerce

College,Majalgaon Dist Beed

E. mail address: rathodumesh279@gmail.com

Abstract

In today's global world and with the help of modern technology, English has become the most common and dominant language spoken and used both at the national and international levels. It has been playing a major role in many sectors as medicine, engineering, politics, economics, international relations, and higher education in particular, the most important area where English is needed. It has also become a medium of instruction at universities in a large number of countries, a basic means of second language learning / teaching, an accessing source of modern knowledge and scientific research, and a means of global communication and earn living.

It is realized nowadays at the level of Higher Education in many countries around the world, in addition to EU countries as Germany, Turkey, China, Republic of Korea, Malaysia, Indonesia, Japan, Australian, India …, the significance of providing education in English side by side with their natives. Hence, serious steps have taken to improve the quality of instruction in English at the administrative, academic, students', publications and research levels. And in order to prove English language international power, it goes beyond its

tertiary. Many English language proficiency, training and degree programs are managed not only inside but also abroad for internationalization of higher education to keep it up to date.

However, this paper signifies the role of English in modern education, particularly in higher education sector and the role of modern technology in promoting English language learning / teaching quality to meet the standards, communication needs and cultural exchange across the world.

Keywords: English language, higher education, internationalization, modern technology.

1. Introduction

The increasing demand for English language in higher education and research over the last decades is often assumed to be ''a parallel and unavoidable process resulting in improved international academic communication worldwide''. (Balan, 2011) Due to the importance of English as an international language whereby education and cultures are exchanged at all levels. It comprises a major tool for obtaining academic degrees programs. Alongside with the role of internet and multimedia in global communication, English becomes nowadays popular, widely used as a means of instruction in a large number of educational institutions, language centers and universities, a pathway to accessing all fields of knowledge and academic research sources across the world and a best tool for foreign language learning/teaching.

2. The concept of Education

Education in its general sense is ''a form of learning in which the knowledge, skills, values, beliefs and habits of a group of people are transferred from one generation to the next through discussion, teaching, training, and / or research.'' (Wikipedia).

In other words, Education is a process of enlightenment and empowerment through which individuals can develop their skills and abilities to developing and secure a better quality of human life. It aims at the growth of body, mind, intellect and soul. It also brings change in behavior and nurtures good qualities of citizenship like morality, honesty and humanity. And no one can deny that without education one can't perform successfully in any aspect of life.

Education is normally obtained by learners themselves or by others guidance. Any experience that has a formative effect on the way one thinks, feels, or acts may be considered educational. Education is obtained at different ages and levels from childhood up to the end of life. It is always a very important requirement that can't be dispensed with anytime.

At the academic level, Education is ''the knowledge of basic skills; academic, technical disciplines, citizenship and best processing that knowledge using inspiration, visionary ambitions, creativity, risk, and motivation''. (Webb, 2000) To Webb, these skills are mainly depend on understanding the value of knowledge, best experienced and measured inside the class. As such, many super achievers, as Thomas Edison who never finished school, have succeeded because they knew how to research information for a selected project and best processing that knowledge to the service of humans' needs.

Thus, pleasing the teacher to get high grades in the exams is sufficient to create motivation for knowledge-processing skills, but rather how the latter is accompanied by a professional skill that fulfils life requirements. For instance, natural skills students intuitively have, if not measured by tests and students performance if not academically challenged, they don't have value by themselves. For what is exercised inside the class grows stronger, especially when the available information are processed by problem-solving procedure, the competition created among students to drilling, tasking, answering questions and trouble shooting.

In other words, ''Education should be a lifetime experience'' (Webb, 2000), not restricted to age to overcome barriers. It inspires and is developed throughout students'

interest in learning that goes on with them during their lives. Typical employers nowadays are hiring well educated and highly qualified graduates for academic posts and business jobs.

E-learning, on the other hand, becomes nowadays an educational pattern that the present education system completely depends on. It concerns students' motivations, challenges and interests, on one hand, and their intellectual talents on the other to learn and search in an easiest and most up-to-date ways sidestepping with textbooks within which students are able to develop the interest of learning as a lifelong process.

3. English as a Tool for Obtaining Global Education

In the present time, English becomes the most important and vivid means of global communication which prevents our isolation from the world, and a window to the rapid progress and development in all spheres of life. It is the most spread and commonly used language among different nations and individuals worldwide for cultural and educational exchange. In addition, the use of English language becomes now a must not only at the level of local but global education as well. Many countries long ago have started making use of English and have even been promoting the benefit its use for education receivers as globally useful language for further studies in future. (Balan, 2011) Hence, if students abroad study from a non-English medium, may have problems.

Moreover, modern education, as English is its best means, is always given primary importance to the international education systems. Many countries over the world often organize some special programs in- and outside the country which aim at increasing learners' number in their own countries. Many scholars and academics are sent out of their countries in pursuit of higher education and academic degrees, whatever their ages, cultures or specializations. Special programs of English language training and cultural exchange are designed to help students and instructors practice the use of English in natively English

speaking communities, as UK, USA, Canada and Australia, etc. to keeping them up-to date with the modern English spoken worldwide and teaching methods of ESL/EFL. (Balan, 2011)

Today, English has multipurpose social and educational services. It is used as medium of instruction in a large number of universities in the national and international world. Now, it has realized by all countries the necessity of providing education to its citizens in English (Balan, 2011). Every country now demands their governors, representatives, officials or professionals to draw their students and learners attention to the language which will be helpful both in improving the standard of one’s living and will directly or indirectly help to enhance the country’s economy. Because, if education is received in this medium then it will allow an individual to develop more professionally and will invite chances of gaining success for respecting the country in the fields of economy, politics, science and technology, arts, medicine etc.

The dominance of English in international academic publications on the other hand, has increased during the last few decades. The vast majority of indexed science journals, including those previously published in other languages, have shifted to English from French, Germany,Spanish and Russian to acquire a broader international authorship and readership, and to reach higher impact (number of citations). English language journals have increased the proportion of authors from non-Anglo countries

–although proportionally their communities are underrepresented-- while non-English language journals have become mostly national or regional in scope. (Balan, 2011**)**

Added to that, English becomes the main language of scientific communication and SSH (Social Sciences and Humanities); it is now dominant in some disciplines, such as Medicine, Mathematics, Science, Computer Science, Psychology, Literature, History, and Anthropology. Books of these fields are now available in English in addition to the original versions of the national languages in many countries such as China, India, Malaysia, Indonesia, and Turkey.

4. Modern Technology and English Language Teaching & Learning

Simply, Technology could be defined as “the systematic application of scientific and other organized knowledge to practical tasks”. (Moursund & Bielefeldt, 1999). It is implemented to facilitate peoples' life. The term in fact is loosely used to encompass various computer applications that are integrated into the learning process. It is a complex, dynamic, and ever-changing part of our society and the world of today. Computer applications are currently employed in the field of education to facilitate instruction and learning process. In other words, technology could be anything that helps us in our life, electronic and non-electronic.

Due to the rapid development of human civilization, life has witnessed huge and over controlled changes in all its aspects including its educational organizations to keep pace with the changing environment. Technology has played a vital role in this revolution which is reflected throughout the use of computer applications in classroom language. In teaching and learning English, a variety of devices are employed such as radios, TVs, CD players, computers, the internet, electronic dictionaries, audio cassettes, Power point videos, Skype, DVDs, etc. (Nomass, 2012)

One of the advantages of modern technology is the use of Internet and software which has started a new era in all aspects of our lives, specifically in education. As a result, both English language teaching and learning are facilitated. Students now learn faster and easier than before by using technology. Computer based effective teaching and implementation of computational tools offer powerful, interesting and new ways of providing knowledge to students. Thus teaching in physical classroom becomes now a dominant form of delivering lectures, instead of the boring traditional teaching styles.

In addition using technology by teachers has been so successful and influential to achieving the intended targets throughout the effective adoption of teaching strategies. Web-based technologies and powerful internet connections provide various new possibilities for the development of educational technology, online learning and multimedia teaching. (Madhavaiah, 2013)

Furthermore, technology helps in making teaching more interesting and productive. Different teaching methods both visual and auditory are adopted to an effectively teaching English in modern sense. With the spread and development of English language worldwide, it has been learned and spoken by a large number of people around the world.

As part of higher education plan to promote its educational organizations worldwide, it works harder to constantly training and developing their employees, instructors, and students to the effective and creative use of modern technology. From time to time, continuing education sections organize and run special training courses and programs to qualifying instructors on how to use technology and its various applications in their professionals. And in order to update and modernize their teaching styles, various strategies and methods of instruction are implemented in which technology are applied to meet

students' needs in class enhancing learning new skills and abilities in subject matters, pedagogy, and educational technology. (Madhavaiah, 2013).

5. Internationalization of Higher Education

Internationalization means adopting English as an international language in Higher Education sector. In today's global world, and with the help of developing technology, English has played a major role in many sectors as medicine, engineering, business, scientific research, social sciences and humanities, and Higher Education, in particular, as medium of instruction. English for academic purposes (EAP), in addition to (GE) General English, and (ESP) English for specific purposes courses are taught to meet learners' different needs in many universities worldwide side by side with their natives, as in addition to EU (European Union) countries, such as in Germany, Turkey, China, Republic of Korea, Taiwan, Malaysia, Vietnam, Thailand, Indonesia, Bangladesh, Mongolia, Japan, Australia and India. (Motteram, 2003)

Furthermore, EAP programs are especially started at tertiary institutions in the English speaking countries of UK, USA, Canada, Australia, and New Zealand. must meet language proficiency requirements before starting their studies. This is usually done in several ways, but the two most common are submission of a satisfactory English language proficiency exam score (as, TOEFL, IELTS) or completion of a recognized EAP preparatory program as 'pathways' to enroll EAP courses before they study in university content courses.

In the UK, as example, this is referred to as *pre-sessional* and *in-sessional* programming. North American institutions describe these courses as *sheltered* and *adjunct* courses. Sheltered, or pre-sessional courses, are more often meant to prepare students for general academic study, whereas in-session courses may well focus on specific disciplines,

with the intention of having the EAP faculty work more closely with the content faculty to deal with the specific language demands of a certain subject. (Thompson, 2005)

6. Conclusion

No matter being in which country, what medium of instruction is, or what subjects are studied, English is truly there as an integral part of the studies or education.

For internationalization of higher education, English is not only locally but globally required as source of accessing students' major knowledge in all fields, communicating with the most reputed universities worldwide, pursuing a variety of degree programs and finding high-quality jobs and positions in educational institutions and foreign companies elsewhere.

7. Recommendations

Due to the international power of English as the most common language spoken worldwide, it is favored as medium of instruction in Higher Education institutions for many reasons:

First, it is used as a source of accessing scientific knowledge in the students' major fields. Students need it when accessing the required information from English resources and data to do their assignments, researches and projects.

Second, English is very much required to be able to study in the English speaking countries. If one prefers to migrate to some other country for obtaining degree programs, then an English is chosen as a means of studying in any reputed foreign university.

Third, as means of communicating with the international world. It is very necessary for university students and graduates to follow the development of technology when learning

English and communicate with the international universities over the internet especially those who could not obtain education inside their countries. All the programs of the computer and internet are based on and written in English.

Fourth, it helps graduates of universities whose medium of instruction is English and who have good understanding ability and fluent English to find high-quality jobs in foreign companies. Those will be more efficient in their jobs, because they could find information from foreign sources, use their websites, do business, and communicate with other foreign companies.

References

Aub-buscer, G. and Bickerton, D. (2002) *"Circles: The first decade 1991-2000."* In Ruane, M.& Meijer's, G. (eds.) *Language Centers: The promotion of quality in language learning*, 205-216. Dublin: Circles.

Council for Cultural Co-operation. (2001): *Common European Framework of Reference: Learning, teaching and assessment.* Cambridge: CUP.

Crystal, D. (1997) : *The Future of Global English.* Cambridge: CUP.

Dudley-Evans, T. & St John., M. J. (1998): *Developments in English for Specific Purposes.* Cambridge: Cambridge University Press.

Balan, J. (2011): *English Global Dominance and the Other Languages of Higher Education & Research*. Published Article in Columbia Global Centre. Columbia University. 2014.

Meyer, H. J. (1997): *Language centers and the international dimension of university life.* In Little, D. & Voss, B. (eds.). *Language Centers: Planning for the new millennium,* Plymouth: Circles.

Mitchell, R. (1996): *Language education and applied linguistics in a changing world.* In T. Hickey & J. Williams (eds.). *Language, Education and Society in a Changing World*, 7-20. Clevedon: Multilingual Matters.

Madhavaiah, G., Nagaraju, Ch. & Peter, S. (2013): *Importance of Technology in Teaching and Learning English Language.* Research article Available online www.ijsrr.org ISSN: 2279–0543. International Journal of S R & Reviews. Asst. Prof., Dept. of Science & Humanities, NBKRIST, Vidyanagar, Spsr Nellore, India.

Moursund, D. & Bielefeldt, T. : *Will new teachers be prepared to teach in a digital age*? A Research study by the International Society for Technology in Education, Milken. 1999;01(01): 01-03.

Motteram, G. (2003): *Innovations in Learning Technologies for English Language Teaching.* British Council. UK.

Nomass, B. B. (2012): *The Impact of Using Technology in Teaching English as a Second Language.* English Dept., College of Education for Women, University of Baghdad, Baghdad, Iraq Correspondence: Online Published: February 22, 2013.

Thompson, P. (2005): *Assessing the contributions of corpora to EAP practice'*, in Kantaridou, Z, Papadopoulou, I and Mahili, I (eds) *Motivation in Learning Language for Specific and Academic Purposes.*

Webb, C. B. (2000): *What is Education?* A Published Paper in Goose Creek, South Carolina, USA (2004).

http://en.wikipedia.org/wiki/Education

.